

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Cilt: 9, Sayı:2, 2022 | Vol: 9, No:2, 2022 — ISSN: 2147-7523 | E-ISSN: 2630-5631

ORMER
Ortadoğu Enstitüsü
معهد الشرق الأوسط
Middle East Institute
پژوهشگاه خاورمیانه

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Yayın Dili: Türkçe - İngilizce

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü

54187 Serdivan/SAKARYA

Tel: (+90) (264) 2953701 **Faks:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Grafik - Basım:

SAKARYA GELİŞİM OFSET TANITIM

Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tel: 0264 273 52 53 - 54

Adnan Menderes Cad. No.22/A

Adapazarı / Sakarya

Sertifika No: 50351

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar yayın kurulunda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve yayın kurulunun nihai onayıyla yayınlanır. Yayın kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazılan (sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip hakeme göndermeden doğrudan kabul ve red kararı verebilir.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi

ISSN: 2147-7523, E-ISSN: 2630-5631

Publishing Language: Turkish - English

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Sakarya Üniversitesi Esentepe Kampüsü 54187 Serdivan/
SAKARYA

Phone: (+90) (264) 2953701 **Fax:** (+90) (264) 2953961

E-mail: ortadogudergi@sakarya.edu.tr

Graphic - Printing:

SAKARYA GELİŞİM OFSET TANITIM

Matbaa Yayın Reklam Tic. ve San. Ltd. Şti.

Tel: 0264 273 52 53 - 54

Adnan Menderes Cad. No.22/A

Adapazarı / Sakarya

Sertifika No: 50351

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is an international peer-reviewed journal, which is published twice in a year. Manuscripts sent to the journal are first evaluated by the editorial board, and subsequently passed on to at least two referees- and if necessary to a third referee - whose expertise corresponds to offered submissions. Finally, reviewed and accepted manuscripts get published by the approval of the editorial board. Apart from research articles, the editorial board is authorized to either accept or reject submissions in form of symposium/congress papers, book reviews, and alike without requiring a referees' consultation.

TÜRKİYE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Turkish Journal of Middle Eastern Studies

Derginin Sahibi Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü adına Tuncay Kardaş,
Owner of the Journal Tuncay Kardaş on behalf of the Middle East Institute, Sakarya University
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Ensar Muslu

Editör / Editor

Yıldırım Turan, İ. Aytaç Kadioğlu

Alan Editörleri / Area Editors

Hatice Rumeysa Dursun, Görkem Altınörs,

Yardımcı Editörler / Assistant Editors

Talha İsmail Duman, Serra Can, Fatma Zehra Toçoğlu, Rumeysa Ayverdi,

Mustafa Onur Yalçın, Mehmet Rakipoğlu

Kitap İnceleme Editörleri / Book Review Editors

Mustafa Caner

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Kemal İnat (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Sadık Ünay (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ahmet Uysal (İstanbul Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mehmet Şahin (Polis Akademisi, Türkiye), Prof. Dr. Tim Jacoby (Manchester Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Ferhat Pirinççi (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Ramazan Erdağ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Şener Aktürk (Koç Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Ediz (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İsmail Numan Telci (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. İbrahim Efe (Kilis 7 Aralık Üniversitesi), Doç. Dr. Nebi Miş (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, Ideonline, J-Gate, ROAD tarafından taranmaktadır.

The Turkish Journal of Middle Eastern Studies is indexed by TR Dizin, Columbia International Affairs Online (CIAO), Worldwide Political Science Abstracts, ASOS Index, Eriş Plus, Index Islamicus, Index Copernicus, Google Scholar, Journal Factor, International Scientific Indexing, MIAR, Euroasian Scientific Journal Index, Scientific Indexing Services, i2or, DRJI, Open Access Library (oalib), İSAM, Sobiad, Akademik Dizin, ResearchBib, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Arasturmax, SciLit, WorldCat, CrossRef, Directory of Indexing and Impact Factor, Journals Directory, JIFACTOR, International Citation Index, DOAJ, EBSCOhost, Openaire, Zeitschriftendatenbank(ZDB), Wilbert, EZB, LIVIVO, Science Library Index, Acarindex, Academic Keys, JournalTOCs, Ideonline, Sobiad, Proquest, İdealonline, J-Gate, ROAD.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored or introduced into a retrieval system or transmitted in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without prior written consent of the editors.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Berdal Aral (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Gencer Özcan (Bilgi Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Burhanettin Duran (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Aristotle Kallis (Lancaster Üniversitesi, İngiltere), Prof. Dr. Jurgen Bellers (Siegen Üniversitesi, Almanya), Prof. Dr. Atilla Arkan (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Prof. Stéphane A. Dudoignon (PSL Üniversitesi, Fransa), Prof. Dr. Birol Akgün (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Tayyar Arı (Uludağ Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Muhittin Ataman (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Arif Bilgin (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mesut Özcan (T.C Dışişleri Bakanlığı, Türkiye), Prof. Dr. Abdulhamit Kırmızı (Bamberg Üniversitesi, Türkiye), Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Alev Erkilet (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Erdem Özlük (Selçuk Üniversitesi, Türkiye), Doç. Dr. Mehmet Özkan (Polis Akademisi, Türkiye), Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Türkiye), Dr. Hasan Gümüšoğlu (Yalova Üniversitesi, Türkiye), Dr. İsmail Gündoğdu (Sakarya Üniversitesi), Dr. Mehmet Zeki Ak (Sakarya Üniversitesi, Türkiye), Dr. Muhammed Mücahid Dündar (Sakarya Üniversitesi, Türkiye)

DERGİNİN HAKEMLERİ / REFEREE BOARD

Doç. Dr. Fatma Anıl Öztop (Kocaeli Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. İlhan Aras (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Hüseyin Alptekin (İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Veysel Kurt (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Mustafa Yetim (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Doç. Dr. Hakan Eryüzlü (İskenderun Teknik Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Çağdaş Zarpılı Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Sarı (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Ali Haydar Beşer (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Seçkin Köstem (Bilkent Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Emek Yıldırım Şahin (Artvin Çoruh Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Aydın (Kırklareli Üniversitesi, Türkiye)
Öğr. Gör. Dr. Ayfer Erdoğan (Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye)

İÇİNDEKİLER

	Sunuş	IX
Ürdün'deki Filistinliler: Göçler, Statüler ve Haklar		15-56
	<i>Kıvanç Özcan & Nazlı Şenses</i>	
Modernist Milliyetçilik Yaklaşımıyla Fars Milliyetçiliği: I. Pehlevi Dönemi (1925-1941)		57-88
	<i>Şeyma Altunkaya</i>	
Selefi-Cihadi Örgütlerin Karşılaştırmalı Analizi: El-Kaide ve IŞİD Örneği		89-134
	<i>Tamer Kaşıkçı & Gözde Deniz Bülbül</i>	
Dini Diplomasi ve Şiileştirme Bağlamında İran'ın Afrika'daki Faaliyetleri: Fas, Tunus, Cezayir Örneği		135-166
	<i>Orhan Karaoğlu</i>	
Demokrasiyi mümkün kılmak: Mısır ve Tunus'un dönüşümleri		167-206
	<i>Osman Şahin</i>	
Suriye Krizine Neorealist Perspektifle Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun Yaklaşımı: 1957 & 2011 Krizleri		207-246
	<i>Ahmet Yavuz Gürler & Serap Yolcu Yavuz</i>	
Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası		247-252
	<i>Ergun Dirmenci</i>	

CONTENTS

Introduction	IX
Palestinians in Jordan: Migration, status, and rights <i>Kıvanç Özcan & Nazlı Şenses</i>	15-56
Persian Nationalism through the Modernist Nationalism Approach: 1st Pahlavi Period (1925-1941) <i>Şeyma Altunkaya</i>	57-88
Comparative Analysis of Salafi-Jihadi Organizations: Cases of Al Qaeda and ISIS <i>Tamer Kaşıkçı & Gözde Deniz Bülbül</i>	89-134
Iran's Activities in Africa in the Context of Religious Diplomacy and Shi'ization: The Case of Morocco, Tunisia, and Algeria <i>Orhan Karaoğlu</i>	135-166
What makes democracy possible? Transitions in Egypt and Tunisia after the Arab Uprisings <i>Osman Şahin</i>	167-206
The Approach of The Republic of Turkey and The Russian Federation to The Syrian Crisis Through A Neorealist Perspective: 1957 & 2011 Crises <i>Ahmet Yavuz Gürler & Serap Yolcu Yavuz</i>	207-246
Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası <i>Ergun Dirmenci</i>	247-252

EDİTÖRDEN

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi'nin (TOÇD) yeni sayısı ile karşınızdayız. Bu sayı, yeni editöryal ekibin ikinci sayısı ve bu vesileyle önceki editör Prof Dr Ali Balcı ve editöryal ekibe, TOÇD'un Ortadoğu Çalışmaları alanında temel akademik çalışma kaynaklarından biri olma ideali için yürüttükleri çalışmalar için minnettarız. Biz de TOÇD'un editöryal ekibi olarak bu hedef için çalışmaya devam ediyoruz. Bu bağlamda, alanda henüz yeterince çalışılmamış yenilikçi çalışmaları dergimizde görmek için sabırsızlanıyoruz.

Bu sayımızın ilk makalesi Nazlı Şenses Özcan tarafından yazılan "Ürdün'deki Filistinliler: Göçler, Statüler ve Haklar". Bu makalede yazar Ürdün Haşimi Krallığı'na 1948 sonrası göç eden Filistinli sığınmacıların resmi statülerini tartışmaktadır. Yazara göre, Ürdün'de yaşayanlar farklı statülerde yaşadıkları için, onların statülerinin toplumda yansımaları büyük öneme sahiptir. Bu makale, resmi haklar, statüler ve farklı kart sahiplerinin, vatandaşlar ve özellikle Filistinli sığınmacılar özelindeki sonuçlarını tartışmayı amaçlamaktadır.

Bu sayımızın ikinci makalesi "Modernist Milliyetçilik Yaklaşımıyla Fars Milliyetçiliği: I. Pehlevi Dönemi (1925-1941)". Makalenin yazarı Şeyma Altunkaya, millet-inşa sürecinin Fars milliyetçiliği üzerindeki etkilerini incelemektedir. Makale, İran'daki 20. yüzyıl sonrasındaki millet-inşa sürecinin anayasalaşma, merkezileşme ve modernleşme ile ilgili olduğunu iddia etmektedir. Makale birinci dalga Fars modernizasyonunun seküler ve Batı yanlısı milliyetçiliğe dayandığını savunmaktadır. 21. yüzyılın en vahim terör saldırılarından biri olan 11 Eylül saldırılarında 2600'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Bu terör saldırılarını takiben, Bush yönetimi 'teröre karşı savaş' deklarasyonunu yayımlamıştır. Sayımızın üçüncü makalesi bu saldırıları düzenlemiş El Kaide terör örgütüne odaklanmaktadır. "Selefi-Cihadi Örgütlerin Karşılaştırmalı Analizi: El Kaide ve IŞİD Örneği" başlıklı makalesinde Tamer Kaşıkçı ve Gözde Deniz Bülbül öncelikle Selefi-Cihadist örgütler konusundaki literatürü irdelemektedir.

Kaşıkçı ve Bülbül bu tarz örgütlere yönelik iki tür yaklaşım olduğunu ortaya koymaktadır: genelleştirici ve indirgemeci yaklaşımlar. Yazarlar; genelleştirici yaklaşımların ekonomik, siyasi, sosyal ve tarihi faktörler arasındaki farklılıkları göz ardı ettiğini ileri sürmektedir. İndirgemeci yaklaşımların ise bu tür örgütlerin, kendi karakteristiklerine uymayan sınıflandırmalar içine dahil edildiğini öne sürmektedir. Yazarlar bu farkları ortaya koyabilmek için El Kaide ve IŞİD terör örgütlerini karşılaştırmalı şekilde analiz etmektedir. Yazarların iddiası, bu iki terör örgütünün sahip oldukları benzerliklere rağmen, genelleştirici yaklaşımların iddiaların aksine birbirleriyle aynı olmadığı yönündedir. Aynı şekilde bu farklılıkların indirgemeci yaklaşımların iddia ettiğinin aksine, birbirlerinden çok keskin şekilde ayrıldığı savunulmaktadır. Bu iddiaları desteklemek için yazarlar El Kaide ve IŞİD terör örgütlerini ideoloji, amaç ve stratejileri yönünden karşılaştırmalı olarak analiz etmektedir.

Bu sayımızın dördüncü akademik makalesi Orhan Karaoğlu tarafından yazılan “Dini Diplomasi ve Şiileştirme Bağlamında İran’ın Afrika’daki Faaliyetleri: Fas, Tunus ve Cezayir Örneği”. Yazara göre İran son dönemde özellikle Kuzey Afrika bölgesine büyük önem vermeye başlamıştır. Yazar Şiiliğin bölgede farklı bir sosyo-kültürel sistem oluşturmaya çalıştığını, bunu da İran’ın dini diplomasi ve Şiileştirme yoluyla yapmaya çalıştığını iddia etmektedir. Yazar Fas’ın dini diplomasi faaliyetlerini üç ülke özelinde incelemektedir: Fas, Tunus ve Cezayir.

Bu sayının beşinci makalesi, Osman Şahin tarafından yazılan “Demokrasiyi Mümkün Kılmak: Mısır ve Tunus’un Dönüşümleri”. Bu makalede yazar Mısır ve Tunus’taki demokratik dönüşümleri, seçim sistemi tercihi ve rekabetçi muhalefet partilerinin varlığı faktörleriyle analiz etmektedir. Şahin, bu iki faktörün Mısır ve Tunus’taki demokratik dönüşümler üzerinde birbirinin zıttı etkiye sahip olduğunu iddia ediyor. Yazara göre bu iki faktör Tunus’ta demokrasi yolunda olumlu bir etki yaratırken, aynı faktörler Mısır’da demokrasiye doğru dönü-

şümde olumsuz bir etkiye, yani otoriter bir rejime doğru evrilen sürece yol açmaktadır. Makale, demokratik dönüşümü analiz ederken seçtiği bu iki ülkeyi birbirine en çok benzeyen sistemler yöntemiyle seçtiğini belirtmektedir.

Bu sayının son makalesi “Suriye Krizine Neorealist Perspektifle Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu’nun Yaklaşımı (1957/2011 Krizleri)”, Ahmet Yavuz Gürler ve Serap Yolcu Yavuz tarafından yazılmıştır. Bu makalede yazarlar Türkiye ve Rusya’yı 1957 Suriye Krizi ve 2011 Suriye İç Savaşı bağlamında birbirleriyle yarışan güçler olarak ele almakta, bu iki krizi de neorealist perspektif çerçevesinde değerlendirmektedir. Makale, Suriye’deki bu iki kriz bağlamında Türkiye-Rusya ilişkilerini uluslararası sistem ve bölgeye yönelik farklılıklar bağlamlarında tartışmaktadır.

Bu sayımız ayrıca, Ergün Dirmenci tarafından yazılan bir kitap kritiğine sahiptir.

Doç. Dr. İ. Aytaç KADIOĞLU

EDITOR'S NOTE

The new issue of Turkish Journal of Middle Eastern Studies (TJMES) is out. This is the second issue of the new editorial board. We want to thank the previous editor Prof Dr Ali Balcı and the editorial team for their great effort to make the journal a central academic environment for Middle Eastern Studies. I and my colleagues will pursue the same goal. Therefore, we look for new researches which have not been discussed little in the existing scholarly literature.

The first article of the second issue of 2022 is titled “Palestinians in Jordan: Migrations, Statuses and Rights” by Nazlı Şenses Özcan. The author discusses the legal statuses of Palestinian refugees who moved the Hashemite Kingdom of Jordan after 1948. According to the author, as Jordan provides different statuses for those who live in the country, how these statuses are reflected in society is critical. The article aims to demonstrate the implications of rights, statuses of different type of card holders, citizens and refugees particularly for Palestinian refugees.

The second article of this issue is titled “Persian Nationalism through the Modernist Nationalism Approach: 1st Pahlavi Period (1925-1941)” by Şeyma Altunkaya. The author examines the influence of the nation-formation process of Persian nationalism. The article argues that the nation-formation process of Iran was achieved through constitutionalisation, modernisation and centralisation after the 20th century. The article evaluates the first wave of Persian modernisation through secular and pro-Western nationalism. The 9/11 terrorist attacks, one of the worst attacks of the 21st century, killed more than 2600 people. In respond to these terrorist attacks, the Bush administration declared the global war on terrorism. The third article of this issue focuses on al-Qaeda terrorist organisation which organised these attacks. The article is titled “Comparative Analysis of the Salafi-Jihadi Organizations: Cases of Al Qaeda and ISIS” which is

written by Tamer Kaşıkçı and Gözde Deniz Bülbül. This article assesses the literature on Salafi-Jihadi organisations and finds out that there are two main approaches in regard to these organisations: generalising and reductionist approaches. Kaşıkçı and Bülbül argue that generalising approaches pay little attention on the economic, historical, political and social differences of these actors. Similarly, some of the classifications of the reductionist approaches do not fit the characteristics of these organisations. In order to illustrate the differences between different Salafi-Jihadi organisations, the authors make a comparison between al-Qaeda and ISIS. Despite their differences which is highlighted in the existing literature, Kaşıkçı and Bülbül highlight that these two organisations have differences unlike the recommendations of generalising approaches, but their differences are not as strong as the suggestions of reductionist approaches. In order to support this claim, the authors analyse these terrorist groups by focusing on their ideologies, aims and strategies.

Another research article of this issue is written by Orhan Karaoğlu and titled “Iran's Activities in Africa in the Context of Religious Diplomacy and Shiiteization: The Case of Morocco, Tunisia, Algeria”. According to the author, Iran pays more attention to the developments in North Africa. He argues that Shiism aims to form a different socio-cultural system in the region by disseminating Iran’s religious diplomacy and Shiiteization. The author assesses Persian religious activities in three countries: Algeria, Morocco and Tunisia.

The fifth research article of this issue is titled “What Makes Democracy Possible? Transitions in Egypt and Tunisia after the Arab Uprisings” by Osman Şahin. The author analyses democratic transitions in Egypt and Tunisia by focusing on electoral system choice and presence of competitive opposition parties. Şahin argues that these two factors had opposite effects in the transition to democracy in Egypt and Tunisia. While these factors had a positive effect towards democ-

racy in Tunisia, they caused a negative influence for transition to democracy in Egypt. The article utilises the most similar systems design to compare the transition to democracy in the two states.

The last article of this issue is written by Ahmet Yavuz Gürler and Serap Yolcu Yavuz. The article “The Approach of the Republic of Turkey and the Russian Federation to the Syrian Crisis with a Neorealist Perspective (1957/2011 Crises)” discusses Russia and Turkey as competing powers in regard to two critical issues: The 1957 Syrian Crisis and the 2011 Syrian civil war. The authors analyse these two cases through a Neorealist perspective. The article aims to explore the influence of the two crises in Syria on Turkey-Russia relations in regard to the international system and regional differences.

This issue presents a book review by Ergün Dirmenci.

Associate Professor İ. Aytaç KADIOĞLU

Ürdün'deki Filistinliler: Göçler, Statüler ve Haklar

Kıvanç Özcan* & Nazlı Şenses**

Öz

Bu makale Ürdün Haşimi Krallığı'na (Ürdün) odaklanarak, farklı bir göç hikayesini, Filistinlilerin 1948 sonrasında Ürdün'e göçlerini, merkezine alıyor ve Ürdün devletinin ülke içerisindeki Filistinlilere yönelik geliştirdiği çeşitli yasal statülere odaklanıyor. Bu yasal kategoriler, Filistinliler için farklı haklar, özgürlükler ve sınırlamalar getiriyor. Yeşil, mavi, sarı kart sahipleri, vatandaşlar, mülteciler bu kategorilerden bazıları olarak karşımıza çıkıyor. Biz bu makalede bu statüler arasındaki farkları inceleyerek, göçle ilişkili gelişen mülteci-lik, vatandaşlığa geçiş, hak sınırlamaları ve/ya ayrımcılık kavramlarının Ürdün'deki görünürlüğünü inceliyor ve içerdikleri anlamları tartışıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Ürdün, Filistinliler, Vatandaşlık, Mültecilik, Zorunlu göç

* Doktora Adayı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, orcid.org/0000-0001-9054-2302, kivanc.ozcan@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, orcid.org/0000-0002-3473-7604, nsozcan@baskent.edu.tr

Palestinians in Jordan: Migration, Status, and Rights

Kıvanç Özcan* & Nazlı Şenses**

Abstract

This article focuses on an immigration story, the post-1948 migration of Palestinians to the Hashemite Kingdom of Jordan (Jordan) and examines the various legal statuses Jordan has developed for Palestinians within the country. These legal categories establish different rights, freedoms, and limitations for Palestinians. Green, blue, and yellow card holders, citizens, and refugees are some of these categories. By examining the differences between these distinct statuses, we examine the applicability of the concepts of refugee, naturalization, rights restrictions, and/or discrimination to the immigration-related processes in Jordan, and we try to understand the different meanings one may attach to these concepts in this context.

Keywords: Jordan, Palestinians, Citizenship, Refugee, Forced migration

---

* PhD. Candidate, Middle East Technical University Institute of Social Sciences, International Relations, orcid.org/0000-0001-9054-2302, kivanc.ozcan@gmail.com

** Asst. Prof. Dr, Başkent University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Political Science and International Relations, orcid.org/0000-0002-3473-7604, nsozcan@baskent.edu.tr

1. Giriş

Suriye'de 2011'de başlayan savaşın sebep olduğu zorunlu göç hareketleri hem Türkiye hem dünyada göçmenler, mülteciler, vatandaşlık, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı, sağ popülist siyaset ve benzeri konulara yönelik ilgiyi akademik ve popüler düzeyde yeniledi ve dönüştürdü. Aslında bu konular uzunca bir süredir sosyal bilimlerin hemen her alanında önemli sorular etrafında tartışılmakta ve özellikle küresel eşitsizliklerin etkisiyle göç hareketlerinin çekim merkezi haline gelen “Batı’da” (veya “Kuzey’de”) en popüler araştırma konularının başında gelmekteydi. Türkiye özelinde de küresel göç ve göçmenlerle ilgili meseleler hem akademik hem sivil toplum düzeyinde Suriyelilerin gelişinden çok daha önce çalışılmaya başlanmış olsa da bu konuların kamusal alanda görünür olması esas itibarıyla Suriyeli mültecilerin gelmesiyle gerçekleşti.

Özellikle 2015 ve sonrasında Suriyeli ve diğer mültecilerin Avrupa’ya göçünün görece artması sonucu “mülteci/göçmen krizi” tartışmaları başlamış, bu konu sivil toplumun akademi dahil çeşitli alanlarında, devletle ilişkili tüm kurum ve süreçlerinde hararetle tartışılır hale gelmişken, biz bu makalede farklı bir bölgesel ve ulusal düzlemdeki, Ürdün Haşimi Krallığı (Ürdün), farklı bir göç hikayesine, Filistinlilerin 1948 sonrası göçlerine, odaklanıyoruz. Göçle ilişkili gelişen mültecilik, vatandaşlığa geçiş, hak sınırlamaları ve/ya ayrımcılık kavramları altında düşünülebilecek süreçlerin Ürdün'deki durumunu inceliyor ve içerdikleri anlamları tartışıyoruz. Bunu yapabilmek için Ürdün devletinin Filistinlilere yönelik geliştirdiği farklı yasal statüleri odağımıza alıyoruz.

Fiddian-Qasmiyeh¹ göç çalışmalarının çoğunlukla Batı'daki deneyimleri odağına aldığını söyler. Daha açık bir ifadeyle Fiddian-Qasmiyeh'e göre, Güney içerisinde cereyan eden göç hareketlerinin rakamsal fazlalığına rağmen, göç çalışmaları tarihsel olarak Güney'den

---

¹ Elena Fiddian-Qasmiyeh, “Introduction: Recentering the South in Studies of Migration,” *Migration and Society: Advances in Research* 3, no.1 (2020):1–18.

Kuzey'e yapılan göçlere odaklanmaktadır. Bu durum göç çalışmalarında hem sürekli aynı soruların sorulmasına ve sürekli aynı kavramlar etrafında benzer anlamların üretilmesine sebep olmaktadır. Bir başka ifadeyle, göç süreçleri niceliksel olarak daha çok Kuzey'de/Batı'da çalışıldığı ve bu süreçlerle ilgili soyutlamalar buralar referans alınarak yapıp evrenselleştirildiği için, elimizdeki kavramsal/teorik analiz araçları ve anlama biçimleri Batı/Kuzey dışındaki mekanlarda göçle ilişkili süreçleri anlamamız açısından yetersiz kalabilmektedir. Güney'e ve Güney içerisindeki göç çalışmalarına odaklanan bir merkez kaydırması çoğunlukla Kuzey/Batı odaklı gelişen bakış açısını kırma potansiyeli taşımaktadır.² Buradan yola çıkarak, biz bu makalede Batı'nın deneyimlerini merkeze alan çalışmalardan ayrılarak, Fiddian-Qasmiyeh'in de işaret ettiği 'ihtiyaç' doğrultusunda çalışmamızın merkezini "Güneye" kaydırarak (decentering) Ürdün'deki Filistinlilerin göç süreçlerine odaklanıyoruz. Bunu söylerken Fiddian-Qasmiyeh gibi biz de Doğu-Batı/Kuzey-Güney kavramlarını kullanırken homojen bir Batı/Kuzey ve onun değil homojen bir Doğu/Güney tasavvur etmiyoruz. Göçle ilişkili süreçlerin, aynı diğer toplumsal süreçler gibi, bu bölgelerin tarihsel ilişkilerinden de etkilenerek bugün farklı mekanlarda farklı biçimlerde ortaya çıktığını iddia ediyoruz. Özetle, genellikle göçmenlik, mültecilik, vatandaşlığa geçiş, ayrımcılıkla ilişkili süreçleri bir tarihsel ve politik bağlamda (Orta Doğu/Ürdün) çalışıyoruz. Bunun için de bu süreçlerin Filistinliler özelinde Ürdün'de yakın zamandaki gelişimini ve bu esnada içerdikleri anlamları inceliyoruz.

Ortadoğu'nun aslında birçok bölgesinde veya farklı ulusal zemininde gerçekleştirilebilecek bu çalışmayı özellikle Ürdün'e odaklanarak yapmamız bu ülkeye ve buradaki Filistinlilere ilişkin özel koşullardan kaynaklanmaktadır. Ürdün'deki Filistinlilerin mülteci, vatandaş, vatansız statüleri arasında birinden diğerine geçirilişleri ve Filistin – İsrail meselesinin akışının Filistinlilerin yasal statülerine etkileri, bir

---

² Fiddian-Qasmiyeh, "Introduction".

devlete yasal bağın ve vatandaşlığın ne anlama geldiğini tam da yukarıda sözünü ettiğimiz gibi sorgulatmaktadır. Açacak olursak, Filistinli mültecilerin savaş sonrası göç ettiği ülkeler arasında sadece Ürdün mültecilerin bir kısmına vatandaşlık statüsü vermiştir ve Filistinli mülteci nüfusunun en fazla olduğu ülke Ürdün'dür. Ürdün'de Mart 2018³ itibariyle 2,2 milyon Filistinli UNRWA'ya (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East) kayıtlıdır.⁴ Buna ek olarak, sayıları tartışmalı olmakla birlikte Ürdün'de, mülteci veya vatandaş olarak kaydı bulunmayan yüz binlerce Filistinli göçmen yaşamaktadır. Ürdün'ün yaklaşık olarak 10 milyon⁵ olan nüfusun yarısından fazlası Filistinli'dir.⁶

Öte taraftan, Ürdün'deki resmi kaynaklar tam sayıyı söylemenin zor olduğunu da belirterek yine de toplumun çoğunluğunun Bedeviler⁷

---

³ "Protection in Jordan", *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan/>. UNRWA'ya ait bu web sayfası, en son Mart 2018 güncellenmiştir ve burada Ürdün'de UNRWA'ya kayıtlı Filistinlilerin nüfusu 2.2. milyon olarak verilmektedir. Ancak, yine UNRWA'ya ait olan ve son güncelleme bilgisi bulunmayan "Where We Work" başlıklı internet sayfasında bu sayı 2.307.011 olarak verilmiştir. Bkz. "Where We Work", *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

⁴ "Protection in Jordan", *UNRWA*, Son erişim: 20 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan>

⁵ "United Nations, Population Division, World Population Prospects", *UN*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

⁶ "Who We Are", *UNRWA*, Son erişim: 11 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/who-we-are>.

⁷ Burada "Bedeviler" ile ifade edilen Ürdün'ün Filistinliler haricindeki yerel halkıdır. İlgili literatürde bu grup farklı isimlerle adlandırılmaktadır. En sık kullanılan adlandırma "Bedeviler" ya da "Doğu Yakalılar" olarak karşımıza çıkar. Bu makalede sıklıkla Bedevi ara ara Doğu Yakalılar kullanılmıştır. Öte taraftan, belirtmek gerekir ki anlatımı sadeleştirmek için tercih ettiğimiz bu isimlendirme, Ürdün'ün Filistinliler dışındaki yerel halkının homojen bir kategori olduğu anlamını taşımamalıdır. Çünkü Ürdün halkı Filistinliler haricinde de kendi içinde farklı etnik grupları, aşiret ilişkilerini barındırmaktadır. Bu gruplarla ilgili daha açıklayıcı bilgi ve ilgili literatür 7. ve 8. sayfalarda bulunmaktadır.

olduğunu söylemektedir.⁸ Buna ek olarak belirtmek gerekir ki, Filistinlilerin mültecilik/vatandaşlık sorunu sadece Ürdün özelinde değil de bölgesel bir çerçeve içinde ele alınırsa Suriye, Lübnan, Mısır ve İsrail'in politikalarının da işin içine katılacağı bir resim önümüze çıkacaktır. Bu nedenle ileri sürülebilir ki, Filistinlilerin vatandaşlık sorunu hem ikamet ettikleri ülkelerin kimi zaman farklılaşan kimi zaman benzeşen uygulamalarıyla hem de İsrail'in bölgede yürüttüğü işgal politikalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Ancak biz bu çalışmada amacımızı, Ortadoğu çalışmalarının bu dinamikleri içeren tartışmalarından kısmen izole ederek, göç çalışmaları özelinde tanımlıyoruz.

Bizim bu yaklaşımımıza benzer çalışmalar açısından literatür tarandığında ilk dikkati çeken Filistinlilerin Ürdün devletiyle ilişkilerini önemli tarihsel olaylar bağlamında genel hatlarıyla inceleyen çalışmalardır. İlerleyen bölümlerde bu çalışmaların bulgularından makalenin tarihsel bağlamı aktarılırken sıklıkla faydalanılmıştır. Filistinlilerin Ürdün'e göçlerini odağına alan bu makaleyle ilişkili ikinci gruptaki çalışmalar, Ürdün'deki ulusal kimlikleri ve Filistinlilerin bu kimlik inşası sürecindeki konumlanmalarını incelemektedir.⁹ Bu çalışmalar, genel hatlarıyla, milliyetçilik, kimlik oluşumu gibi süreçleri odağına alır ve Bedevilerle Filistinliler arasındaki ilişkileri bu açıdan tartışır. Üçüncü grupta ise Filistinlilerin Ürdün'e göçlerinin sosyo-ekonomik, politik sonuçlarını inceleyen çalışmalara rastlanır.¹⁰ İlk

---

⁸ "The People of Jordan", *The Hashemite Kingdom of Jordan*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <http://www.kinghussein.gov.jo/people1.html>.

⁹ Örnek olarak, Nevo Joseph, "Changing Identities in Jordan," *Israel Affairs* 9, no.3 (2003): 187-208; Curtis R. Ryan, "Identity Politics, Reform, and Protest in Jordan", *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11, no.3 (2011): 564-578; Nur Köprülü, "Arabizimden Teritoryal Kimliğe Geçiş: 1989 Sonrası Ürdün'de Kimlik Politikaları ve Demokratikleş(eme)me Çabaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (Ekim, 2009): 195-214.

¹⁰ Örnek olarak Géraldine Chatelard, "Jordan: A Refugee Haven", *Migration Policy Institute Online Journal*, 31 Ağustos 2010, <https://www.migrationpolicy.org/article/jordan-refugee-haven>; Fayez A. Simadi ve Nahar, Ghazi S. "Refugees in Jordan: sociological perspective", *Social Responsibility Journal* 5, no.2

gruptaki çalışmalar gibi ikinci ve üçüncü gruptaki bu çalışmaların bulgularından da makale boyunca yararlanılmıştır. Öte taraftan, bu çalışmalarda Filistinlilerin göç süreçlerine dair bu makalede bizim odaklandığımız yaklaşıma benzer bir yaklaşım bulunmamaktadır. Daha açık bir ifadeyle, bu üç gruptaki çalışmadan farklı olarak biz bu makalede göç süreçleriyle ilişkili (mültecilik, vatandaşlığa geçiş, ayrımcılık gibi) kavramlarla Filistinlilerin Ürdün'e göçlerini değerlendiriyoruz ve böylece bu kavramların farklı bir tarihsel/politik bağlamda yüklendikleri anlamları tartışmaya açıyoruz. Buna ek olarak, yine konuyla ilişkili birçok çalışmada olduğu gibi Ürdün'deki Filistinlileri homojen bir grup olarak ele alıp çalışmak yerine, devletin Filistinliler için geliştirdiği farklı yasal kategorilere odaklanıyor ve Ürdün'deki Filistinlilerin farklı yasal kategorilere ayrılışını dikkate alarak bu kavramların içerdiği anlamları sorguluyoruz. Bunun için konuyla ilgili ikincil çalışmaların tarandığı derinlemesine bir araştırma yapılmıştır. Renkli kartlarla ilgili bilgileri içeren çalışmalar uluslararası literatürde dahi sınırlı sayıdadır. Bir diğer ifadeyle, Filistinlileri genellikle homojen bir grup olarak değerlendiren çalışmalar diğerlerine oranla daha fazladır. Böylece, az bilinen bir durumla ilgili bilgi ve değerlendirme Türkçe literatüre kazandırılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda makaledeki tartışmalar şu sırayı izleyecektir: Bir sonraki bölümde Filistinli mülteci tanımı netleştirildikten sonra, üçüncü bölümde Filistinlilerin Ürdün'e kitlesel göçleri tarihsel bir çerçeve içerisinde verilecek, dördüncü bölümde bu süreçte Filistinlilerle Ürdün Devleti arasında gelişen çatışmalara odaklanılacaktır. Beşinci bölümde Ürdün'ün Filistinlileri kontrol altında tutmak için geliştirdiği farklı statüler açıklanacak ve buradan yola çıkarak sonraki bölümde bu statülerin sonucu ortaya çıkan hak sınırlamaları ve ayrımcılığın farklı boyutları aktarılacaktır. Bu tarihsel politik çerçeve içerisinde Filistinlilerin göç süreçlerinin ve Ürdün'le kurulan vatan-

---

(2009): 257-264; Nur Köprülü, "Monarchical Pluralism or De-democratization: Actors and Choices in Jordan", *Insight Turkey* 14, no.1 (2012)

daşlık ilişkisinin göç, mültecilik, ayrımcılık ve vatandaşlık soyutlamalarında nereye konumlanacağı sonuçtan önceki yedinci bölümde tartışılacaktır.

2. UNRWA ve Filistinli Mülteciler Tanımı

Bilindiği üzere, 1948 Arap-İsrail Savaşı sonucunda yüzbinlerce Filistinli yerinden edildi. Savaştan kaçabilenler Orta Doğu'nun farklı bölgelerine dağıldı. Birleşmiş Milletler'in (BM) tahminlerine göre 1948'deki savaş sonrasında 700 binden fazla Filistinli Arap evini terk etmek zorunda kaldı.¹¹ Bu durum savaş nedeniyle yerinden edilmiş Filistinlilerin statülerine dair bu coğrafya özelinde bize farklı bir anlam yüklenen ilk kavramı verir: Mülteci. "Filistinli mülteciler" kavramı bu coğrafyada kullanıldığında resmi olarak Birleşmiş Milletler Yakındoğu Filistin Mültecilerine Yardım Ajansı (UNRWA – *The United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees the in Near East*) tanımına referans yapılmaktadır. UNRWA 1949 yılında kurulup 1950 yılında çalışmalarına başlamış, bu bölgedeki Filistinli mültecilerin sorunlarını çözmeye odaklanmış özel bir BM örgütlenmesidir. Filistinli mülteci sorunu çözülemedikçe örgütün görev süresi de yenilenmektedir. En son olarak 30 Haziran 2023 tarihine kadar görev süresi uzatılmıştır. UNRWA kendisini, Filistinli mültecilerin refah ve insani gelişimlerini arttırmaya katkı yapan ve hali hazırda 5,6 milyon Filistinli mülteciye hizmet sunan bir örgüt olarak tanımlamaktadır.¹² UNRWA tanıma göre: 1 Haziran 1946 – 15 Mayıs 1948 tarih aralığında genel ikametgahı manda yönetimindeki Filistin olan ve 1948'deki Arap-İsrail savaşı sonucunda hem evini hem geçim kaynaklarını yitiren insanlar "Filistinli mültecilerdir". Filistinli mülteci erkeklerin soyundan olanlar da UNRWA tanımındaki mül-

---

¹¹ "The United Nations and Palestinian Refugees", *UNRWA*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/userfiles/2010011791015.pdf>.

¹² UNRWA, "Who We Are."

teci statüsüne sahip olabilmektedir. Bu tanımın kullanıldığı coğrafyayı netleştirmek gerekirse, UNRWA'nın yetki alanına giren bölgeler Batı Şeria (Doğu Kudüs'ü içerecek şekilde), Gazze Şeridi, Suriye, Lübnan ve Ürdün'dür. Bu alanın dışındaki Filistinlilerse BM Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (UNHCR – *The United Nations High Commissioner for Refugees*) yetki alanına girmektedir. UNHCR gibi Batı'da gelişmiş bir kurum olmakla birlikte UNRWA'yı UNHCR'dan ayıran en temel fark, UNRWA'nın doğrudan hizmet sağlayıcısı olduğu, yetki alanına giren Filistinlilere temelde eğitim ve sağlık hizmetleri olmak üzere insani kalkınma için “devlet-benzeri” bir yapı gibi hizmet sunmasıdır. UNHCR ise sadece geçici koruma ve destek sağlamaktadır ve hizmet sunumu verecek bir kurum olarak tasarlanmamıştır.¹³ Bu noktadan yola çıkacak olursak, ilk fark mülteci kavramının kullanımında kendini göstermektedir. Görüldüğü üzere, Filistinliler özelinde geliştirilmiş mülteci tanımı, günümüzde mülteci dendiğinde ilk akla gelen 1951 Cenevre Sözleşmesinde tanımlanan statüden farklıdır. Bugün güncel tartışmalardaki Batı/Kuzey merkezli kavramsallaştırmalarla kullanılan mülteci tanımı zamandan ve mekândan bağımsız kullanılmaktadır.¹⁴ Filistinlilerin durumunda buldukları bölge ve maruz kaldıkları tarihsel, siyasal gelişmelerden ötürü resmi olarak farklı bir mültecilik hali tanımlana gelmiştir. Bu haliyle bu durum çok da şaşırtıcı olmamakla birlikte, esas karışıklık bu bölgedeki Filistinli “mültecilerin” UNRWA tanımına uymadığı durumlarda ortaya çıkmaktadır. Yani, resmi olarak ne

¹³ “Frequently Asked Questions”, UNRWA, Son erişim: 17 Ocak 2022, <https://www.unrwa.org/who-we-are/frequently-asked-questions>.

¹⁴ 1951 Cenevre Sözleşmesinin mülteci tanımı mülteciyi “ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen” kişiler olarak tanımlar. Sözleşmenin tam metnine ulaşmak için: “Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees”, *UNHCR*, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10>.

UNHCR ne de UNRWA tanımına uyan, ama zulme uğrama endişesiyle bulunduğu bölgeyi terk etmek zorunda kalan Filistinliler. Makalede ilerleyen bölümlerde de okunacağı üzere Filistinlilerin yerlerinden (yaşam alanlarından) edilmeleri ne yazık ki sadece 1948 Savaşıyla olmamış, bu savaşı takip eden çatışma, savaş ve işgallerin bir sonucu olarak Filistinliler sürekli bir zorunlu göçe maruz kalarak bölge ülkelerine gitmişlerdir. 1948'den sonra yaşanan işgal, sürgün ve bölgesel gelişmeler de Filistinlilerin ikamet ettikleri ülkelerle ilişkilerine yeni boyutlar katmıştır. Öte taraftan resmi tanım sadece 1948 Savaşına referans vermektedir, UNHCR ise bu bölgelerde yetkili değildir. Bu durumsa bölgede “mülteciler” için sorunlu bir durum ortaya çıkarmaktadır. Biz makalede bu durumun dilde yaratacağı karışıklığı gidermek için özellikle UNRWA tanımına uyan Filistinlilerden söz ederken açıkça belirteceğiz, ama aslında bu tanıma uysun uymasın savaşla yerinden edilmiş ve zorunlu göçe mecbur kalmış insanları nitelemek için makalede mülteci kavramını fiili anlamda kullanacağız.

Mülteciliğin bu bölgede farklılaşan bu anlamına ek olarak, bir başka anlam da vatandaşlık kavramıyla ilişkilenmesinde ortaya çıkmaktadır. Bir kişi, “normal şartlar altında”, yani mültecilik kavramının 1951 Cenevre Sözleşmesi tanımına göre bir statü yüklendiğinde hem vatandaş hem mülteci olamazken, UNRWA'nın Filistinli mülteci tanımını uygulamaya konduğunda bu bir Filistinliye mültecilik statüsü verirken onun aynı anda bir devletin vatandaşlık statüsünü almasının önünde engel oluşturmaz. Giriş bölümünde de değinildiği gibi, bölgede göç edilen diğer ülkeler arasında bir tek Ürdün'de Filistinli mültecilerin bir kısmına vatandaşlık statüsü verilmiştir. Bu nedenle de makale boyunca Filistinli mültecilerin vatandaşlık statüleri ve ilgili süreçler üzerinde de ağırlıklı durulacak, bununla ilişkili olarak vatandaşlığın ana akım kavramsallaştırmaları da tartışmaya açılacak.

3. Filistinlilerin Ürdün'e Zorunlu ve Kitlesele Göçleri

Filistinlilerin Ürdün'e göçleri Arap-İsrail savaşı sırasındaki ilk kitlesele göç ile başlamış, ardından sonraki dönemlerde farklı biçimlerde devam etmiştir. Bu bölümde, Ürdün devleti ile Filistinliler arasındaki ilişkiler bu farklı dönem ve biçimler temelinde incelenmiştir.

1947 – 1950 yılları arasında Ürdün'ün nüfusu iki temel sebeple üçe katlandı. Bunlardan birisi 1948 Arap-İsrail Savaşı sebebiyle ülkeye yüz binlerce Filistinlinin göç etmesi, bir diğeri 24 Nisan 1950'de Batı Şeria'nın (Ürdün Nehri'nin batısı) Ürdün topraklarına katılmasıydı¹⁵. Ancak daha sonra, 1967 Arap-İsrail Savaşında bu sefer İsrail'in Batı Şeria'yı işgal etmesiyle 400,000 Filistinli, Ürdün Nehri'nin doğu yakasına yani Ürdün'e göç etti. İsrail'in işgali öncesi Batı Şeria Ürdün kontrolünde olduğu için, buradan gelen Filistinliler 'ülke içerisinde yerinden edilmiş kişi (*Internally Displaced Persons, IDP*) olarak nitelendirildiler. "Ülke içinde" yerinden edilen bu Filistinliler açısından göç süreçlerini daha da karmaşık kılansa bu insanların üçte birinin 1948 Savaşı'nda da göç etmek zorunda kalmış olmalarıydı. Bu bölgedeki göç hareketlerine ek olarak, aynı yıl, aynı savaş sonucunda bu sefer de İsrail tarafından işgal edilen Gazze Şeridi'nden Ürdün'e yaklaşık 158,000 Filistinli mülteci geldi.¹⁶

Filistinlilerin Ürdün'e kitlesele göçüne yol açan bir diğere sebepse 1991 yılındaki Körfez Savaşı oldu. Makalenin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı değineceğimiz Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) liderliğinin, Irak Kuveyt'i işgal ederken Saddam Hüseyin'i destekleyerek Bağdat'ın yanında saf tutması, Filistinli işçilerin Kuveyt başta olmak üzere Körfez ülkelerinden hem kitlesele olarak sınırdışı edilmelerine hem de kendi rızalarıyla ayrılmalarına sebep olmuştu. Öyle ki, Irak'ın Kuveyt'i işgalinden önce yaklaşık 400 bin olan Kuveyt'teki Filistinli

---

¹⁵ "Jordanian Annexation of West Bank-Resolution Adopted by the House of Deputies", *İsrail Ministry of Foreign Affairs*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <http://goo.gl/aLDq6k>

¹⁶ "Protection in Jordan", UNRWA.

nüfusunun yaklaşık 200 bini işgal sırasında, geri kalanların büyük çoğunluğu da işgalden sonra ülkeyi bir daha geri dönmek üzere terk etmek zorunda kaldı.¹⁷ Kuveyt'ten ayrılmak zorunda kalan Filistinlilerin 300 bininin Ürdün'e gelmesi, hali hazırda zaten karmaşıklaşmış göç ve vatandaşlık süreçlerini daha da zorladı, ülkenin ekonomik ve sosyal hayatını da etkileyerek toplumsal çalkantıları tetikledi.¹⁸

Körfez Savaşından sonra Filistinlilerin göç süreçlerini etkileyen bir diğer önemli dinamik 2000 yılındaki İkinci İntifada oldu. Batı Şeria ve Gazze'deki şiddet olayları ve İsrail'in Batı Şeria'yı yeniden işgali sonucunda, bu sefer yaklaşık 200,000 Filistinli Ürdün'e göç etti.¹⁹ Ürdün'e yönelik en son kitlesel Filistinli göçü ise 2011'de, Suriye'de başlayan iç savaş nedeniyle oldu. UNRWA rakamlarına göre 2018 yılı sonu itibariyle Suriye'den Ürdün'e 17,719 Filistinli geldi.²⁰

4. Ürdün, Filistinliler ve Toplumsal Çatışma

Sayigh'e²¹ göre oldukça genç ve yapay bir oluşum olan, Ürdün Haşimi Krallığı 1948 yılından itibaren iki ayrı nüfusu dengede tutmaya çalışmaktadır: Bunlardan birisi tarihsel olarak Ürdün Nehrinin doğu kıyısı sakinleri olan yerel halk (Bedeviler/ Doğu Yakalılar), diğeri ise Filistinli mültecilerden oluşan Batı Şerialılar. Bu iki gruba ek olarak, Irak ve Suriyeli mülteciler gibi farklı etnik grupların ülkedeki varlı-

---

¹⁷ Steven J. Rosen, "Kuwait Expels Thousands of Palestinians", *Middle East Quarterly* 19, no. 4 (2012): 75.

¹⁸ Yann Le Troquer ve Rozenn Hommery al-Oudat, "From Kuwait to Jordan: The Palestinians' Third Exodus," *Journal of Palestine Studies* 28, no 3 (1999): 37-51.

¹⁹ Chatelard, "Jordan."

²⁰ "Syria Regional Crisis: Emergency Appeal 2019", *UNRWA*, Son erişim: 1 Mayıs 2020, https://www.unrwa.org/sites/default/files/content/resources/2019_syria_ea_final.pdf.

²¹ Yezid Sayigh, "Jordanian Foreign Policy", *PASSIA*, Nisan 1997, http://passia.org/media/filer_public/b2/17/b217c24b-7781-4b27-887f-cc7424d000ee/foreign_policies_of_arab_states.pdf

ğından da söz etmek gerekir. Örneğin, 2015 yılı için 1,3 milyon Suriyelinin o dönem 6,6 milyon nüfusa sahip Ürdün'de yaşadığı söylenmektedir.²² UNHCR Nisan 2022 verilerine göre, Ürdün'de yaklaşık olarak 675 bin kayıtlı Suriyeli mülteci bulunmaktadır.²³ Ayrıca, Ürdün'de Araplar, Sünni Müslümanlar çoğunlukta olsa da Çerkes ve Çeçenler, Hıristiyan ve Dürzi azınlıklar da yaşamaktadır. Buna ek olarak aşiret ilişkileri Ürdün siyasetinde önemli rol oynamakta ve Ürdün'deki kimlik süreçlerinin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir. Yani, Doğu Ürdünlüler (Bedeviler) ve Filistinliler arasındaki kimlik çatışması vurgulanırken, Doğu Ürdün topluluğunun da kendi içinde homojen bir grup olmadığı ve farklı kimlik krizlerini/çatlaklarını içerdiğinin altı çizilmelidir. Yani, ulusal kimlik inşasında aşiret ilişkileri de önemli bir konudur. Özetle, farklı etnik gruplar ve ulusal kimlikle ilişkili süreçler dikkate alındığında literatürde Bedeviler ile Filistinliler arasındaki ayrışma ulusal kimlik oluşumuyla ilişkili süreçlerin yalnızca bir boyutudur.²⁴ Ancak literatürde oldukça önemli bir kimlik ayrışması olarak dikkate alınan ve sıklıkla çalışılan bir boyutudur. Köprülü'den alıntılıdığımız aşağıdaki paragraf da genellikle Filistinliler ve Bedeviler ikiliğinde düşünülen Ürdün toplumunu anlamak açısından önemlidir:

Arabizmin etkileri tüm Arap toplumlarında aynı yankıyı bulmamıştır. Ürdün Haşemi Krallığı bu açıdan bakıldığında bölge ülkeleri içerisinde farklı bir örnek bardırması bakımından son derece önemli bir yere sahiptir. Arap-İsrail Savaşları sonrası Filistinli mültecilerin Ürdün'e göçü ve ülkenin sınırlarının yeniden belirlenmesi Ürdün Krallığı'ndaki kimlik oluşturma çabalarına farklı bir yön vermiştir.

---

²² Belal Fallah, Caroline Krafft ve Jackline Wahba "The Impact of Refugees on Employment and Wages in Jordan", *Journal of Development Economics* 139 (Haziran 2019): 203.

²³ "Facts and Figures", *UNHCR*, Son erişim: 1 Haziran 2022, https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/36#_ga=2.77483415.3602951.1654081098-1150133119.1654081098.

²⁴ Ryan, "Identity", 565-566.

Özellikle Batı Yakası topraklarının 1950 yılında ilhak edilmesiyle birlikte yaklaşık 700,000 Filistinlinin Ürdün topraklarında o güne dek hassas bir şekilde oluşturulan nüfus dengesini büyük ölçüde değiştirmiştir. Bunun sonucunda da Doğu Yakalıları olarak adlandırılan yerli Ürdünlüler Filistinli mültecilerle kıyaslandığında sayıca azınlık konumuna düşmüşlerdir. Kurulduğu ilk günden itibaren Emirliği'in meşruiyet kaynağını Bedeviler/ Doğu Yakalı aşiretler oluşturmaktaydı. Haşemi kraliyet ailesinin dahi Ürdün'ün yerlisi olmadığı düşünüldüğünde, Ürdünlü kimliği Bedeviler üzerine vurgu yapılarak inşa edilmeye çalışılmış uzun soluklu bir süreç olmuştur. Birbirine örülmüş Filistin ve Ürdün siyasi tarihi bu uzun soluklu sürecin temel sınırlamalarını ve dinamiklerini oluşturmaktadır.²⁵

Buradan yola çıkarak biz de bu makalenin konusu doğrultusunda Ürdün toplumuna işaret ederken esas olarak bu iki büyük grubu (Bedeviler ve Filistinliler) dikkate alıyoruz ve bu ikisi arasındaki kimlik krizine referansla değerlendirmelerimizi yapıyoruz.

Batı Şeria'nın ilhak edilmesiyle (1950), Ürdün'ün yerli halkı Bedevilerle Filistinliler arasındaki demografik denge bozulmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi nüfusu (2020 BM verileriyle), yaklaşık 10 milyon olan²⁶ Ürdün toplumunda, her ne kadar resmi rakamlar²⁷ Bedevileri çoğunluk olarak belirtse de nüfusun yarısından fazlasının Filistinlilerden oluştuğu söylenebilir.²⁸

Filistinliler ile Bedeviler arasındaki yukarıda anlatılan demografik dönüşümler ayrımcı politikaları ve resmi kaygıları besleyen bir unsur olarak ele alınabilir. Görüldüğü gibi ülke içerisindeki nüfus den-

---

²⁵ Köprülü, "Arabizimden", 197.

²⁶ "Population Division, World Population Prospects", UN, Son erişim: 24 Ocak 2022, <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

²⁷ "The People of Jordan", The Hashemite Kingdom of Jordan.

²⁸ Mudar Zahran, "Jordan Is Palestinian", *Middle East Quarterly* 19, no.1 (2012): 3-12.

gesi(zliği) Filistinlilerin lehine işlemektedir. Bu durumu, süreç içerisinde Filistinlilerin ülke içerisindeki tüm alanlarda baskın hale gelecek Ürdün'ü içten fethetmelerini sağlayacak bir Truva atı olarak nitelleyenler vardır.²⁹ Demokrasi, kitâbî ve minimal tanımlarına sadık kalınarak Ürdün'de uygulandığı takdirde Filistinlilerin ülke politikalarına yön vereceğini ileri süren görüşler de mevcuttur.³⁰ Ancak bu görüşlerin ülke içerisindeki Filistinlileri tek ve homojen bir grup olarak tahayyül ettiğinin altını çizmek gerekir. Sonuç itibarıyla, 1948'den itibaren ülkeye gelen Filistinli mültecilerle Ürdün'ün yerli/yerleşik halkı Bedeviler arasında tansiyon yüksek olmaya devam etmiştir. Devlet yetkililerini de içeren yerel halkla Filistinliler arasındaki bu gerginlik, zaman zaman şiddetlenerek toplumsal yaşamın her alanında kendini hissettirir.

Filistinlilerin genel olarak Ürdün içerisine dağılmış olsalar da çeşitli bölgelerde mekânsal olarak yoğunlaşmaları da toplumsal gerginliği tetikleyen bir unsur olarak düşünülebilir. Ürdün'de UNRWA'ya kayıtlı Filistinli mültecilerin %18'i toplam 10 'resmi' kampta³¹, %3'ü 'resmi olmayan' kamplarda yaşamaktadır. Bu kamplar Amman, Zarqa ve Irdib'de yoğunlaşmaktadır. Kamplar arasında nüfus, yoğunluk, yapısal özellikler ve yaşam kalitesi açısından farklılıklar bulunmaktadır.³²

Filistinliler ve devlet arasındaki gerginliği tetikleyen unsurlardan birisi, genelleyerek söylenecek olursa, Filistinlilerin 1948 savaşında Arapların yenilgisinden ve Filistin devleti kurulamamasından Ürdün Kralı Abdullah'ı sorumlu tutukları iddiası/kabulüdür. Nitekim bazı

---

²⁹ Hassan A. Barari, "Four Decades after Black September: A Jordanian Perspective", *Civil Wars* 10, no.3 (2008): 231-233.

³⁰ Zahran, "Jordan", 9.

³¹ "Where We Work," *UNRWA*, Son erişim: 18 Aralık 2018, <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

³² Ibrahim Hejoj, "A Profile of Poverty for Palestinian Refugees in Jordan: the Case of Zarqa and Sukhneh Camps", *Journal of Refugee Studies* 20, no.1 (2007): 122.

araştırmalarda Filistinlilerin Ürdün'deki Haşimi rejimine karşı sadakat hissi beslemediklerinden söz edilmektedir.³³ Mudar Zahran'a göre Filistinlilerin gözünde Haşimiler meşru liderler/yöneticiler olmaktan ziyade Doğu Filistin'in işgalcileri ve davetsiz misafirleridir.³⁴ Nitekim Filistin Ulusal Şartı bu görüşü destekler nitelikte bir ifadeyle, Ürdün nehrinin doğusunda kalan bölgeyi de içerecek şekilde, İngiliz manda yönetimi altındaki topraklarla birlikte Filistin'in bölünmez bir bütün olduğunu söyler.³⁵

Ülke içerisindeki gerginlikleri etkileyen bir diğer unsur, Ürdün ordusuyla ülkedeki Filistinli gerillalar arasında Eylül 1970'te yaşanan büyük çatışmalardır. Bu çatışmalarda binlerce Filistinli gerilla ve yüzlerce Ürdün askeri hayatını kaybetmiştir. Bu nedenle, Filistinliler Eylül 1970'i Kara Eylül olarak isimlendirirler.³⁶ Ürdün'deki resmi görüşe göre, Eylül 1970'in arifesinde gelişen olaylarla birlikte Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) Ürdün'de devlet içerisinde devlet olarak nitelendirilebilecek bir konuma gelmişti. Yukarıda değinilen mülteci kampları içerisinde kendi yönetsel ağını kurması³⁷ FKÖ'nün Ürdün'ün egemenliğine yönelik bir başkaldırısı olarak düşünülmüştür. O dönemde Ürdün yönetimi, FKÖ'nün kamplardaki kurumsal altyapıyı karmaşıklaştırdığını ve ülke içerisindeki siyasal atmosferi olumsuz etkilediğine inanıyordu.³⁸ Bu durum, 1970 yılında Ürdün ordusuyla FKÖ arasında askeri bir restleşmeye dönüşmüş, yaşanan çatışmalar FKÖ'nün Ürdün'den çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır.

---

³³ Ronen Yitzhak, "The Assassination of King Abdallah: The First Political Assassination in Jordan: Did it Truly Threaten the Hashemite Kingdom of Jordan?", *Diplomacy & Statecraft* 21, no.1 (2010): 69.

³⁴ Zahran, "Jordan", 3.

³⁵ "Palestinian National Charter of 1964", *Palestinian Media Watch*, Son erişim: 15 Aralık 2018, http://www.palwatch.org/main.aspx?fi=640&doc_id=8210.

³⁶ Barari, "Four Decades", 241.

³⁷ K. Luisa Gandolfo, "The Political and Social Identities of the Palestinian Christian Community in Jordan", *Middle East Journal* 62, no.3 (2008): 446.

³⁸ Barari, "Four Decades", 231-233.

Yukarıda aktarılan iki toplum arasındaki güvensizlik ve Eylül 1970'te yaşanan kanlı çatışmalar Ürdün'ün Filistinlilere yönelik ayrımcı politikalarının temel motivasyonları arasında sayılabilir. Öte yandan, Ürdün'deki Filistinlilerin sürekli olarak karşı karşıya kaldıkları vatandaşlıktan çıkarılma tehdidi de ilişkileri geren bir başka unsurdur. Bir sonraki bölümde farklı statüler ve bu vatandaşlıktan çıkarılma tehdidinin kurumsal zemini detaylı olarak incelenecektir, ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki bu vatandaşlıktan çıkarılma tehditleri Ürdün'ün İsrail politikasıyla da ilişkilidir. Ürdün, yüz binlerce Filistinli mülteciyi vatandaşlıktan çıkararak bu insanların geri dönüş haklarını vurguladığını ileri sürmektedir. Böylece hem ülke içerisindeki Filistinliler azalacak hem kralın politikalarının İsrail karşıtı görünümü parlatılmış olacak hem de İsrail uluslararası camiada zor durumda bırakılmış olacaktır. Zahran'ın da işaret ettiği gibi Haşimi rejimi Filistinlilerin kendisine yönelik tepkisini İsrail'e yönlendirmeyi amaçlamıştır.³⁹ Tüm bunların sonucunda ortaya çıkan en somut durum ise, makalenin bundan sonrasının vurgulayacağı üzere vatandaşlıktan çıkarılan bu insanların belirsiz statülerde yaşamak zorunda kalmaları olmuştur. Ürdün'deki iktidar, yaptığı bir takım yasal düzenlemelerle ve yarattığı farklı statülerle, Filistinlilerin ülke içerisindeki varlığını İsrail'e yönelik dış politikası doğrultusunda araçsallaştırmaktadır.

Öte taraftan, Filistinlilere yönelik yukarıda anlatılan yaklaşımı besleyen ve Batı tarafından da desteklenen bir söyleme de dikkat çekmek gerekir. Bu söyleme göre, Ürdün'deki Filistinliler sosyal, ekonomik ve politik olarak güçlendikleri takdirde rejimi devirip, Ürdün'ü İsrail'e karşı terör eylemlerinin örgütlenebileceği verimli bir sahaya dönüştürebilirler.⁴⁰ Bu düşünce, Ürdün'deki Filistinlilerin hak taleplerini duyulmaz kılarken, Ürdün kurumları tarafından Filistinliler

³⁹ Zahran, "Jordan", 8.

⁴⁰ Zahran, "Jordan", 5.

aleyhine atılan adımlara ilişkin uluslararası ölçekteki itirazları da etkisizleştirmektedir.

Kısaca toparlamak gerekirse, tarihsel bir çerçeveden bakıldığında Ürdün'ün ülke içerisindeki Filistinlilere yönelik politikalarının, bu grubun ülke içerisinde egemen olma olasılığına yönelik geliştirilmiş, onları politik, idari, yasal ve ekonomik alanlarda kontrol altında tutan, ön alıcı, engelleyici politikalar olduğu düşünülebilir. Ek olarak, İsrail'le ilişkiler de bu grubun dış politika açısından araçsallaştırılmasını getirmekte, bu da ayrımcı politikaları beslemektedir. Bütün bunların sonucunda, bir sonraki bölümde detaylandırılacağı üzere Ürdün'deki Filistinlilerin önemli bir kısmı temel haklarına erişememektedir.

5. Ürdün'deki Filistinlilerin Farklı Statüleri

Filistinlilerin yukarıda anlatılan zorunlu göç hareketlerinin devlet tarafından kontrol altına alınmak istenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yasal statü çeşitliliğinin ilk aşaması, 1948 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Ürdün'e gelen Filistinlilere vatandaşlık statüsü verilmesidir. 1948'teki savaştan hemen bir yıl sonra Filistinlileri Ürdün sistemine yasal olarak dahil etme sürecinin bir parçası olarak, Ürdün Bakanlar Kurulu 1928 Vatandaşlık Yasası'nda değişiklik yaptı. Yapılan değişiklik uyarınca, 1948'de Ürdün'e sığınan veya kanun yürürlüğe girdiği zaman Batı Şeria'da bulunan Filistinliler tüm verili haklarıyla Ürdün vatandaşlığına geçirildi.⁴¹ Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, 1967 yılında İsrail'in Batı Şeria'yı işgal etmesiyle Ürdün'ün Batı Şeria'daki kontrolü fiilen son buldu ve buradaki Filistinlilerle Ürdün devleti arasındaki ilişki karmaşıklaşmaya başladı.

---

⁴¹ Hazem Jamjoum, "Palestinian Refugees in Jordan and the Revocation of Citizenship: An Interview with Anis F. Kassim", *Jadaliyya*, 28 Ocak 2013, <http://www.jadaliyya.com/pages/index/9827/palestinian-refugees-in-jordan-and-the-revocation->

Ürdün devleti 1983 yılında, İsrail işgali altındaki Batı Şeria'da yaşayan ve işgal esnasında yasal olarak Ürdün vatandaşı olan Filistinlilerin Ürdün'e seyahatlerini kolaylaştırmak ve bölgedeki nüfus hareketlerini kontrol etmek için 'yeşil' ve 'sarı' renkli kartlar düzenledi. Halihazırda Batı Şeria'da ikamet eden Filistinlilere yeşil kart, işgal esnasında Ürdün Nehri'nin doğu yakasına (yani Ürdün'e) göç etmiş Batı Şerialı Filistinlilere sarı kart verildi. İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre bu renkli kartların verilmesiyle birlikte Ürdün devleti, yerli halk ile yasal olarak Ürdün vatandaşı olan Filistinlileri birbirlerinden ayırmış oldu. Bu ayırım, daha sonra bazı Filistinlilerin Ürdün vatandaşlığından çıkarılması aşamasında işlevsel hale geldi.⁴²

Filistinlilerin yasal statüleriyle ilişkili bir diğer düzenleme 1988 yılında I. İntifada sürecinde gerçekleşti. Ürdün bu süreçte, 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria topraklarındaki egemenlik iddiasından vazgeçerek bölgeye ilişkin yasal ve idari taleplerini iptal etti. Bu durumla ilişkili olarak hazırlanan bir İçişleri Bakanlığı genelgesiyle Ürdün'ün Batı Şeria'daki hak iddialarından vazgeçişini düzenlendi. 22 maddelik bu genelgenin 2. Maddesi uyarınca, 31 Temmuz 1988 tarihinden önce işgal altındaki Batı Şeria'da ikamet edenler, artık Ürdün vatandaşı sayılmayacaklardı. Onlar artık Filistin vatandaşıydı.⁴³ Yani, yukarıda sözü geçen yeşil kart sahibi Filistinliler artık Ürdün vatandaşı olarak kabul edilmeyecekti.

Ürdün devletinin Filistinlilerle kurduğu karmaşık ilişkiyi çözümlememize yardımcı bir çalışma Anis Kassim⁴⁴ tarafından yapılmıştır. Kassim, Ürdün'ün Filistin vatandaşlarını beş ayrı gruba ayırmakta-

---

⁴² "Stateless Again", *Human Rights Watch*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.hrw.org/report/2010/02/01/stateless-again/palestinian-origin-jordanians-deprived-their-nationality>.

⁴³ "Jordan: Disengagement Regulations for the Year 1988", *UNHCR*, Son erişim: 1 Mayıs 2020, <https://www.refworld.org/docid/43cd04b94.html>.

⁴⁴ Jamjoum, "Palestinian Refugees".

dır. Bu grupta Ürdün'ün 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria topraklarındaki hak iddiasından vazgeçiş farklı statülerin geliştirildiği zamansal sınır olarak düşünülebilir. Buna göre, ilk grupta 31 Temmuz 1988'de Ürdün'de bulunan Filistinliler yer alır. Bunlar tüm yasal haklara sahip Ürdün vatandaşı olan Filistinliler olarak kabul edilir. İkinci ve üçüncü grupta ise yukarıda sözü geçen yeşil ve sarı kart verilen Filistinliler bulunmaktadır. Yeşil kart sahiplerinin tamamının vatandaşlığı 1988 yılında iptal edilmiştir. Dördüncü grupta, 1967 savaşında işgal edilen Gazze Şeridi'nden göç eden Filistinliler bulunmaktadır ve bunlara Ürdün tarafından mavi kart verilmiştir. Mavi kart sahiplerinin Ürdün vatandaşlığı bulunmamaktadır çünkü 1967'de İsrail tarafından işgal edilene kadar Mısır kontrolünde bulunan Gazze Şeridi'nden gelen Filistinli mülteciler esas olarak Mısır devletinin yurttaşları olarak değerlendirilmişlerdir. Bu gruplara ek olarak, Kassim beşinci bir grup olarak Kudüs'te ikamet eden Filistinlilerden söz eder. 1967'de Doğu Kudüs'ü de işgal eden İsrail, bu grupta yer alanlara İsrail'de yaşadıklarını belirtmek amacıyla kimlik kartı vermiştir. Bu kart, Kudüs'te yaşayan Filistinlileri Kudüs'ün kalıcı yerleşikleri olarak kabul edip onlara birtakım haklar sağlasa da vatandaşlık hakkı sağlamaz.⁴⁵ Ürdün, Kudüs'te yaşayan bu Filistinlileri vatandaş olarak kabul eder ve 1988'deki Batı Şeria'daki hak iddiasından vazgeçiş sırasında Kudüs'te yaşayan bu grubu vatandaşlıktan çıkarmaz. İsrail ise Kudüs'ün “yaşamlarının merkezi” olduğunu kanıtlayamadıkları takdirde bu grupta yer alanların İsrail'de ikamet etme haklarını iptal etmektedir.⁴⁶ Aşağıdaki Tablo 1, sözü geçen yasal düzenlemelerin ortaya çıkarmış olduğu bu karmaşık statüleri özetlemektedir.⁴⁷

---

⁴⁵ Usama Halabi, “The Legal Status of Palestinians in Jerusalem”, *Palestine – Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 4, no.1 (1997): 54-64.

⁴⁶ Jamjoum, “Palestinian Refugees”.

⁴⁷ Araştırmalarımız sonucunda renkli kart sahiplerinin sayısına, yani her grupta kaç kişi olduğuna yönelik güncel, güvenilir ve resmi bir istatistiki bilgiye ulaşamadık.

Tablo 1. Filistinlilere Ürdün Devleti Tarafından Verilen Farklı Statüler
<p>Vatandaşlar 1948 savaşı sonrası Ürdün'e gelen Filistinliler, Ürdün'ün 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria'daki hak iddiasından vazgeçiş esnasında Ürdün'de yaşayan Filistinliler.</p> <p>Vatandaşlıkla ilişkili tüm haklarına sahiptirler.</p>
<p>Sarı Kart Sahipleri (Vatandaşlar) (1983)</p> <p>Batı Şeria'da yaşayan ancak 1 Haziran 1983'ten önce Ürdün Nehri'nin Doğu Yakasına yani Ürdün'e göç etmiş olan Filistinliler.</p> <p>Vatandaşlıkla ilişkili tüm haklarına sahiptirler.</p>
<p>Yeşil Kart Sahipleri (1983)</p> <p>Batı Şeria'da yaşayan Filistinliler, (1983'ten sonra ayrılmış olsa dahi). Ürdün pasaportu verilir ancak kimlik numarası verilmez.</p> <p>Vatandaşlık haklarının tümüne sahip değiller.</p> <p>31 Temmuz 1988'de vatandaşlıktan çıkarıldılar.</p>
<p>Mavi Kart Sahipleri</p> <p>1967'de Gazze Şeridi'nden Batı Şeria ve Ürdün'ün diğer bölgelerine göç etmiş Filistinliler,</p> <p>Vatandaşlık haklarına sahip değiller. (Oy verme, kamu görevinde çalışma ve mülkiyet edinme hakları tanınmaz)</p> <p>"Filistinli mülteci" olarak değerlendirilmezler,</p> <p>"Yabancı Araplar" olarak kabul edilirler.</p>

Ancak 1967 yılında Gazze'den gelen mültecilerin sayısına yönelik ikincil kaynaklarda önceki yıllara (2009) ait veriler (130,000) bulunmakta. Kaynak: "Refugee Review Tribunal, Australia, RRT Research Response, JOR35401", *US Department of Justice*, Son erişim: 3 Haziran 2022, <https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/12/04/JOR35401-Palestinians-West%20Bank.pdf>.

6. Hak Sınırlamaları ve Ayrımcılık

Ürdün'deki Filistinlilerin devletle ilişkilerini düzenleyen oldukça karmaşık bir yasal ve idari yapı bulunmaktadır. Bir önceki bölümde aktarılan statüler de bu karmaşıklığın bir sonucudur. UNRWA'nın önceki baş hukuk müşaviri James G. Lindsay, Gazze'den gelen mülteciler dışında, Ürdün'deki Filistinli mültecilerin sağlık ve eğitim dahil tüm kamu hizmetlerine tam erişimi olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁸ Halbuki haklara erişim söz konusu olduğunda, Lindsay'in tespitinden daha karmaşık bir durum söz konusudur ama Lindsay'in de haklarına erişimde sorun yaşayan bir grup olarak tespit ettiği Gazzeli mültecilerin içinde bulunduğu durumu anlamak Filistinlilere yönelik ayrımcılığı kavramak için doğru bir başlangıç noktası olabilir. Biz de aşağıda ilk olarak Gazzeli mültecilerden başlayarak, renkli kart sahibi Filistinlilerin sahip oldukları haklar açısından farklılaşmalarını inceleyeceğiz.

1967 savaşı sonrasında Ürdün'e gelen 160 bin civarındaki Gazzeli mültecinin (mavi kart sahipleri), ekonomik gücü iyi olanlar dışındaki birçoğunun⁴⁹, yukarıda da belirtildiği gibi Ürdün vatandaşlığı yoktur.⁵⁰ Bu insanlara geçici pasaportlar verilir ve oy verme, kamu görevinde çalışma ve mülkiyet edinme hakları tanınmaz.⁵¹ Bu Filistinlilerin çoğu Jerash mülteci kampına yerleştirilir. Ayrıca Gazzeliler Filistinli olarak değil "yabancı Araplar" olarak görülmekte, ikamet ve

---

⁴⁸James G. Lindsay, "Fixing UNRWA: Repairing the UN's Troubled System of Aid to Palestinian Refugees", *The Washington Institute for Near East Policy*, 26 Haziran, 2009, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/fixing-unrwa-repairing-uns-troubled-system-aid-palestinian-refugees>.

⁴⁹Oroub El Abed, "Immobile Palestinians: Ongoing Plight of Gazans in Jordan", *Forced Migration Review* 26, (Ağustos 2006): 17.

⁵⁰Sawsan Ramahi, "Palestinians and Jordanian Citizenship", *Middle East Monitor*, 9 Aralık, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/20151209-palestinians-and-jordanian-citizenship/>

⁵¹Michael Vicente Pérez, "Human Rights and The Rightless: The Case of Gaza Refugees in Jordan", *The International Journal of Human Rights* 15, no.7 (2011): 1031-1054.

çalışma vizesine başvurmaları gerekmekte ve onlara sadece 2 yıllık geçici pasaport çıkartılmaktadır.⁵² Pasaportlar geçici statüsüyle verildiği için aralarında Suriye, Lübnan ve Mısır'ın da olduğu birçok ülke bu pasaportlarla yapılan başvuruları geri çevirmektedir. İş pasaportlarının yenilenmesine geldiğinde de Gazzeliler açısından oldukça meşakkatli bir süreç devam etmektedir. Ürdün güvenlik güçlerinden alınan temiz kağıdıyla yapılan başvurunun kabulünde devletin takdir yetkisi vardır. Bu yasal güvencesizliğin bir uzantısı olarak, bu grup ekonomik olarak da güvencesiz bir konumda yaşamaktadır. Sendikalara, meslek odalarına üyelikleri ve kendi işlerini kurma hakları engellenmiştir ve böylece profesyonel işlere erişimleri zorlaştırılmıştır. Temiz kâğıdı ibraz ettikleri takdirde özel sektördeki işlerde çalışabilirler. Tüm bu meşakkatli süreçler ve kısıtlamalar nedeniyle birçoğu enformel işlerde çalışmaktadır. Ürdün üniversitelerinde bir yer edinebilmek için yabancı Araplara ayrılan %5 kotasına tabi tutulurlar.⁵³ Ayrıca, Gazzelilerle evlenen Ürdün vatandaşı kadınların çocuklarının vatansız olma riskleri bulunmaktadır çünkü Ürdün'ün cinsiyetçi vatandaşlık yasalarına göre kadınlar vatandaşlık statülerini çocuklarına aktaramamaktadır.⁵⁴ Oroub El Abed'in⁵⁵ tespitiyle Ürdün, Gazzelileri yasal olarak entegre etmeyerek bu insanların güvenceli ve insan onuruna yakışır yaşam koşullarına sahip olmalarını engellemiştir. Vatansızlık onları sürekli bir yasal belirsizlik içerisinde tutmaktadır.

Öte taraftan 2018 yılı içerisinde Gazzelilerin haklarının korunmasına yönelik oldukça sınırlı da olsa birtakım gelişmeler olmuştur. 2018 yılında hükümetin IMF destekli ekonomi politikalarına karşı ülkede

---

⁵² Jason Hart, "What Future for Young Palestinians in Jordan?", *Forced Migration Review* 26, Eylül 2006: 51.

⁵³ El Abed, "Immobile Palestinians".

⁵⁴ El Abed, "Immobile Palestinians", 17-18.

⁵⁵ El Abed, "Immobile Palestinians", 17.

çeşitli protestolar yapılmıştır.⁵⁶ Zamlar ve gelir vergisi düzenlemele-
rini içeren yeni ekonomik tedbirler, bütün Ürdün toplumunu olumsuz
etkilese de esasen ülkedeki Filistinliler, özellikle de Gazzeliler için
özel bir durum söz konusudur. Zira, Ürdün yönetimi de bu durumun
farkına varmış olmalı ki protestoları hafifletmek için, vatandaşlık
haklarına sahip olmayan Gazzeli mültecilerin maruz kaldığı ayrımcı-
lık ve baskıyı azaltacak birtakım düzenlemeler yapmıştır. Bu kap-
samda, Osama Al Sharif'in ülkedeki en dezavantajlı grup olarak ni-
telediği 150 binden fazla Gazzeliye mülk ve araç sahibi olma hakkı
tanıyan karar⁵⁷ 3 Aralık 2018'de kabul edilmiştir.⁵⁸ Kararın, ülkedeki
geleneksel, milliyetçi kesimler tarafından Gazzelileri yerleşik hale
getirme adımı olarak görülerek, şüphe ve tepkiyle karşılanması Ür-
dün'deki Filistinliler ile yerel halk (Bedeviler) arasındaki tarihsel ger-
rilimin devam ettiğinin göstergesi olarak okunabilir.

Gazzeliler Ürdün vatandaşlığına sahip olmayan gruba dahilken, Fi-
listinlilerin geri kalanı vatandaşlık statüsüne erişebilmekteydi. Böy-
lece, Ürdün'de çalışma, oy kullanma, sosyal ve ekonomik hizmetler-
den yararlanma ve mülk edinme haklarına sahip oldular. Buna ek ola-
rak, UNRWA tanımına göre mülteci statüsüne sahip olanlar, vatan-

---

⁵⁶ Bu protestoların sonucunda, 4 Haziran 2018'de Ürdün Başbakanı Hani al-Mulki istifa etti. Ürdün Kralı II. Abdullah, yeni hükümeti kurmak için Ömer Razzaz'ı görevlendirdi: "Jordan Protests: What You Should Know," *Al Jazeera*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/06/jordan-protests-180604052840527.html>

⁵⁷ Bu karar uyarınca, Gazzeli ailelerin reisleri, bir apartmanda bir daire, bir dönümden küçük bir arsa üzerinde bir müstakil ev, en fazla bir dönüm büyüklüğünde bir arsa ve dizel araç sahibi olabilecekler: "Gov't Adopts New Resolutions for Gazans with Temporary Passports", *Jordan Times*, Son erişim: 23 Aralık 2018, <http://jordantimes.com/news/local/govt-adopts-new-resolutions-gazans-temporary-passports>.

⁵⁸ Osama Al Sharif, "Jordan Moves to Improve Lives of Gazan Refugees", *Al-Monitor*, 11 Aralık 2018, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/jordan-gaza-refugees-palestinian-settlement.html>

daş olsalar dahi, bu mülteci statülerini muhafaza etmekte ve geri dönüş haklarını (*right of return*) korumaktadırlar.⁵⁹ Öte taraftan, vatandaşlık statüsüne sahip Filistinlilerin içerisinde buldukları durum, Gazze'den gelenlere kıyasla yasal olarak görece daha korunaklı olsa da Ürdün'ün "esas" vatandaşlarına (yerel halk/Bedeviler) kıyasla maruz kaldıkları başka ayrımcılıklar, vatandaşlık kavramının geleksel anlamını sorgulatmaktadır. Bir başka ifadeyle, renkli kartlar Filistinli mülteciler açısından daha iyi bir statü ve hak koruması sağlıyormuş gibi görünse de aslında hakların korunması açısından meşrulaştırılması sorunlu yapay bir sınıflandırma yaratarak çeşitli dezavantajlı gruplar ortaya çıkarmakta, böylece Gazzeliler dışındaki Filistinliler de devletin ayrımcı politikalarından nasibini almaktadır. Bu anlamda, renkli kartlar Ürdün'deki Filistinlilerle yerel hak arasındaki ayrımı da simgeler. Bu statüler sadece yerel Ürdün halkı ile Filistinliler arasında eşitsizlikler oluşturmakla kalmaz, Filistinlilerin kendi aralarında da yapay bölünmelere yol açarak ayrımcılığın farklı boyutlarını ortaya çıkarır. Ürdün'deki ayrımcı politikalar yasal, yönetsel, mekânsal, sosyal ve ekonomik düzeylerde farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır.

Örneğin; yeşil kart sahipleri Batı Şeria'da yaşayan Filistinlileri işaret etmektedir. Bu insanlara ulusal kimlik numarası verilmez ve Ürdün'de yaşayan Filistinlilerin sahip olduğu hak ve imtiyazlara da sahip değildir.⁶⁰ Öte taraftan, bu gruptaki Filistinliler kâğıt üzerinde (1988'e kadar), Gazzelilerin dışlandığı "vatandaş" statüsüne sahip olmuşlardır. Yine de yeşil (veya sarı) kart sahibi olmak ileriki zamanlarda vatandaşlıktan çıkarılmak için bir sebep olarak kullanılmıştır.⁶¹ Nitekim, daha önce de belirtildiği gibi Ürdün, 31 Temmuz 1988'de Batı Şeria'dan çekilirken burada yaşayan yeşil kart sahibi Filistinli-

⁵⁹ Hejoj, "A Profile of Poverty", 121.

⁶⁰ Ramahi, "Palestinians".

⁶¹ Human Rights Watch, "Stateless Again".

lerin “Filistin vatandaşı” olduklarını belirterek onları Ürdün vatandaşlığından çıkarmıştır. Anis Kassim’in ifadesiyle, 31 Temmuz 1988 günü Ürdün vatandaşı olarak günü tamamlayan 1,5 milyondan fazla Filistinli, ertesi gün vatansız olarak güne başlamıştır.⁶² Vatandaşlıktan çıkarmaya yönelik tüm bu keyfi “nedenlere” ek olarak, vatandaşlıktan çıkarma süreçleri de etkin bir şekilde izlenememektedir. İç İşleri Bakanlığı vatandaşlıktan çıkarmalardan sorumludur; ancak bakanlık içerisinde bu işi yürüten bölüm yasal denetimden muaftır ve burada alınan kararlar kamuya açık değildir.⁶³ Özetle, vatandaşlıktan çıkarmayla ilgili keyfi uygulamaların önüne geçmenin yasal yolları kapalıdır.

Sarı kart sahibi Filistinliler de 1988 sonrasında ülke içerisindeki Filistinlilerin rakamsal çoğunluğunu engellemek için benzer bir şekilde vatandaşlıktan çıkarılmaya maruz kalmıştır. Ürdün makamları, ülkedeki Filistinlileri Ürdün vatandaşlığından çıkarmasının gerekçesi olarak İsrail’in Filistin topraklarını Filistinlilerden arındırma politikasını engelledikleri iddiasını ileri sürmektedirler. İsrail’in Ürdün’ün aslında bir Filistin devleti olduğu yönündeki iddialarının önünü kesmek için de Filistinlilerin Ürdün vatandaşlığından çıkarıldıkları öne sürülen görüşler arasındadır.⁶⁴ Ürdün yönetiminin bu şekilde, demografik dengeyi ülkedeki Filistinlilerin aleyhine olacak şekilde dönüştürmeyi hedeflediği ileri sürülebilir. İşte bu durum da görece imtiyazlı gibi görünen sarı kart sahiplerinin her an vatandaşlıktan çıkarılma ihtimaliyle toplumsal yaşama katıldığını göstermektedir.

Karşılaşılan bu yasal ayrımcılığa ek olarak, Ürdün’deki Filistinli nüfus aynı zamanda ekonomik ayrımcılığa da maruz kalmaktadır. Örneğin, son 30 yıldır Ürdün vasıfsız ve yarı-vasıflı yabancı işgücüne

---

⁶² Jamjoum, “Palestinian Refugees”.

⁶³ Jamjoum, “Palestinian Refugees”.

⁶⁴ Khaled Abu Toameh, “Amman Revoking Palestinians’ citizenship”, *Jerusalem Post*, 20 Temmuz 2009, <http://www.jpost.com/Middle-East/Amman-revoking-Palestinians-citizenship>

karşı açık kapı politikası izlemektedir.⁶⁵ Bu durumun bir sonucu olarak ülke içerisinde vasıfsız işlere yönelik rekabet ve işsizlik artmıştır.⁶⁶ Artan işsizlik ve olumsuz çalışma koşullarına ek olarak, ekonomik faaliyetlerde yerel halkın muaf tutulduğu birçok vergiyi Filistinliler ödemekle yükümlü kılınmıştır. Örneğin; kamu çalışanları ve askerler, hükümet tarafından desteklenen dükkanlarda gıda ürünlerine ve ev eşyalarına Filistinlilere kıyasla daha uygun fiyatlarla erişmektedirler.⁶⁷ Buna ek olarak, Filistinli erkeklerin orduya katılmaları yasak olduğu için güvenlik ve istihbarat gibi askeriyedeki işlerde de Filistinli erkeklerin çalışması engellenmiştir. Çok sınırlı bir grubun dışındaki Filistinliler kamu görevlerinde çalışamazlar. Tüm bunlara ek olarak, Filistinlilerle kıyaslandığında yerel halk gümrük muafiyeti, kamu eğitimi, kamu sağlığı, konut vergileri açısından birçok avantaja sahiptir.⁶⁸ Tüm bunlar, Ürdün'ün yerel halkı ile Filistinliler arasında ekonomik haklara eşit erişim ve kaynakların dağılımı açısından çok sorunlu ve eşitsiz bir durumun olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁹

Ekonomik ayrımcılığa ek olarak siyasal katılımı ilgili ayrımcılıktan da özel olarak söz etmek muhtemel bir demokratikleşmenin ihtimallerini değerlendirebilmek için önemlidir. Bu noktada ilk söylenmesi gereken, Filistinlilerin siyasal katılım ve temsillerinin oldukça sınır-

---

⁶⁵ "Migration Facts Jordan", *Migration Policy Centre*, Son erişim: 23 Aralık 2018, http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/fact_sheets/Factsheet%20Jordan.pdf

⁶⁶ Hejoj, "A Profile of Poverty".

⁶⁷ Zahran, "Jordan".

⁶⁸ Zahran, "Jordan", 9.

⁶⁹ Ürdün'deki ayrımcılık tartışmalarının bir diğer boyutunu toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler oluşturmaktadır. Ürdün'deki kadınların toplumsal hayata katılımı, özellikle emek piyasasına erişimleri kısıtlanmıştır. Bu nedenle, ayrımcılığı Filistinli kadınlar özelinde dikkate aldığımızda hem statülerinden hem de toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklı bir çakışmadan söz edilmelidir.

landırılmış olduğudur. Örnek olarak Ürdün'deki 12 vilayetten hiç birisinde Filistinli bir vali bulunmamaktadır.⁷⁰ Seçimler söz konusu olduğunda, mevcut sistem yine Filistinlilerin aleyhine işlemektedir: Ürdün'de çift meclisli bir yapı vardır. 65 üyeden oluşan Senato'nun tamamı Kral tarafından atanır. Temsilciler Meclisi'nin üyelerini halk seçer. Seçim sistemi Filistinli mültecilerin nüfusunun yoğun olduğu yerlerde onlar açısından eksik temsil ortaya çıkaracak şekilde tasarlandığı için seçimlerin adil koşullarda yapıldığı söylenemez. Bunun sonucunda, Temsilciler Meclisi'nde Ürdün'ün muhafazakârları ve Kral'ı destekleyenler çoğunluğu oluşturmaktadır.⁷¹ Örneğin, çoğunluğu Filistinli olan 1.8 milyon nüfuslu Zarqa kentsel bölgesi ile aşiretlerin egemen olduğu 300 bin nüfuslu Karak bölgesi Temsilciler Meclisi'ne eşit sayıda temsilci çıkarmaktadır.⁷² Nitekim 2016 yılında yapılan seçimlerde, mevcut rejimi destekleyen aşiretlerle Filistinliler arasındaki bölünmüşlük Filistinlilerin aleyhine sonuç üretmiş ve Filistinlilerin de dahil olduğu muhalefet nüfusları oranında bir temsiliyet elde edememiştir.⁷³

Son olarak belirtmek gerekir ki UNRWA'ya kayıtlı olmak da Filistinlilerin yaşam koşulları üzerinde belirleyici olmaktadır. UNRWA kayıt belgesi sahiplerinin çeşitli sosyal ve finansal hizmetlere erişim imkânı vardır. Buna ek olarak, bu kayıt belgesi Filistinlilerin mülteci

---

⁷⁰ Zahran, "Jordan", 3.

⁷¹ Curtis Ryan, "Reform Retreats Amid Jordan's Political Storms", *MERIP*, 10 Haziran 2005, <https://merip.org/2005/06/reform-retreats-amid-jordans-political-storms/>

⁷² Karin Laub, "Jordan Election Seen as Small Step Toward Democratic Reform", *The Times of Israel*, 19 Eylül 2016, <https://www.timesofisrael.com/jordan-election-seen-as-small-step-toward-democratic-reform/>

⁷³ Aaron Magid, "Jordan's Elections: Voting in a Weak Parliament", *Middle East Institute*, 28 Eylül 2016, <http://www.mei.edu/content/article/jordan-s-elections-voting-weak-parliament>

statüsünü korumakta ve onlara geri-dönüş hakkı tanımaktadır.⁷⁴ Bunlar UNRWA'ya kayıtlı olmayan Filistinlilerin erişebildiği haklar değildir. UNRWA'ya kayıtlı olmanın sağladığı “ayrıcılıklar” kamplar açısından da geçerlidir. UNRWA'ya kayıtlı kamplardaki koşullar kayıtlı olmayanlara göre daha iyidir. Örneğin kayıtlı olmayan kamplardan Sukhneh'de temel altyapı hizmetleri bulunmamaktadır.⁷⁵ Öte taraftan kampta kalanlar açısından, kalmayanlara göre toplumsal yaşam daha sorunludur.⁷⁶ Her ne kadar resmi statü açısından bir fark olmasa da kamplarda yoksulluk ve mahrumiyet kamp dışına kıyasla çok daha fazladır. Kamplarda daha kapalı bir kültürel yaşam bulunmakta, bu da dışarıdaki yerel halkla etkileşimi daha da azaltmaktadır.⁷⁷ Bu iki durum birbirini etkilemekte ve mekânsal ve toplumsal ayrışmayı artırmaktadır.

7. Göçmenlik, Mültecilik Vatandaşlık Halleri

Yukarıda Ürdün devletinin politikalarının doğrudan bir sonucu olarak Filistinlilerin maruz kaldığı yasal, ekonomik ve politik ayrımcılığın genel çerçevesi anlatılmaya çalışılmıştır. Ürdün'de Filistinlilere yönelik ayrımcılığın ortaya çıkış sebeplerini açıklamak bu makalenin kapsamını aşmaktadır. Çünkü ayrımcılığın nedenlerini ortaya koymak için Ürdün Haşimi Krallığı'nın kurulduğu politik bağlam, ulusal kimlik inşa süreçleri, devletin iç ve dış politika tercihleri, Ürdün'ün toplumsal yapısı, Arap-İsrail Savaşları ve Filistin kurtuluş mücadelesi gibi birçok farklı sürecin ve değişkenin etkisini bütünsel olarak analiz etmek gerekir. Ancak, yine de yukarıda anlatılan ayrımcı uygulamaların sebep ve bağlamını anlamak için Ürdün devleti ve Filistinlilerin ilişkilerindeki kritik tarihsel noktalara bakmanın önemli ol-

---

⁷⁴ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 123.

⁷⁵ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 127.

⁷⁶ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 133.

⁷⁷ Hejoj, “A Profile of Poverty”, 122.

duğu söylenebilir. 1948 yılında Batı Şeria'nın Ürdün topraklarına katılmasıyla devlet, Ürdün'ün yerel halkıyla Filistinlileri Arap üst kimliğinde bir araya getirmeye çalışmıştır. Köprülü'nün deyiimiyle 1950 ve 1960 arası yıllarda "Filistin kökenli Ürdünlülerin Araplaştırılarak 'melez' bir Ürdünlü kimliği ve ulusu inşa"⁷⁸ çabaları gerçekleşmiştir. Örneğin Filistinli bu yeni vatandaşların "Filistinli" kimliğiyle örgütlenmesi (siyasi parti, kurum vs. içerisinde) engellenmiştir.⁷⁹ Bu politika, resmi söylemlerde ifade edilse de 1970'ten itibaren, Kara Eylül olayları sonrasında, yerini Filistinlilerin "öteki" olarak düşünölmeye başlanmasıyla sonlanmışır. Öte taraftan bu, Ürdün devletinin kontrolünde gelişen tek boyutlu bir kimlik inşa süreci de değildir, Filistinliler de kendi ulusal mücadeleleri nedeniyle Ürdünlü kimliğiyle tam bir bütünleşme içerisine girmemiştir.⁸⁰ Sonuç olarak, Kara Eylül (1970) ve sonrasında gelişen olaylar Filistinlilerle Ürdün'ün yerel halkı arasındaki ilişkinin "ev sahibi" ve "konuk" ilişkisi çerçevesinde düşünölen bir Muhacir ve Ensar ilişkisine dönüşmesini hızlandırdı.⁸¹ Devletin politikaları Filistin kimliğine ait olmayan unsurları ayrıcalıklı kılmak üzerine keskin bir dönüş yaptı.⁸²

Filistinlilere yönelik yasal ayrımcılıklar bu tarihsel dönemler ışığında değerlendirilebilir; ama yukarıda da değinildiği gibi ayrımcılığın nedenleri için daha bütünlüklü bir araştırma gerekmektedir. Bizim bu makaledeki amacımız devletle kurulan farklı yasal bağların ortaya çıkarabileceği hak ihlallerine dikkat çekmek ve bunları göçle ilişkili kavramlar doğrultusunda düşünmektedir. Buna ek olarak, Ürdün'deki Filistinlilerin hikayesine odaklanarak, hem ağırlıkla

---

⁷⁸ Köprülü, "Arabizimden", 197.

⁷⁹ Köprülü, "Arabizimden", 203.

⁸⁰ Köprülü, "Arabizimden", 197.

⁸¹ Luigi, Achilli, "Disengagement From Politics: Nationalism, Political Identity, and the Everyday in a Palestinian Refugee Camp in Jordan", *Critique of Anthropology* 34, no.2 (2014): 239

⁸² Achilli, "Disengagement", 239.

Batı/Kuzey merkezli çalışılan uluslararası göç dinamiklerine farklı bir bölgeden/tarihsel bağlamdan bakmayı hem de yine ağırlıkla bu bölge için geliştirilen kavramları Ortadoğu'da bir bölgede kullanıma sokmayı ve verimliliğini tartışmayı hedefledik.

Bu doğrultuda ilk olarak zorunlu göç ve mültecilik kavramlarının etrafında gelişen anlamların sorgulanması gerekliliği karşımıza çıkıyor. Filistinliler daha önce de belirtildiği gibi bu bölgedeki resmi mülteci statüsüne, 1951 Cenevre Sözleşmesi tanımına uygunlukla değil UNRWA'nın tanımına sınırları içerisinde erişebiliyorlar. Yukarıda da anlatıldığı gibi, bu statünün sağladıkları 1951 Cenevre Sözleşmesindeki statünün sağladıkların oldukça farklı. Bu statüyle doğrudan birtakım hizmetlere erişim hakkı elde ediyorlar ve bu hizmetler UNRWA tarafından sağlanıyor. Buna ek olarak aynı anda bir devletin vatandaşı da olabiliyorlar. Öte taraftan, bölgede süregiden siyasal çatışmalar, sınır değişiklikleri ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni (1948 sonrası) zorla yerinden edilmeler sürekli olarak mülteciliğin yeni hallerini ortaya çıkarıyor. Bu mültecilik halleri, UNRWA tanımını dışında kalırsa, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin tanımladığı ve bu bölgede geçerli olmayan mülteci statüsüne de erişemediği için herhangi bir resmi statü edinmiyor. Özetle, konumuz olan bölgede kullanılan mülteci kavramı, eğer UNRWA tanımıyla ilişkilenebiliyorsa, sadece fiili bir duruma işaret etmekte kalıyor.

Buna ek olarak bu mültecilik hallerinin “uluslararası göç” süreçlerinin bir kesiti olarak anlamlandırılması da bölge özelinde gerçeği tam olarak aktarmakta zorlanıyor. Daha açık bir ifadeyle, örneğin Batı Şeria merkezinde gerçekleşen göç hareketleri fiilen bir zorunlu göç ve mültecilik olarak anlamlandırılabilir de bunların “Batı'daki” mülteci tanımının içerdiği gibi ulusal sınırları aşan göç hareketleri olduğu aktarımı, var olan durumu tam olarak yansıtmıyor. Batı Şeria Ürdün için bir dönem “ulusal” sınırların “içerisiyken”, bir süre sonra “dışarı” oluyor. Başka bir ifadeyle bölgedeki “iç göç”, “dış göç” zıtlığı ve mültecilik kavramının ikinci üzerinden anlamlandırılması bura-

daki Filistinlilerin zorunlu göçlerini kısmen açıklıyor. Batı odaklı anlamlandırmalarla devam edecek olursak, bölge açısından buradaki zorunlu göç hareketlerini kategorize etmek için kullanılacak “mülteci” ve “ülke içerisinde yerinden edilmiş kişiler” ayrıştırması zorlaşıyor.⁸³ Sonuç olarak, bölgede hem “uluslararası” göç hem de mültecilik farklı anlamlar içeriyor.

Aynı durum vatandaşlık süreçlerini anlamlandırırken de karşımıza çıkıyor. Vatandaşlık statüsünün kolayca verilip alındığı, birçok farklı vatandaşlık biçiminin ortaya çıktığı Ürdün’deki bu durum vatandaşlık meselesinin anlam ve içeriğinin yine geleneksel kavramsallaştırmalardan, yani ana akım kuramlardan, koptuğunu gösteriyor. Peter Nyers⁸⁴ dünya üzerinde dışlanma, eşitsizlik, hiyerarşi ve güvenikleştirme (*securitisation*) tarihlerinin vatandaşlık meselesiyle ilişkili olduğunu söylüyor. Buna ek olarak, tam da bu makalede gösterilmeye çalışıldığı gibi Nyers⁸⁵ vatandaşlığın Batı/Avrupa merkezli kavramsallaştırmalarının kavrama yönelik kapsamlı bir bakışı engellediğini aktarıyor. Ürdün’deki Filistinlilerin tarihi de Nyers’in sözünü ettiği dışlanmanın ve ayrımcılığın tarihi olarak kendini gösteriyor. Buna ek olarak, vatandaşlık keyfi biçimlerde alınıp verilirken, hak ihlalleri de buna paralel aynı keyfilikte işliyor. Ürdün, Gazze’den gelen Filistinlilerle diğerlerini ve sonra da bunlardan yerel halkı birbirinden ayırıp farklı yasal kategoriler geliştirerek hak ihlallerine kapı aralıyor. Öte taraftan, yine Nyers’in uyardığı gibi vatandaşlık Batı’daki toplumsal gelişim referans alınarak anlamlandırıldığında, Ürdün’deki devlet-vatandaşlık ilişkilerini açıklamak zorlaşıyor.

---

⁸³ Burada söylemek gerekir ki bu ayrıştırmaların, yani kavramsal zıtlıkların, Batı için de gerçekliği açıklamada zorlandığı durumlar olduğunun altını çizen çalışmalar vardır. Bkz: Russel King, “Towards a New Map of European Migration”, *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89-106.

⁸⁴ Peter Nyers, “Introduction: Why Citizenship Studies”, *Citizenship Studies* 11, no.1 (2007): 1-4.

⁸⁵ Nyers, “Introduction”.

Yukarıdaki iddiayı örneklemek için vatandaşlığın temel kavramsallaştırmalarından ikisini ortaya koyan liberal ve cumhuriyetçi geleneğe bakmak işlevsel olabilir. Liberal geleneğe göre, en genel anlamıyla vatandaşlık, “bireyi” herhangi bir dış etmenden (devletten veya diğer bireylerden) gelebilecek tehlikelere karşı koruyan bir araçtır. Yani vatandaşlık birey için bir korunma zırhı ya da bir negatif özgürlük alanıdır. Öte taraftan cumhuriyetçi gelenek, vatandaşlık statüsünü siyasal katılımı mümkün kılan bir araç olarak değerlendirilmektedir. Vatandaşlık aracılığıyla bireyler “ortak menfaate” ulaşmak için siyasal süreçlere dahil olurlar ve böylece kendilerini gerçekleştirmiş olurlar.⁸⁶ Bu iki yaklaşım da Ürdün ve Filistinliler örneğini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Ürdün'deki vatandaşlık Filistinliler için vatan-sızlığa kıyasla görece bir koruma sağlasa da esasında bireyin özgürlüğünü sağlayan ya da katılımını arttıran bir araç olmaktan uzaktır. Her şeyin başında, kolayca ve keyfiyetle alınıp verilen bir statü halini almıştır. Başka bir ifadeyle ülkedeki Filistinliler söz konusu olduğunda hep bir eşikte ya da sallantıdadır.

Bizce, Filistinlilerle Ürdün devleti arasındaki ilişkiyi anlamlandırmak için daha eleştirel yaklaşımlara odaklanmak gerekmektedir. Bu doğrultuda da Engin Işın'ın⁸⁷ “yurttaş edimleri” (*acts of citizenship*) anlatımı, bu bölgedeki vatandaşlık hallerinin açıklamasında önemli katkılar sunmaktadır. Işın'a göre yurttaş edimleri kişilerin kendilerini hukukun bir süjesi haline getirdikleri eylemlerdir. Işın, aktivist yurt-

---

⁸⁶ Liberal ve cumhuriyetçi gelenek daha çok Batı'nın demokratik rejimleri için geçerlidir ki buna rağmen oralardaki vatandaşlık hallerinin bütünsel resmini dahi tam olarak yansıttıkları her durum için iddia edilemez. Örneğin, toplumsal cinsiyete, ten rengine, sınıfsal konuma, göçmenlik durumuna bağlı ortaya çıkan ayrımcılık durumlarında devlet ve birey arasındaki ilişkiyi anlatmakta yetersiz kalırlar. Bkz: Roger M. Smith, “Modern Citizenship”, içinde *Handbook of Citizenship Studies*, der. Engin F. Işın ve Bryan S. Turner, Londra: Sage Publications, (2002): 105-116.

⁸⁷ Engin Işın, “Citizenship in flux: The figure of the activist citizen”, *Subjectivity* 29, no.1 (2009): 367-388

taş nitelmesiyle yasalarda hak sahibi olarak tanınmayan ama edimleri kendilerini tanımayan yasal çerçeveyi dönüşüme zorlayan grupları işaret etmektedir. Böylece, vatandaşlığı sadece devletle kurulan yasal bir statü ilişkisi olarak anlamlandırmaktan kurtarıp, vatandaşlığın eylemsel boyutuna odaklanmaktadır. Vatandaşlık kavramsallaştırılırken, kağıtsız göçmenler⁸⁸ ya da vatansızlar gibi devletle yasal ilişkisi muğlak olan grupları da içerecek şekilde, gündelik hayattaki varoluş biçimleri ve hak talepleri üzerinden insanların çeşitli eylemleriyle devletin karşısında kendilerini konumlandırmasının esas olduğunun altı çizilir. Böylelikle, devlet insan ilişkisinin sadece yasal statüler nezdinde anlamlandırılmasının ötesine geçilir ve vatandaşlık hali, bir kişinin o ülkedeki varlığını görünür kılan eylemlerin bütünü olarak düşünülebilir. Bu açıdan bakacak olursak, Filistinlilerin Ürdün içerisindeki farklı varoluş biçimleri ve ortaya koydukları eylemlerin tümü vatandaşlığın geleneksel anlamlarını sorgulamaya yardımcı olur. Böylece, daha önce değindiğimiz, 2018 yılı içerisindeki protestolar, Ürdün devletinin ülkedeki Filistinlileri dikkate almak zorunda olduğunu bir kez daha hatırlatan eylemler olarak değerlendirilebilir.

Vatandaşlık hem genel olarak hem de bu çalışmanın konusu olan Ürdün özelinde pek tabii ki yasal bir statüye işaret etmektedir. Öte taraftan, alınıp verilmesindeki keyfiyet, hakların içeriğindeki sınırlandırmalar ve böylece aynı ülkede vatandaşlık adı altında birden fazla statünün ortaya çıkması, vatandaşlığın yasal bir bağ olarak anlamlandırılmasının içini boşaltmaktadır. Bunun yerine, Ürdün'deki Filistinlileri gündelik hayattaki sıradan edimleriyle, yani sadece ülke içerisindeki varoluşlarıyla bile, Ürdün devletinin yasalarına muhatap olan, bu yasalara zaman zaman karşı çıkan ve böylece yasaları dönüştürücü bir potansiyeli içlerinde taşıyan bir özne olarak düşünmek daha anlamlı görünmektedir.

---

⁸⁸ Burada kağıtsız göçmenle ifade edilmek istenen göç ettikleri ülkede giriş ve/ya ikamet ve/ya çalışma iznine sahip olmayan göçmenlerdir.

8. Sonuç

Biz bu makalede Ürdün'deki Filistinli mültecilere/göçmenlere ve devletin onlara verdiği farklı yasal statülere odaklandık. Bu ülkede, Filistinlilerin 1948'den itibaren göç süreçleri sonucunda ortaya çıkan göçmenlik hali, mültecilik, vatandaşlığı geçiş ve ayrımcılık gibi durumlarını anlamaya çalıştık. Bunu yaparken amacımız, bu süreçlere Batı toplumlarındaki deneyimlerden yola çıkarak yüklenen anlamların (yani kavramsallaştırmaların) bu politik zemindeki durumları açıklamakta yeterli olup olmadığını sorgulamaktır.

Değerlendirmemiz sonucunda şu sonuçlara vardık: İlk olarak, Batı'daki deneyimlerin ışığında kavramsallaştırılan göç ve göçmenlik hali Ürdün'deki Filistinlilerin durumunu tam olarak açıklayamamaktadır. Bunun en temel sebebi de devletlerin sınırlarının değişkenliği ve egemen olan “ulusal” kimliklerin geçirgenliğidir. Bu durum “iç göç” “dış göç” ve “ev sahibi” “göçmen/konuk” kategori içerisinde düşünmeyi zorlaştırır. Yine benzer bir şekilde, Batı toplumlarındaki durumlara referansla tanımlanan “mülteci” ve “ülke içerisinde yerinden edilmiş kişi” ikiliğinin de bu bölge için anlamlı bir ayırım olmadığı söylenebilir. Ayrıca, vatandaşlık statüsü, vatandaşlığa geçiş ya da vatandaşlıktan çıkarılma da bu coğrafyada farklı toplumsal gerçeklere işaret etmektedir. Ne vatandaşlık statüsünün verilmesi ne de bir gecede vatandaşlıktan çıkarılma otomatik olarak “bireyi” dış tehlikelerden koruyan ya da tehlikeye atan bir duruma işaret etmez. Buna ek olarak, tam da renkli kartlar örneğinin gösterdiği gibi haklar açısından yaşanan ayrımcılık vatandaşlık statüsüyle de mümkün olabilmektedir.

Bitirirken altını çizmek gerekir ki Ürdün'de haklar açısından ortaya çıkan bu zeminde toplumsal çatışmanın gelişimi muhtemeldir. Ülke ekonomisinin işleyişinin önemli yükünü Filistinliler üstlenmektedir. Çok ağır vergiler ödüyor olmalarına rağmen, devletten hemen hemen

hiçbir katkı ve destek almazlar.⁸⁹ Bugüne kadar, Eylül 1970’te yaşanan çatışmalar ölçeğinde, Filistinlilerle Ürdün devleti arasında başka bir çatışma meydana gelmemiştir. Buna rağmen, özellikle son yıllarda Filistinliler arasında rejime karşı giderek büyümekte olan bir tepki vardır. Bölgede Arap Baharıyla başlayan süreç dikkate alındığında, Ürdün devletinin Filistinlilere yönelik ayrımcı politikalarının diğer bölgelerdekine benzer biçimde ülkedeki gerilimi tırmandırma ihtimali vardır. Neoliberal politikalara karşı 2018 yılında yükselen protestoların⁹⁰, Ürdün’de kurulu sistemin sütunlarını sarstığı söylenebilir.⁹¹ Ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan, yapay kategorilerle birbirlerinden ayrılmış ve farklı haklarla- dolayısıyla çeşitli seviyelerdeki ayrımcı pratiklerle- donatılmış Filistinliler Ürdün toplumu ve ekonomisi için yaşamsal öneme sahiptir ama Filistinlilerin tecrübe ettiği eşitsizlikler ülkedeki toplumsal barışı tehdit etmektedir. Bu nedenle, Ürdün’de yolsuzluklardan arınmış, sokaklardaki binlerce insanın taleplerine cevap verecek bir ekonomik sisteme sahip demokratik rejimin kurulma ihtimali genel olarak ülkedeki Filistinlilerin devletle olan ilişkileriyle, özel olarak ise haklarının korunmasıyla doğrudan bağlantılıdır.

---

⁸⁹ Zahran, “Jordan”, 3-4.

⁹⁰ Osama Al Sharif, “Jordan’s Days of Rage Force PM To Resign”, *Al-Monitor*, 5 Haziran 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/06/jordan-protests-tax-hikes-prime-minister-government.html>

⁹¹ Ryan, Curtis R., “Why Jordanians are Protesting”, *The Washington Post*, 4 Haziran, 2018, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/06/04/why-jordanians-are-protesting/>

Kaynakça

Achilli, Luigi. "Disengagement From Politics: Nationalism, Political Identity, and the Everyday in a Palestinian Refugee Camp in Jordan", *Critique of Anthropology* 34, no.2 (2014): 234-257.

Al Sharif, Osama. "Jordan Moves to Improve Lives of Gazan Refugees", *Al-Monitor*, 11 Aralık, 2018. <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/12/jordan-gaza-refugees-palestinian-settlement.html>

Al Sharif, Osama. "Jordan's Days of Rage Force PM To Resign", *Al-Monitor*, 5 Haziran, 2018.

<https://www.al-monitor.com/originals/2018/06/jordan-protests-tax-hikes-prime-minister-government.html>

Barari, Hassan A. "Four Decades after Black September: A Jordanian Perspective", *Civil Wars* 10, no.3 (2008): 231-243.

Chatelard, Géraldine. "Jordan: A Refugee Haven", *Migration Policy Institute Online Journal*, 31 Ağustos, 2010.

<https://www.migrationpolicy.org/article/jordan-refugee-haven>

El Abed, Oroub. "Immobile Palestinians: Ongoing Plight of Gazans in Jordan." *Forced Migration Review* 26, (Ağustos 2006): 17-18.

Fallah, Belal, Caroline Krafft ve Jackline Wahba "The Impact of Refugees on Employment and Wages in Jordan", *Journal of Development Economics* 139 (Haziran 2019): 203.

Fiddian-Qasmiyeh, Elena. "Introduction: Recentring the South in Studies of Migration", *Migration and Society: Advances in Research* 3, no.1 (2020):1-18

Gandolfo, K. Luisa. "The Political and Social Identities of the Palestinian Christian Community in Jordan", *Middle East Journal* 62, no.3 (2008): 437-455.

Halabi, Usama. "The Legal Status of Palestinians in Jerusalem", *Palestine – Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 4, no.1 (1997): 54-64.

Hart, Jason. "What Future for Young Palestinians in Jordan?", *Forced Migration Review* 26, (Eylül 2006): 51.

Hejoj, Ibrahim. "A Profile of Poverty for Palestinian Refugees in Jordan: the Case of Zarqa and Sukhneh Camps", *Journal of Refugee Studies* 20, no.1 (2007): 120-145.

Işın, Engin. "Citizenship in flux: The figure of the activist citizen", *Subjectivity* 29, no.1 (2009): 367–388

Jamjoum, Hazem. "Palestinian Refugees in Jordan and the Revocation of Citizenship: An Interview with Anis F. Kassim", *Jadaliyya*, 28 Ocak 2013.

<http://www.jadaliyya.com/pages/index/9827/palestinian-refugees-in-jordan-and-the-revocation->

Joseph, Nevo. "Changing Identities in Jordan", *Israel Affairs*, 9, no.3 (2003): 187-208;

King, Russel. "Towards a New Map of European Migration", *International Journal of Population Geography* 8 (2002): 89-106.

Köprülü, Nur. "Arabizimden Teritoryal Kimliğe Geçiş: 1989 Sonrası Ürdün'de Kimlik Politikaları ve Demokratikleş(eme)me Çabaları", *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 41 (Ekim, 2009): 195-214.

Köprülü, Nur. "Monarchical Pluralism or De-democratization: Actors and Choices in Jordan", *Insight Turkey* 14, no.1 (2012):71-92

Laub, Karin. "Jordan Election Seen as Small Step Toward Democratic Reform", *The Times of Israel*, 19 Eylül 2016.

<https://www.timesofisrael.com/jordan-election-seen-as-small-step-toward-democratic-reform/>

Le Troquer, Yann ve Rozenn Hommery al-Oudat. "From Kuwait to Jordan: The Palestinians' Third Exodus", *Journal of Palestine Studies* 28, no. 3 (1999): 37-51.

Lindsay, James G. "Fixing UNRWA: Repairing the UN's Troubled System of Aid to Palestinian Refugees", *The Washington Institute for Near East Policy*, 26 Haziran, 2009.

<https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/fixing-unrwa-repairing-uns-troubled-system-aid-palestinian-refugees>.

Magid, Aaron. "Jordan's Elections: Voting in a Weak Parliament", *Middle East Institute*, 28 Eylül 2016. <http://www.mei.edu/content/article/jordan-s-elections-voting-weak-parliament>

Migration Policy Centre. "Migration Facts Jordan", Son erişim: 23 Aralık 2018. http://www.migrationpolicycentre.eu/docs/fact_sheets/Fact-sheet%20Jordan.pdf.

Nyers, Peter. "Introduction: Why Citizenship Studies." *Citizenship Studies* 11, no.1 (2007): 1-4.

Pérez, Michael Vicente. "Human Rights and The Rightless: The Case of Gaza Refugees in Jordan", *The International Journal of Human Rights* 15, no.7 (2011): 1031–1054.

Ramahi, Sawsan. "Palestinians and Jordanian Citizenship", *Middle East Monitor*, 9 Aralık 2015. <https://www.middleeastmonitor.com/20151209-palestinians-and-jordanian-citizenship/>

Rosen, Steven J. "Kuwait Expels Thousands of Palestinians", *Middle East Quarterly* 19, no. 4 (2012): 75-83.

Ryan, Curtis. "Identity Politics, Reform, and Protest in Jordan", *Studies in Ethnicity and Nationalism* 11, no.3 (2011): 564-578

Ryan, Curtis. "Why Jordanians are Protesting", *The Washington Post*, 4 Haziran 2018. <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2018/06/04/why-jordanians-are-protesting/>

Ryan, Curtis. "Reform Retreats Amid Jordan's Political Storms", *MERIP*, 10 Haziran 2005.

<https://merip.org/2005/06/reform-retreats-amid-jordans-political-storms/>

Sayigh, Yezid. "Jordanian Foreign Policy", *PASSIA*, Nisan 1997.

http://passia.org/media/filer_public/b2/17/b217c24b-7781-4b27-887f-cc7424d000ee/foreign_policies_of_arab_states.pdf

Simadi Fayeze A. ve Nahar, Ghazi S. "Refugees in Jordan: sociological perspective", *Social Responsibility Journal* 5, no.2 (2009): 257-264.

Smith, Roger M. "Modern Citizenship", içinde *Handbook of Citizenship Studies*, derleyen Engin F. Işın ve Bryan S. Turner, 105-116. Londra: Sage Publications, 2002.

Toameh, Khaled Abu. "Amman Revoking Palestinians' citizenship", *Jerusalem Post*, 20 Temmuz 2009. <http://www.jpost.com/Middle-East/Amman-revoking-Palestinians-citizenship>.

Yitzhak, Ronen. "The Assassination of King Abdallah: The First Political Assassination in Jordan: Did it Truly Threaten the Hashemite Kingdom of Jordan?", *Diplomacy & Statecraft* 21, no.1 (2010): 68-86

Zahrán, Mudar. "Jordan Is Palestinian", *Middle East Quarterly* 19, no.1 (2012):3-12

“Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees”, *UNHCR*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10>.

“Facts and Figures”, *UNHCR*, Son erişim: 1 Haziran 2022. https://data.unhcr.org/en/situations/syria/location/36#_ga=2.77483415.3602951.1654081098-1150133119.1654081098.

“Frequently Asked Questions”, *UNRWA*, Son erişim: 17 Ocak 2022. <https://www.unrwa.org/who-we-are/frequently-asked-questions>.

“Gov’t Adopts New Resolutions for Gazans with Temporary Passports”, *Jordan Times*, 4 Aralık 2018, Son erişim: 23 Aralık 2018. <http://jordantimes.com/news/local/govt-adopts-new-resolutions-gazans-temporary-passports>.

“Jordan: Disengagement Regulations for the Year 1988”, *UNHCR*, Son erişim: 1 Mayıs 2020. <https://www.refworld.org/docid/43cd04b94.html>.

“Jordan Protests: What You Should Know”, *Aljazeera*, 4 Haziran 2018, Son erişim: 23 Aralık 2018. <https://www.aljazeera.com/news/2018/06/jordan-protests-180604052840527.html>.

“Jordanian Annexation of West Bank-Resolution Adopted by the House of Deputies”, *Israel Ministry of Foreign Affairs*, Son erişim: 23 Aralık 2018. <http://goo.gl/aLDq6k>

“Palestinian National Charter of 1964”, *Palestinian Media Watch*, 28 Mayıs 1964, Son erişim: 15 Aralık 2018. http://www.palwatch.org/main.aspx?fi=640&doc_id=8210.

“Protection in Jordan”, *UNRWA*, Son erişim: 20 Aralık 2018.

<https://www.unrwa.org/activity/protection-jordan>

“Refugee Review Tribunal, Australia, RRT Research Response, JOR35401”, *US Department of Justice*, Son erişim: 3 Haziran 2022.

<https://www.justice.gov/sites/default/files/eoir/legacy/2013/12/04/JOR35401-Palestinians-West%20Bank.pdf>.

“Stateless Again”, *Human Rights Watch*, Son erişim: 23 Aralık 2018.

<https://www.hrw.org/report/2010/02/01/stateless-again/palestinian-origin-jordanians-deprived-their-nationality>.

“Syria Regional Crisis: Emergency Appeal 2019”, *UNRWA*, Son erişim: 1 Mayıs 2020. https://www.unrwa.org/sites/default/files/content/resources/2019_syria_ea_final.pdf.

“The People of Jordan”, *The Hashemite Kingdom of Jordan*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <http://www.kinghussein.gov.jo/people1.html>.

“The United Nations and Palestinian Refugees”, *UNRWA*, Son erişim: 23 Aralık 2018. <https://www.unrwa.org/userfiles/2010011791015.pdf>.

“United Nations, Population Division, World Population Prospects”, *UN*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://population.un.org/wpp/Graphs/Probabilistic/POP/TOT/>.

“Where We Work”, *UNRWA*, Son erişim: 24 Ocak 2022. <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>.

“Who We Are”, *UNRWA*, Son erişim: 11 Aralık 2018. <https://www.unrwa.org/who-we-are>.

Modernist Milliyetçilik Yaklaşımıyla Fars Milliyetçiliği: I. Pehlevi Dönemi (1925-1941)

Şeyma Altunkaya*

Öz

1945-1990 arası milliyetçilik çalışmaları içerisinde değerlendirilen modernist milliyetçilik, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişte işlevsel bir rol üstlenmektedir. Sömürge sonrası bağımsızlığını ilan eden devletlerde modernleşmenin etkisiyle ortaya çıkan bu anlayışta milliyetçiliğin ‘verili’ olmadığı vurgulanarak, inşa süreçlerine odaklanılmaktadır. Genelde ‘biz’ kavramının üretildiği ‘millet kurma’ süreci ise bir milletin sembolik olarak inşa edilmesi olarak tanımlanmaktadır. Buradan hareketle çalışmada, modernist milliyetçiliğin millet kurma süreci üzerinden milliyetçiliği nasıl araçsallaştırdığı tartışılmakta ve bunun Fars milliyetçiliği üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir. Bu anlamda, 20. yüzyıla kadar kabile/aşiret kavramları üzerinden sınıflandırılan İran’ın 20. yüzyıldan sonra merkezileşme, anayasallaşma ve modernleşme gibi süreçleri tecrübe etmeye başlaması bir inşa süreci olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada modern, seküler ve Batı yanlısı milliyetçiliğe dayanan birinci dalga Fars milliyetçiliği, modernist milliyetçilik kapsamında ele alınmakta ve sonuçta I. Pehlevi (1925-1941) dönemindeki reformların

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Battalgazi/Malatya, <https://orcid.org/0000-0001-6260-1344>, seyma.altunkaya@inonu.edu.tr

‘Farsı kurma’ süreci kapsamında değerlendirilebileceği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Modernist Milliyetçilik, Millet Kurma, İran, Fars Milliyetçiliği, I. Pehlevi Dönemi

Persian Nationalism through the Modernist Nationalism Approach: 1st Pahlavi Period (1925-1941)

Şeyma Altunkaya*

Abstract

Modernist nationalism, evaluated in nationalism studies between 1945-1990, plays a functional role in the transition from traditional society to modern society. In line with this understanding that emerged through the effect of modernization in post-colonial independent states, the focus lies on the nation-formation processes emphasizing that nationalism is not a 'given'. The process of 'nation formation' through which the concept of 'us' is produced, is defined as the symbolic formation of a nation. From this point of view, it is discussed how modernist nationalism functionalizes nationalism through the nation-formation process, and its effect on Persian nationalism is evaluated in this study. In this sense, the fact that Iran was classified on the basis of the concept of tribe/clan until the 20th century but started to undergo processes such as centralization, constitutionalization and modernization from the 20th century onwards, is evaluated within the process of nation formation. In this study, the first wave of Persian nationalism based on modern, secular and pro-Western nationalism is discussed within the scope of modernist nationalism. Moreover, it

---

* Res. Asst, Inonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and International Relations, Battalgazi/Malatya, <https://orcid.org/0000-0001-6260-1344>, seyma.altunkaya@inonu.edu.tr

is argued that the reforms of the first Pahlavi period (1925-1941) can be assessed within the scope of the formation process of the 'Persian'.

Keywords: Modernist Nationalism, Nation Formation, Iran, Persian Nationalism, 1st Pahlavi Period.

Giriş

Milliyetçilik bir kavram olarak 18. yüzyılda ele alınsa da akademik gelişim dönemi 20. yüzyıla dayanmaktadır. Bu bağlamda literatürde milliyetçilik çalışmaları genellikle üç döneme ayrılarak sınıflandırılmaktadır; 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl Alman romantik akımını kapsayan ilk dönem, 1918-1945 milleti verili kabul ederek milliyetçiliğin tarihsel süreçte ortaya çıktığını belirten ve ilkçi yaklaşımları içeren ikinci dönem ve 1945-1990 milliyetçiliğin akademik olarak tartışıldığı, milletlerin verili kabul edilmediği, modernistleri ve etno-sembolcülerini içeren üçüncü dönem. Çalışmada modernist milliyetçilik ele alınarak, modernist milliyetçiliğin, ‘millet-kurma’ üzerinden milliyetçiliği araçsallaştırdığı vurgulanmaktadır. Millet kurma süreci geleneksel toplumlardan modern topluma geçerken bir ara faz olarak ele alınmaktadır. Genellikle ‘biz’ kavramının üretildiği süreç olarak ifade edilebilen millet kurma süreci, ülkesel (teritoryal) bütünlüğü vurgulayan devlet kurma süreciyle aynı anlama gelmemekte, bir milletin sembolik şekilde inşa edilmesi olarak yorumlanabilmektedir. Bu anlamda, millet kurma sürecine odaklanan ilk çalışma Karl Deutch’ın ‘*Nationalism and Social Communication*’ kitabı olsa da sonrasında birçok yazar bu konu üzerinde durmuştur. Çalışmada, Fars milliyetçiliğinde I. Pehlevi Dönemi (1925-1941) millet kurma süreci açısından ele alınmaktadır. 20. yüzyıla kadar kabile/aşiret kavramlarına dayanan İran’da, 20. yüzyıldan sonra merkezileşme hareketlerinin başladığı görülmektedir. Her ne kadar Kaçar Hanedanlığı’nın son dönemleri bu merkezileşme, anayasallaşma ve modernleşme süreçlerini tecrübe etse de merkezileşme hareketlerinin tam olarak sağlanamaması, altyapı eksikliklerinin mevcut olması ve etnik-dini çeşitliliğin varlığı Avrupa tarzı bir milliyetçiliği engellemiştir. Bu anlamda merkezileşme çalışmalarının İran’da Rıza Şah döneminde modern ve seküler bir ulus-inşa etme girişimleriyle başladığı söylenebilmektedir. Rıza Şah döneminde yapılan siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok alanı kapsayan bu girişimler millet kurma süreci olarak ifade edilmekte ve modernist milliyetçilik yaklaşımıyla ele alınmaktadır.

2. Milliyetçilik

Bir kavram olarak ‘milliyetçilik’ 18. yüzyılda halkın özgür olması, dış baskılardan arınmış olması ve kendi kaderlerini belirleyebilmiş olması gibi hakları içeren özgürlük ve egemenlik doktrini olarak tanımlanmaktadır. Nihayetinde birlik ve beraberlik duygusu getiren bu eylemler, milliyetçiliğin bir düşünce biçimi olarak 18. yüzyılda ortaya çıktığını gösterse de akademik bir disiplin olarak gelişmesi 20. yüzyıla tekabül etmektedir. Bu bağlamda bir söylem yahut bir ideoloji olarak milliyetçilik 18. yüzyılda Kuzey Amerika ve Batı Avrupa’da ortaya çıkmaktadır. 1775 Polonya’nın bölünmesi, 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, 1789 Fransız Devrimi ve 1807 Fichte’nin ‘Alman ulusu’ kavramsallaştırması milliyetçiliğin ilk örnekleridir.¹ Milliyetçilik bir doktrin olarak ortaya çıktığı ilk yıllardan günümüze kadar literatürde genellikle üç döneme ayrılarak değerlendirilmektedir; bir düşünce biçimi olarak 18. ve 19. yüzyıl dönemi, milliyetçiliğin akademik olarak tartışıldığı 1918-1945 arası dönem ve milliyetçiliğin kurumsallaştığı 1945-1990 arası dönem.²

18. ve 19. yüzyılda milliyetçiliğin gelişimi ‘hayatın, doğanın ve tarihin yorumu’ olarak tanımlanan ve entelektüel bir hareket olarak ele alınan Alman romantik akımında zuhur etmektedir.³ Bu düşünce biçiminin kökenleri de Jean-Jacques Rousseau ve Immanuel Kant’a dayanmaktadır. Kedourie’ye göre, milliyetçilik Kantçı düşüncede insanoğlunun özerk bir kavram olarak alınmasıyla oluşan seküler bir formdur ve bu görüş dinin yerine siyasetin öncelendiği bir yaklaşım

---

¹ John Hutchinson ve Antony D. Smith (ed.), *Nationalism* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 5.

² Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*, (Ankara: Doğubatı, 2019), 30.

³ Hans Kohn, “Romanticism and the Rise of German Nationalism”, *The Review of Politics* 12, Sayı.4 (1950): 443.

doğurmaktadır.⁴ Bu bağlamda özerk iradeye sahip olan insanoğlu, kendi kaderini tayin edebileceği vatandaşlık haklarının bulunduğu cumhuriyetçilikle özdeşleştirilmektedir.⁵ Rousseau ise ‘genel irade’ kavramıyla milliyetçilik disiplini içerisinde değerlendirilen düşüncülerden biridir. Genel irade kavramıyla bireylerin birbirlerinin egemenliklerini ihlal etmelerinin engellenebileceğini belirten Rousseau, bunu da ‘vatan’ ve ‘vatandaşlık’ kavramıyla açıklamaktadır ki iki kavramın da ancak ulus-devlet içerisinde bir anlam kazandığını belirtmektedir.⁶ 18. ve 19. yüzyılda ‘Alman romantik milliyetçiliği’ Kant ve Rousseau’nun fikirlerinden etkilense de bu düşünceleri milliyetçilik çalışmaları içerisine yerleştiren birçok düşünür bulunmaktadır. Herder ve Fichte bunlardan ikisidir ve ‘otantiklik’ düşüncesiyle milliyetçilik çalışmalarına katkı sağlamaktadırlar. Kavram ilk olarak Herder’in eserlerinde görülmektedir. Hükümetlerin Kant’ın belirlediği gibi evrensel standartlara göre oluşmadığını, belirli tarihsel gelişmeler tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir. Zamanla hükümete dönüşmüş ve ailelerden oluşmuş toplum aslında doğa tarafından oluşturulmuştur. Herder’in otantiklik kavramı Fichte’de de dil unsuruna yapmış olduğu vurguda kendini göstermektedir. Her milletin sahip olduğu dil ile eşsiz olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, Herder ve Fichte’nin görüşleri Alman milliyetçi ideolojisini tanımlayan üç görüş üzerinde durmaktadır; milli topluluklar eşsizdir ve istedikleri zaman otantik devlet formuna dönebilirler; bir toplum olarak millet kendi devletine sahip olmalıdır ve vatandaşlık kapsamı içerisinde

---

⁴ Elie Kedourie, “Nationalism and Self-determination”, içinde *Nationalism* (47-55), ed. John Hutchinson ve Antony D. Smith, (Oxford: Oxford University Press, 1994), 47.

⁵ Özkırımlı, Milliyetçilik Kuramları, 32.

⁶ Frederick M. Barnerd, “Patriotism and Citizenship in Rousseau: A Dual Theory of Public Willing?”, *The Review of Politics* 46, Sayı.2 (1984): 245-249.

tanımlanan millet evrensel siyasi ilke olarak kendi kaderini tayin hakkına sahip olmalıdır.⁷

Milliyetçiliğin akademik bir çalışma alanı olarak ortaya çıktığı dönem 1918-1945 yılları arasını kapsamaktadır. Hayes, Kohn, Cobban ve Snyder gibi isimlerin öncülük ettiği bu dönemde milliyetçiliğin tarihsel bir süreçte ortaya çıktığı savunulurken, milletin ise 18. ve 19. yüzyıldaki gibi verili kabul edildiği ve sorgulanmadığı görülmektedir.⁸ İlkçi yaklaşım olarak adlandırılan bu milliyetçilik anlayışında, milletler eski çağlardan gelen kan bağı, ırk, dil, bölge, din ve gelenek gibi ortak unsurlardan oluşmuş doğal yapılar olarak tanımlanmaktadır.⁹ Özkırmılı'nın sınıflandırmasına göre ilkçi yaklaşımlar da kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır; doğalcı, biyolojik ve kültürel.¹⁰ Doğalcı yaklaşıma göre insanlık doğası gereği farklı gruplara ayrılmıştır ve her grup diğerini ötekileştirme eğilimi taşımaktadır.¹¹ Fakat milliyetçiliğin bu aşkın tanımı çoğu düşünür tarafından artık kabul edilmediğinden, Smith bunun içinden daha ılımlı bir tanım *perennialism* tanımını ortaya koymaktadır. Bu kavrama göre millet yahut etnik topluluk doğası gereği verili olarak kabul edilmezken, milliyetçilik ise siyasi bir hareket ve ideoloji olarak ele alınmaktadır.¹² İkinci olarak etnik bağları genetik özelliklerle yorumlayan biyolojik yaklaşıma

---

⁷ John Breuilly, *Nationalism and the State*, (Manchester: Manchester University Press, 1993), 59-62.

⁸ Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*, 54.

⁹ Clifford Geertz, "Primordial and Civic Ties", içinde *Nationalism* (47-55), ed. John Hutchinson ve Antony D. Smith, (Oxford: Oxford University Press, 1994), 32-33.

¹⁰ Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları*, 77.

¹¹ Anatol Lieven, "Qu'est-ce qu'une nation?: Scholarly Debate and the Realities of Eastern Europe", *National Interest* (1997), (02 Ocak 2022) <https://nationalinterest.org/article/quest-ce-quune-nation-scholarly-debate-and-the-realities-of-eastern-europe-940>

¹² Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism*, (London and New York: Routledge, 1998), 159.

göre, millet veya etnik gruplar akraba grupların genişlemesiyle oluşmaktadır. Bu genişleme, insanların genetik soylarını maksimize etme eğilimlerinden kaynaklanmakta ve üremek için akrabalarını tercih eden bir anlayışa dayanmaktadır. Alanın önemli temsilcilerinden olan Van den Berghe, insanların sosyalleşmesini ve bir etnik grup oluşturmasını 3 temele dayandırmaktadır; akraba seçimi, karşılıklık ve baskı.¹³ Üçüncü olarak kültürel milliyetçilik Geertz'in sınıflandırmasıyla üç temel özellikten oluşmaktadır; ilkçi bağılıklar verilidir, sosyolojik olmaktan ziyade doğaldır; ilkçi bağılıklar zorlayıcıdır, bireyler bağlı oldukları ilkelere uygun davranırlar; ve ilkçi bağılıklar temelde hislerle ifade edilmektedir.¹⁴ Nihayetinde ilkçi yaklaşımlar milletleri eski çağlardan beri varlığını sürdüren, verili yapılar olarak ele almaktadır.

Üçüncü olarak milliyetçiliğin kurumsallaştığı 1945-1990 arası dönem, milliyetçilik çalışmalarında çok farklı fikirlere şahit olmaktadır. Sömürge imparatorluklarının yıkılması ve yerine yeni ulus-devletlerin kurulmasıyla başlayan bu dönem, milletlerin ve milliyetçiliğin gelişiminde modernleşme etkisine odaklanmaktadır. Bu görüşe göre milletler ve milliyetçilik, ilkçilerin bahsettiği gibi verili yapılar değil, bilakis kapitalizmin, sanayileşmenin, merkezileşmenin ve laikliğin nihayetinde ortaya çıkmış bir geçiş formudur ve temelde milliyetçilik milletleri oluşturmaktadır.¹⁵ Bu ortak fikirlerin dışında modernist milliyetçiler de çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Örneğin, Breuilly modernist milliyetçiliği üç başlık altında değerlendirmektedir; ulusal fi-

---

¹³Özkırmı, Milliyetçilik Kuramları, 82.

¹⁴ Jack D. Eller ve Reed M. Coughan, "The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachment", *Ethnic and Racial Studies* 16: 187.

¹⁵ Özkırmı, Milliyetçilik Kuramları, 96.

kirlerin ve bilincin dönüşümü, toplumsal dönüşüm ve siyasal modernleşme.¹⁶ Özkırmılı ise çeşitli milliyetçilik kuramlarının temel etkenlerine odaklanarak, ekonomik dönüşüm (milliyetçiliği ekonomik ilişkilerle açıklayanlar), siyasi dönüşüm (milliyetçiliği iktidarı ele geçirmeyi sağlayan siyasi bir hareket olarak görenler) ve toplumsal kültürel dönüşüm (milliyetçiliği toplumsal ve kültürel hareketlerin bir sonucu olarak ele alanlar) olarak sınıflandırmaktadır.¹⁷ Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer yaklaşım ise ilkçiler ve modernistler arasında adeta bir orta yol olarak adlandırılan etno-sembolcülerdir. John Armstrong ve Anthony Smith'in öncülük ettiği bu akıma göre milliyetçilik modern çağın bir ürünü olabilir; lakin milletler etnik geçmişe sahip olduklarından geniş bir tarihi yelpazede değerlendirilmelidirler.¹⁸ Görüldüğü üzere, 1945-1990 arası dönem birçok farklı sınıflandırmaya ve teoriye eşlik etmektedir. Hepsini bu çalışmada incelemek imkânsız olduğundan milliyetçiliğe modernleşme çerçevesinden bakan, fakat ulus-inşa/millet-kurma sürecine odaklanan isimlere yer verilmektedir.

2.1. Millet ve Millet-Kurma Süreci

Milliyetçiliği modernleşme perspektifinden değerlendiren araştırmacıların bazıları 'millet kurma' süreçlerine odaklanmaktadır. Bu süreci detaylandırmadan önce modernist bir perspektiften milletin ne olduğu anlaşılmalıdır. Modernist yazarlardan olan Benedict Anderson "millet hem egemenliği olan hem de sınırları olan hayal edilmiş siyasal bir topluluktur" demektedir. Anderson milletlerin 'hayali' olmalarının sebebini üyelerinin birbirlerinden haberleri olmadığı halde zihinlerinde bu birlikteliğin hayali olarak yaşamasında görmektedir. İkinci olarak milletleri 'sınırlı' olarak tanımlamasının sebebi de bir

---

¹⁶John Breuilly, "Approaches to Nationalism", içinde Mapping the Nations, ed. Gopal Balakrishnan, (London:Verso, 1996), e-pub, 7.

¹⁷ Özkırmılı, Milliyetçilik Kuramları, 97.

¹⁸ Özkırmılı, Milliyetçilik Kuramları, 191.

milletin tüm insanlığı kapsayamayacağı başka milletlerin de varlığını sürdüreceğinden kaynaklanmaktadır. Üçüncü olarak milletler ‘egemendir’; çünkü millet kavramı hiyerarşik hanedanlıkların meşruiyetini kaybettiği Aydınlanma Çağı’nın ve Fransız Devrimi’nin bir ürünüdür ve özgür ve egemen milletleri ortaya çıkarmaktadır. Son olarak milletler bir ‘cemaattir’ çünkü millet derin bir kardeşlik ve yoldaşlık hissiyle örtülüdür.¹⁹ Paul James bu fikirleri ‘soyut topluluk’ olarak yorumlamaktadır.²⁰ Modernist yaklaşımın diğer önemli temsilcilerinden biri de Hobsbawn’dır. Hobsbawn milletleri, milliyetçiliği, ulus-devleti, ulusal sembolleri ve tarihi ‘sosyal mühendislik’ ürünü olarak ele almaktadır. Hobsbawn’ın millet tanımını yaparken öne çıkardığı önemli bir kavram da ‘icat edilmiş gelenek’ kavramıdır. İcat edilmiş gelenekten kastettiği ise millet kurma sürecinde ortaya çıkan uygulamalardır. Milli olguların icat edilmiş gelenekler incelenmeden yeterince açıklanamayacağını belirtmektedir. Bu bağlamda üç önemli gelişmenin icat edilmiş gelenekleri anlamak için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar sırasıyla; kilisenin yerini alan laik ilkokul eğitimi, Bastille günü gibi kamusal törenler ve kamusal anıtlar şeklinde sıralanır.²¹ İcat edilmiş gelenekler toplumda büyük çaplı değişimler yaşandığında başvurulan formalleşme ve rutinleşme süreci olarak tanımlanmaktadır.²² Burada da özellikle İsrail’in Yahudilerle yahut Filistin’in Ortadoğu Müslümanlarıyla bağı ne olursa olsun, İsrail ve Filistin milletlerinin yeni ve icat edilmiş olduğu örneğini vermektedir.²³ Bu bağlamda Gellner’in düşünceleri de önem taşımaktadır. Gellner’e

---

¹⁹ Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metin, 2015), 20-22.

²⁰ Paul W. James, *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community* (London: Sage, 1996), 5.

²¹ Eric Hobsbawn, “The Nation as Invented Tradition”, içinde *Nationalism* (76-83), ed. John Hutchinson ve Antony D. Smith, (Oxford: Oxford University Press, 1994), 76-78.

²² Birol Demircan, “Ulus İnşa Sürecinde Kullanılan İletişim Stratejileri”, *International Journal of Social Sciences and Education Research* 3, Sayı. 4 (2017): 1336.

²³ Hobsbawn, “The Nation as Invented Tradition”, 76.

göre, milletlerin doğal ve tanrı vergisi olgular olduğu savı tamamen mittir. Milliyetçiliğin önceden var olan kültürü alıp millete dönüştürdüğünü iddia etmektedir.²⁴ Buradan hareketle, modernist milliyetçilikte geçmişin kültürlerinden tamamen kopuk bir millet ve milliyetçilik tanımlarının bulunmadığı, bilakis geçmiş kültürlerin modern milletlerin kurulmasında kullanıldığı anlamı çıkar ki ileride değineceğimiz gibi Rıza Şah'ın modern İran milletini kurgularken yaptığıyla paralellik taşımaktadır.

Sömürge imparatorluklarının çökmesi sonucunda yeni oluşan devletlerin gelişme sürecine odaklanan ve milliyetçiliğin kaynağını burada gören Apter, Coleman, Binder, Pye, Geertz Emerson ve Lerner gibi modernistler çoğunlukla çalışmalarında 'millet kurma' sürecine odaklanmaktadır. Milliyetçiliği işlevselci bir bakış açısıyla ele alan bu yazarlar, geleneksel toplumdaki modern topluma hemen geçilemeyeceğini, bu geçiş döneminin millet kurma süreciyle ve milliyetçilik ideolojisiyle karşılaştığını belirtmektedirler. Çünkü onlara göre milliyetçilik bu geçiş döneminin problemlerini giderebilir ve istikrarı yeniden sağlayabilirdi. Bu bakış açısının ilk izlerini taşıyan ve millet kurma sürecine odaklanan çalışma ise Karl Deutch'in 1953 yılındaki '*Nationalism and Social Communication*' adlı eseridir. Deutch, millet kurma sürecinde özellikle kitlesel iletişime vurgu yaparak, toplumsal-demografik süreçleri ön plana çıkarmaktadır.²⁵ Paul James ise, '*National Formation*' adlı kitabında, millet kurma sürecinin hem tarihsel olarak geçmişle bağlarının olduğunu hem de modern zamana ait bir süreç olduğunu söyleyerek var olan bu ikilemi vurgulamaktadır; fakat milletlerin geçmişin kültürel formlarıyla bağlarının olmasının, onun ilkeci yaklaşımları kabul ettiği anlamına da gelmediğini belirtmektedir. Bu bağlamda millet kurma sürecini teorik olarak değerlendiren James, 20. yüzyılın sonunda özellikle Batı'da verili kabul

---

²⁴ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Cornell University Press, 1983): 48-49.

²⁵ Anthony D. Smith, "The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?", *Millennium: Journal of International Studies* 20, Sayı.4: 353; Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (Ankara: Doğubatu, 2019): 56-59.

edilen millet fikrinin güven teşkil etmediğini, kapitalist Batı devletlerinde ve üçüncü dünya ülkelerinde milli duyguların daha çok vurgulandığı bir döneme girildiğini belirtmektedir. Bu dönemde birçok anlatının modern ulus-devlet için kullanıldığını belirtmektedir. Özellikle devletin sınırlarının ve egemenlik haklarının olduğu fikri, yüksek kültürel homojenliğin ve kalıtımsal bütünlüğün erdemli olduğu varsayımı, gelişmemiş hayat tarzının asimile edilmesinin meşru olduğu iddiası ve ulusal ekonominin ve yurttaş kültürünün geliştirilmesi gerektiği inancı millet kurma sürecinde uygulanan yöntemlerdir.²⁶ Geertz'e göre yeni kurulan devletlerde milliyetçilik kolektif bir tutkudur ve nihayetinde koordine olmuş sosyal, siyasal ve ekonomik ilerleme olarak tezahür edilmektedir. Bu bağlamda Geertz, milliyetçiliğin dört aşamasını belirlemektedir; ulusal hareketlerin belirginleştiği ve kurulduğu aşama, doruk noktasına ulaştığı aşama, devlet içerisinde organize oldukları aşama ve diğer devletlerle ve toplumlarla ilişkilerinin belirlendiği aşama. Kuruluş aşamasında öz kimliğin kültürel, ırksal, yerel ve dilsel kategorilerinin bir araya gelmesiyle oluşan milliyetçiliğin, modern anlamda uygun bir milliyet ürettiğini belirtmektedir. Daha önce bireylerin kim olup olmadıklarıyla alakalı bireysel görüşlerin, endüstrileşmiş devletlerde ortaya çıkan ortak kadere dayanan kolektif kimlik kavramıyla yüzleştiğini belirten Geertz, bu aşamada milliyetçi aydınların siyasi, kültürel ve epistemolojik devrimi başlattığını vurgulamaktadır. Bu Kesrevi'nin İran milliyetçiliğindeki rolüyle uyuşmaktadır. Sonrasında kolonyalizme karşı kitle sel karşı duruşun bağımsızlığa dayanan yeni bir ulusal kimlik oluşturduğunu belirtmektedir. Milliyetçilik burada özgürlükle eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Milliyetçiliğin devletleri, devletlerin de milleti oluşturduğunu dillendirmektedir. Kurulan devletlerin kendi sınırları içerisinde belirli kurumsal formlar (parti oligarşisi, askeri diktatörlük, monarşi yahut temsili demokrasi) edindiğini belirten Geertz,

---

²⁶ Paul W. James, *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community* (London: Sage, 1996), 34-35

“İtalya’yı kurmak, İtalyanları kurmak değildir” diyerek, ‘biz’ kavramının oluşma sürecine değinmektedir. Bu aşamada ise hem yerel örf ve adetlerin (kurumlar, ulusal karakter ve ırk) yeni bir kimlik yaratmakta önem arz ettiğini hem de tarihin genel hatlarına bakmak gerektiğini belirterek dil faktörü üzerinde durmaktadır.²⁷

Literatürde millet kurma, ulus-inşa ve devlet kurma kavramları çoğu zaman birbirinin yerine kullanılsa da aslında her biri modernleşme sürecinin ayrı bir aşamasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda Hippler özellikle, ulus-inşa sürecini sosyo-politik gelişim süreci ve politik bir amaç olarak iki şekilde değerlendirebileceğini belirtmektedir. İlki, ekonomik entegrasyon, kültürel entegrasyon, siyasi merkezileşme, bürokratik kontrol, askeri işgal, ortak çıkarların oluşturulması, demokratikleşme ve yurttaşlık kültürü veya baskı ve etnik temizlik gibi analitik ve deskriptif süreçleri içermektedir. İkincisinde ise iç veya dış aktörler sosyal istikrarı sağlamak ve toplum üzerinde kontrol kurmak için stratejik ve normatif bir program benimserler. Başarılı bir ulus-inşa için de üç unsur belirlemektedir; bütünleştirici ideoloji (milliyetçilik), toplumun entegrasyonu (toplumsal gruplar arasında haberleşme ve ulaşımın sağlanması) ve fonksiyonel devlet aygıtlarının geliştirilmesi (mali sistem, polis, yargı sistemi, idare aygıtları vs.). Bütünleştirici ideoloji olarak milliyetçiliği belirleyen ve milletleri ‘var olan’ değil ‘ortaya çıkan’ bir sosyal olgu olarak ele alan Hippler, her şeyden önce bir ‘milletin kurulması’ gerektiğini dile getirir ve bunu da milliyetçi ideoloji ile yapmaktadır. Eğer bir millet kurulmazsa bir ulus inşa edilemez ya da başarısız olur demektir. Sonraki süreçte de bir devlet inşa etmenin, ulus inşa etmede anahtar rol oynadığını söylemektedir ki bu yukarıda sayılan devlet aygıtlarını içermektedir. Özetle millet kurma, devlet kurma ve ulus inşa kavramları tarihsel bir sürecin aşamaları olarak değerlendirilmektedir ve

---

²⁷ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York: Basic Books, 1973), 238-241.

ulus-inşa denilen kavram başarılı bir millet kurma sürecini gerektirmektedir.²⁸ Aslında burada milliyetçiliğin nasıl işlevsel bir şekilde kullanıldığı gösterilmektedir. Farklı etnik gruplara sahip İran'ın ise modernleşme sürecinde izlediği milliyetçi stratejiler özellikle Kesrevi'nin çalışmalarıyla Fars milletini kurma sürecinde değerlendirilmektedir.

3. İran ve Millet Kurma

İran üzerine çeşitli disiplinlerde yapılmış çalışmaların çoğu hem toplumsal örgütlenme şeklinin gelenekselliğinden hem de 21. yüzyıl modernleşme sürecinde dahi etkili olabilmeleri sebebiyle kabile ve aşiret kavramları üzerinden değerlendirilmektedir. Literatürde çeşitli tanımlamalar bulunsa da aşiret ve kabile kavramları merkezi güce karşı isyanın kaynağı olarak ifade edilmektedir. Fakat Ahmadi'ye göre İran'daki kabileler akrabalık bağından değil sosyo-politik yakınlıktan doğmaktadır ve her zaman devletle karşıtlık içinde bulunmazlar. Özellikle İran'da hem devlet kurmuş kabilelerin hem de devlet tarafından kurulmuş kabilelerin olduğu vurgulanmaktadır. Bu sebeple 20.yüzyıla kadar İran'ın siyasi yapısı 'kabilecilik' olarak adlandırılmaktadır. Fakat etnik grupların ve milletlerin çeşitli aşiretlerin/kabilelerin bir araya gelmesiyle oluştuğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Ahmadi ve Moazemi'ye göre hiçbir aileye ve soya dayanmayan Rıza Şah'ın modern milli İran'ının bir milat olduğunu belirtmektedir.²⁹

---

²⁸ Jochen Hippler, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?* (London: Pluto Press, 2004), 1-10.

²⁹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken, 2008), 35-39;

Albert Hourani, "Tribes and States in Islamic History", içinde *Tribes and State Formation in the Middle East* (303-311), ed. Joseph Kostiner ve Philip Shukry Khoury (Berkeley: University of California Press, 1991), 304.

İran isminin menşei, Ahemenişler döneminde Yunanların bölgeye saldırılarından sonra Pers ülkesi anlamına gelen Persis ismini vermesine dayanmaktadır (İngilizce Persia olarak dillendirilmektedir). İran terimi ise Sasani Pehlevince dilinde ‘Eran’ yani Er kabilesine ait olanlar anlamına gelmekte olup Sasani döneminden itibaren kullanılmaya başlanmaktadır. Fakat ülkenin isminin ikili kullanımına (İran ve Persia-Pers), Rıza Şah’ın 1935 değişikliğiyle son verilip İran ismi resmi devlet ismi olarak seçilmektedir. Bu seçimin arkasında yatan nedenin, İran isminin Pers ismine göre coğrafyada yaşayan bütün etnik grupları tek çatı altında toplayabilmesine ve birleştirici gücüne dayanmaktadır.³⁰ Günümüzdeki İran coğrafyası bazıları devlet bazıları medeniyet olarak adlandırılan çeşitli siyasi yapılara ev sahipliği yapmıştır. Bunlar sırasıyla Proto-Elam, Elam, Mana, Med, Ahemeniş, Part, Sasani, Emevi, Abbasi, Tahiri, Alavi, Saffari, Samani, Büveyhi, Gazneli, Selçuklu, Harzemşahlı, İlhanlı, Muzafferî, Celayirli, Timuri, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar, Zend, Kacar, Pehlevî ve İran İslam Cumhuriyeti şeklindedir.³¹ Milliyetçilik açısından ilk milli bilincin gerçekleştiği Safevi dönemi (1501-1736) olarak nitelendirilse de Ashtiani’ye göre bu dönem İran milletinin kurulduğu dönem değil, bilakis Şiiliğin kurumsallaştığı ve İran’ın bir devlet yapılanmasına (devlet kurma) büründüğü dönemdir.³²

3.1. İran ve Modernizm’e Geçiş

1794-1921 dönemlerini kapsayan ve Ağa Muhammed Han Kaçar ile başlayan Kaçar Hanedanlığı, siyasal yapının aşiret/kabile şeklinden merkezi şekle büründüğü dönemi içermektedir. 19.yüzyılda moder-

---

³⁰ Muhammed R. Hafeziniya, *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası* (Ankara: İraniyat, 2017), 22-23.

³¹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken, 2008), 46.

³² Ali Asthiani, “Cultural Formation in a Theocratic State: The Institutionalisation of Shiism in Safavid Iran”, *Social Compass* 36, Sayı.4: 483.

nizmin başlaması (özellikle 1870'lerden itibaren Anglo-Rus rekabetinin İran üzerinde yaşanması ve bunun sonucunda Rus sömürgecilik aracı olarak İran'da doğrudan Rusya Savaş Bakanlığı'na bağlı 'İran Kazak Tugayı'nın' kurulması), Avrupa ile diğer ülkelerin ilişkilerinin artması, üretim şeklinin değişmesi (özellikle pirinç ve ipek üretiminin artışının kapitalist ilişkileri geliştirmesi), askeri alanda yeniliklerin ortaya çıkması (özellikle Azerbaycan valisi Abbas Mirza'nın Batı'ya askeri öğrenci göndermesi), Nasıreddin Şah döneminde Şia din adamlarının yönetimde etkilerinin azaltılıp laiklik söylemlerinin artması, matbuanın başlangıcı ve Nasıreddin Şah'ın halkı eğitmek adına 'Ruzname-ye Vegayi-i İttifagiye' gazetesiyile milli kimlik oluşturmaya çalışması gibi örnekler birçok anlamda İran siyasal yapısını da dönüştürmeye başlamaktadır. Bu sebeple özellikle Kaçar hanedanlığının son yılları ve Pehlevi dönemi geçiş süreci 'İran'da milletleşme' hareketlerinin ilk nüveleri olarak adlandırılabilir. ³³ Fakat özellikle İngiliz-Rus rekabetinin İran toprakları üzerindeki nüfuzu ve nihayetinde gelen ekonomik özgürlük talepleri, Tütün isyanı ve Meşrutiyet Devrimi'ne yol açıp, Batı karşıtlığını tetikleyen milli hareketlere sebep olmaktadır. ³⁴ Meşrutiyet Devrimi ile başlayan anayasal hükümet 1906'da Muzaffar-ud-din Şah'ın rızasıyla 1906'da başlatılsa da 1908'de oğul Muhammed Ali Şah tarafından kaldırılmaktadır. Sürekli muhalif hareketlere ve yabancı işgallere sahne olan İran, ancak Rıza Şah ile birlikte tam anlamıyla merkezileştirilmektedir. ³⁵ Buradan hareketle Kaçar Hanedanlığı dönemindeki milli uyanışın tam anlamıyla bir millet kurma sürecini getirmediği; çünkü merkezileşmenin tam olarak sağlanamadığı söylenebilir.

---

³³ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken, 2008), 57-64; Mohammad Tavakoli-Targhi, "Going Public: Patriotic and Matriotic Homeland in Iranian Nationalist Discourses", *Strategies* 13, 2 (2000):179-181.

³⁴ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken, 2008), 70-74.

³⁵ Asghar Fathi, "Ahmad Kasravi and Seyyed Jamal Waez on Constitutionalism in Iran", *Middle Eastern Studies* 29, 4 (1993): 702.

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ve sonrasında Bolşevik Devrimi'yle İran toprakları üzerindeki Anglo-Rus mücadelesi artarak devam etmiştir. Bu dönemde özellikle İngiltere'nin gücünü İran üzerinde konsolide etmeye çalışması ve İngiliz taraftarı olan Vosug-ud-Dovle'nin İran Başbakanı olması neticesinde, 1919 yılında İngiltere'nin nüfuzunu İran üzerinde daha da fazla arttıran Anglo-Persian anlaşması imzalanmıştır.³⁶ Anlaşmaya karşı milliyetçi hareketler, özellikle Azerbaycan'da demokratik bir halk hareketi olarak başlatılmaktadır. Direniş hareketleri tedirginlik yaratınca, İngiliz General Ironside, Kazak Tugayı olan Rıza Şah'tan Kaçar Hanedanlığı'nı devirmeden başbakan olmasını ve Azerbaycan'ın ülkede nüfuzunu engellemesini istemektedir. Fakat Rıza Şah, Kaçar Hanedanlığı'nı yıkmıştır. Ülkenin adını İran olarak resmileştiren Şah, yönetimini İslam öncesi Sasani Krallığı'yla bağdaştırarak ve Fars olmayan tüm gruplara savaş açıp kültürel olarak tüm olumsuz unsurları diğer etnik gruplara aktararak Fars milletini inşa etmeye çalışmaktadır.³⁷

3.2. Pehlevi Dönemi ve Fars-İran Milliyetçiliği

Keskin'e göre İran tarihine üç dalga Fars milliyetçiliği hâkimdir; İslam karşıtı, Batıcı, modern, İran halklarının Ari olduğuna inanan ve diğer etnik grupları Farslaştırmaya çalışan birinci dalga 'Modern Fars Milliyetçiliği'; İran milli kimliğini Şia inancı temelinde şekillendiren, Batı karşıtı ve 1979 İran İslam Devrimi ile gerçekleşen ikinci dalga 'Geleneksel Fars Milliyetçiliği'; ve Batı, İslam ve İran olgusunu birleştiren, farklı etnik grupların varlığını kabul eden özellikle

---

³⁶ Sömürgeleştirilmeyi kabul eden İran'a karşılık Ahmed Şah kabinenin istifasını istemektedir.

³⁷ Stephen Kinzer, *All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror* (New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2003), 41-42; Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken, 2008), 81-84.

Hatemi dönemini simgeleyen üçüncü dalga ‘İranlılık Milliyetçiliği-
dir’.³⁸

İngiliz hükümetinin güçlü bir merkezi hükümet istemesi üzerine 1921 yılında yapılan darbeden sonra Rıza Şah İngiliz isteğinin aksine Kaçar Hanedanlığı’ını yıkararak kendisini Şah ilan edip Pehlevi dönemini başlatmaktadır.³⁹ Yousefzadeh’e göre, Rıza Şah’ın ulus inşası, Aryan İranlı’ları vurgulayıp, İran’ı Arap-İslam dünyasından soyutlamaktadır. Ahameniş dönemindeki Kiros ve Daryus Krallarına yapılan vurgu da bu yüzdendir. Dahası ‘Pehlevi’ ismi bile, seküler bir milliyetçiliğin vurgulanmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. ‘Pehlevi’ kelimesi İslam öncesi Fars diline ait ve Arap istilalarını nitelendirmek için İran’da kullanılan ‘güreş şampiyonu’ (pehlivan) anlamına gelmektedir.⁴⁰ Ahmadi’ye göre Rıza Şah, Avrupa’nın modern ve seküler milliyetçilik akımının etkisiyle yeni bir ulus inşa etmek istemektedir. Bu bakış açısından İran’da merkezileşme öncesinde etnik kimliklerin siyasal bir yönünün bulunmadığı; fakat Rıza Şah ile birlikte Fars kimliğini öne çıkararak bir İran milliyetçilik ideolojisinin geliştirilmeye çalışıldığı yorumu yapılmaktadır.⁴¹ Bu milliyetçilik türü modernist milliyetçilik içerisinde değerlendirilebilmektedir. Sosyo-politik, sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri alanda canlanmalar görülmekte ve buna paralel olarak da millet kurma süreci

---

³⁸ Arif Keskin, “İran’da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İranlılığa Giden Yol”, *Günaz*, Son Erişim: 22 Mart 2020, <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-da-fars-milliyetciliginin-uc-dalgasi-iranliliga-giden-yol-arif-keskin-m11206>

³⁹ Stephen Kinzer, *All the Shah’s Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror* (New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2003), 42.

⁴⁰ Pejman Yousefzadeh, “The Future of Iranian Nationalism”, *Tapatalk*, Son Erişim: 06 Ocak 2022, <https://www.tapatalk.com/groups/worldarmedforcesforum/iranians-please-read-the-future-of-iranian-nationa-t122721.html>

⁴¹ Kamran Scot Aghaie ve Afshin Marashi (ed.), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity* (Texas: University of Texas Press, 2014), 256; Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötügen, 2008), 87.

hızlanmaktadır. Ekonominin tam kontrol edilmesi için özellikle pirinç, tütün, çay ve ipek gibi temel ürünlerin devlet kontrolüne alındığı görülmektedir. Ayrıca din sınıfı karşıtı seküler eğilimler artırılarak yeni bir millet için yeni bir tarih yazımına hazırlanılmaktadır. Siyasi ve askeri alanda, çeşitli kabileler silahsızlandırılarak ve güçleri kısıtlanarak merkezileşme sağlanmaktadır. Tüm bu gelişmeler, Rıza Şah'ın modern Fars milliyetçiliği için attığı adımlara örnek teşkil etmektedir.⁴²

Rıza Şah dönemindeki milliyetçilik anlayışı, Batı'nın modernizminin İran'a taşınması aracılığıyla olmaktadır. Bu bağlamda çeşitli alanlarda reformlar gerçekleştirilmektedir. Sosyo-ekonomik anlamda, karayolu çalışmaları ve Trans-İran Demiryolu hattı önem kazanmaktadır. Yol Bakanlığı, Tahran'ın çeşitli şehirlerle ulaşımının sağlanması için 5000 km'lik yeni yollar inşa etmektedir. 1930'ların sonlarına doğru 27 bin taşıt aktif olarak bu yolları kullanmaktadır. Hazar Denizi ile Basra Körfezi arasındaki iletişimi sağlayan ve maliyeti şeker ve çay vergileriyle karşılanan Trans-İran Demiryolu sayesinde Tahran, Şahi, Bender Şah, Semnan, Zencan, Ahvaz ve Abadan'a bağlanarak çeşitli isyan ve istilalara karşı merkezileşme sağlanmaktadır.⁴³ Sanayi ve ticaret alanında da keza çeşitli bankalar (1927'de Milli Banka ve diğer uzmanlaşmış bankalar) ve fabrikalar (1930'lu yıllarda 260 fabrika) kurulup gümrük vergileri düzenlenmektedir. Petrolden gelirin artmasıyla ekonomisi gelişen İran, aynı dönemde çeşitli maden kaynaklarının (kömür, demir oksit vs.) işletmelerini de gerçekleştirmekte ve çelik fabrikasını kurmaktadır.⁴⁴ Siyasi ve askeri alanda daha çok devletin kurumsallaşma sürecine odaklandığı görülmektedir. Bahsedilen kurumsal yenilenmenin ise genellikle ordudaki

---

⁴² Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötüken, 2008), 91 ve 99.

⁴³ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 77.

⁴⁴ Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bilge, 2021), 72-74.

ve bürokrasideki reformlarla olduğu belirtilmektedir. 1921’de 22.000 olan askeri birlik 1941’de 127.000’e ulaşmaktadır. 1925’te zorunlu askerlik kanunundan sonra, 21 yaşındaki erkekler 2 yıl muvazzaf göreve çağrılmaktadır. Geleneksel toplumlarda askere çağrılan gençler Farsça konuşmaya zorlanmakta ve günlük olarak Şah’a, bayrağa ve devlete bağlılığını dile getirmek zorundadır. Bu sebeple askerliğin ilk altı ayı Farsça öğrenmeye ayrılıp, askerler bir yurttaşa dönüştürülmeye çalışılmaktadır. Ek olarak askerlik bir kimlik kartı gerektirdiğinden soy isimleri de oluşturulmaktadır.⁴⁵ Kamu işlerindeki, ticaretteki, posta ve telgraftaki ve eğitimdeki gelişmeler bürokrasinin de gelişmesini sağlamaktadır. Üç yeni bakanlık (endüstri, karayolu, tarım alanında) aynı dönemde kurulmuştur. Sosyo-kültürel alanda ise toplum içerisinde milli farkındalığı arttırmak için Fransız modeli örnek alınarak ‘Farhangestan’ (Kültürel Akademi) oluşturulmaktadır. Çeşitli bakanlıklardan ve gazetelerden oluşan bu grup, eski İran kültürünü yüceltmek için toplanmakta ve alfabedeki yabancı kelimeler (özellikle Arapça kelimeler) temizlenmektedir.⁴⁶ Buna ek olarak Batı tarzı kılık kıyafet kanunları getirilmektedir. ‘Pehlevi Şapkası’ denilen Avrupai şapka modelleri kullanılarak dini unsurlardan olan fes ve sarık kullanımı engellenmektedir. Kılık kıyafet kanunu ile birlikte kadınların erkeklerle birlikte sinema ve restoran gibi halka açık yerlerde peçesiz bir şekilde dolaşabilmeleri için talimat verilmektedir. Hukuk alanında, ulema yargı alanından uzaklaştırılarak yeni ve şeriattan uzak hukuk kuralları benimsenmektedir.⁴⁷ En çok gelişme eğitim alanında yaşanmakta ve bu alana fazla fon aktarılmaktadır. Tüm okullar devletleştirilerek yeni müfredat hazırlanmıştır. Bunların içerisinde Farsça dil bilgisi (diğer diller yasaklanmıştır) ve vatandaşlık eğitimi

---

⁴⁵ Behrooz Moazami, *İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1796’dan Bugüne* (İstanbul: İletişim, 2021), 86-87; Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 67-69 ve 77.

⁴⁶ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 67-77 ve 86.

⁴⁷ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 83-88.

yer almaktadır. Eğitim sistemi Fransız modeline göre şekillendirilmekte, milliyetçilik ve laiklik vurgusu ön plana çıkarılmaktadır. 1933 Fars Dili Akademisi, 1935'te Tahran Üniversitesi ve birçok yeni okul yine bu dönemde kurulmuştur.⁴⁸ Tüm bunlar ve nicesi Batı'da yaşanan modernleşmenin İran toplumundaki yansımaları olup, yeni bir millet kurma sürecinde etkili olan faktörlerdendir; fakat bu faktörlere ek olarak, dönemin aydınlarının gücü de kullanılarak halk, yeni bir milli kimlikle (modern Fars milliyetçiliğiyle) sarmalanmak istenmiştir.

Modern Fars milliyetçiliğinin temeli Mirza Feth Ali Ahundzade, Mirza Ağa Han Kirmani, Abdurrahman Talibof, Musteşaruldövel Tebrizi, Mirza Malkum Han ve son dönemlerde ise özellikle Fars olmayan etnik grupların Farslaştırılmasını savunan Ahmet Kesrevi gibi aydınlara dayanmaktadır. Kesrevi İran'ın en büyük probleminin dinsel, dilsel ve kabilevi çeşitliliği olduğunu ve bunun için İran milli bilincinin kurulması gerektiğine inanmaktadır. Bu sebeple başta Fars dilinin 'temiz dil politikasıyla' Arapça'dan ayrılması gerektiğini savunmaktadır.⁴⁹ Milliyetçiliği halkın birlik için imzaladığı bir sosyal sözleşme olarak tanımlayan Kesrevi, milleti ise belli bir ülkeselliği paylaşan, zorluklara birlikte göğüs geren ve mutlulukları paylaşan bir yapı olarak tanımlamaktadır. Bu bakış açısıyla farklı etnik gruplar arasında kurulabilecek dayanışma ruhu için sosyal ve kültürel reformlar önermektedir. Örneğin Rıza Şah'ın 'dawlah' ve 'saltanah' gibi feodal unvanları kaldırması, yerel gelenek ve kıyafetleri kısıtlaması, kamusal alandan mollaları ihraç etmesi, laik hukuk kurallarını getirmesi, kadınlara belirli haklar tanınması ve modern ordu ve yeni

---

⁴⁸ Mohammad-Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bilge, 2021), 74-75; Gene R. Gartwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap, 2021), 210.

⁴⁹ Asghar Fathi, "Kasravi's View on Writers and Journalists: A Study in the Sociology of Modernization", *Iranian Studies* 19, 2 (1986): 171; Arif Keskin, "İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İranlılığa Giden Yol", *Günaz*, Son Erişim: 22 Mart 2020, <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-da-fars-milliyetciliginin-uc-dalgasi-iranlilikiga-giden-yol-arif-keskin-m11206>

yönetim yapısını inşa etmesi gibi reformları yapması gerektiği dillendirilmektedir.⁵⁰ Kesrevi ile Rıza Şah'ın uygulamalarındaki zıtlık ise Kesrevi'nin aşağıdan bir millet kurma sürecini vurgularken, Rıza Şah'ın yukarıdan, siyasal elitlere dayanan ve Batı yanlısı bir millet kurma sürecini vurgulamasıdır. Bu iki tür millet kurma yöntemi de modernist milliyetçilik içerisinde değerlendirilebilmektedir.

Kesrevi'den sonra modern Fars milliyetçiliği Afşar Türklerinden olan ve 'Ayende' dergisini çıkaran Mahmut Afşar ile kurumsallaştırılmaktadır. Afşar'a göre Fars milli birliğini sağlayabilmek için, Fars dili ülke genelinde yayılmalı ve farklı sosyo-kültürel kurallar kaldırılmalıdır. Bu bağlamda farklı etnik grupların İranlılaştırılması, İran'ın ulusal bütünlüğünün korunmasını sağlayacaktır. İran ırkının Ari ırka dayandığını; ama tarihsel süreç içerisinde farklı dilleri benimsediğini vurgulayan Fars milliyetçiliğine göre en büyük iki düşman Türkler (İran'a ait olan etnik grupların sonradan Türkleştirildiği inancıyla) ve Araplardır (seküler millet anlayışına dayanmaktadır). Eğer bu milletlerin saldırıları olmasaydı İran dünyanın en güçlü ülkesi olabileceği iddia edilmektedir.⁵¹ Tütün İsyanı ve Meşrutiyet Devrimi süreciyle iktidarı elde eden Rıza Şah'ın kurmaya çalıştığı millet de 'modern Fars milliyetçilerinin' savunduğu bu fikirlere dayanmaktadır ki etnik farklılıkları yok edip, İslam öncesi seküler ve yeni bir tarih anlayışıyla 'millet kurma' fikrinden türemektedir. Bu süreçte en çok vurgulanan ve önemsenen faktör de dil faktörüdür.

Kaçar döneminde anayasal hareketlerle Farsça'nın ortak dil sayılması kanununun yerini Rıza Şah döneminde resmi dili Farsça yapan kanuna bırakarak, nüfusun Farsça konuşmayan %65'lik kesimi dönüştürülmeye çalışılmıştır. Rıza Şah döneminde İslam'dan ve Şia'dan arındırılmış bir Fars-İran kimliğine ek olarak Türklükten

---

⁵⁰ Ervand Abrahamian, "The Integrative Nationalist of Iran", *Middle Eastern Review* 9, 3 (1973): 285.

⁵¹ Arif Keskin, "İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İranlılığa Giden Yol", *Günaz*, Son Erişim: 22 Mart 2020. <https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-da-fars-milliyetciliginin-uc-dalgasi-iranliga-giden-yol-arif-keskin-ml1206>

arındırılmış bir siyasi kimlikle de karşılaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle Azerbaycan Türklerinin (iddiaya göre 11. ve 13. yüzyıl Türk akınlarıyla Türkleşen/Türkçeleşen Azerbaycan) yaratabileceği tehlikeye karşılık Azerbaycan'ın Farslaştırılmasına dönük uygulamalar da görülmektedir. Örneğin Kesrevi, İran milliyetçiliği bağlamında Azerbaycanlıların Farslaştırılması fikirlerini, aslında Azeri dilinin Türkçe'nin değil de İrani dillerinin bir kolu olduğu ve Azerbaycanlıların, Selçukluların İran içlerine sızmasıyla (özellikle Safevi döneminde) Türkleştiği savıyla desteklemektedir.⁵² Fars milliyetçiliğinin diğer bir savunucusu olan Taki Arani ise İran devletine Farsça'nın yaygınlaştırılması için Farsça kitap, gazete ve makalelerin çok sayıda ve ücretsiz basılması gerektiğini ve Azerbaycan gençlerinin de Türkçe konuşmayı derhal bırakması gerektiğini bildirmektedir.⁵³ Türklere karşı bu tutum dönemin Fars edebiyatında da yerini almaktadır. Örneğin Fahrüddin Şadman:

“...düzenledikleri baskın ve katliamlardan sonra atlarından inip bir süre dinlenince bizim halı desenlerimizin ve bahçe şenliklerimizin büyümesine kapılan, daha sonra da Mevlana'nın, Sadi'nin şiirleriyle ehlileşen içkici, kana susamış Türk ve Moğollar...”⁵⁴

şeklinde söz etmektedir. Ek olarak Safevilerin Türk olduğu söylemlerine karşılık yeni bir tarih yazımı ise Safeviler'in aslında Perslerin bir devamı olduğu, Türkmen olmalarının Türk oldukları anlamına gelmediği bilakis Osmanlı'ya karşılık İran'ın toprak bütünlüğünü koruyan bir siyasi yapı olduğu fikri ile desteklenmektedir.⁵⁵ Fars milliyetçiliğinin diğer bir örneği İranlı tarihçi Amini Sam tarafından hazırlanan '*Pictorial History of Iran: Ancient Persia*' adlı kitaptır. Kitap

---

⁵² Sarıkaya, Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, 91-99.

⁵³ Bilgehan A. Gökdağ ve M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, *Bilig*, Sayı.30 (2004): 56.

⁵⁴ Sarıkaya, Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, 90-98 ve 104.

⁵⁵ Sarıkaya, Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik, 90-98 ve 104.

İran tarihine M.Ö. 15.000 yılından başlayıp İslam devrimiyle bitirmektedir. “Pers İmparatorluğu dünyanın gördüğü en büyük imparatorluk” şeklinde tanımlanarak, Aryanların M.Ö. 2300 yılında bölgeye gelişleri anlatılmıştır. İran milliyetçiliği ile Fars milliyetçiliğinin iç içe geçtiği bu uygulamalar modern İran milletinin kurulmasında halkı bir arada tutabilmek için öne sürülen bilgiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Rejime muhalif İranlıların bile başka bir devletle karşılaştıklarında (örneğin bir futbol maçında) İran kimliğinin etkisi altında kalmaları ve çeşitli milli semboller kullanmaları, temelde bu Fars-İran entegrasyonunun sağlanmasıyla açıklanabilmektedir.⁵⁶ Bu dönemde kullanılan ve aşağıda gösterilen sembollerin bazıları pullar üzerinde sergilenerek İran ve İslam öncesi Fars kültürünün nasıl inşa edilmeye çalışıldığının göstergelerindedir.⁵⁷

Şekil 1. İran’da Kullanılan Pullar

4-5 Pasaraga: Cyrus' tomb

⁵⁶ Sarıkaya, Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik, 109-111.

⁵⁷ Ervand Abrahamian, *A History of Modern Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 78-81.

Naqsh-e Rostam: God Mazda's investiture

4.3 Persepolis: Darius

4.2 Persepolis: lion carving

Yukarıda da görüldüğü üzere İslam öncesi Kiros'un anıtı, Daryus'un simgesi, aslan simgesi ve Sasani dönemi tanrı Ahura Mazda töreni resmedilmektedir. Rıza Şah döneminde kullanılan bu pullar ve dev-

letin resmi bayrağındaki aslan simgesi de düşünüldüğünde, İslam öncesi döneme vurgu yapıldığı ve bu minvalde bir millet kurgulandığı görülebilmektedir.

Sonuç

20. yüzyılda akademik bir disiplin olarak çalışılmaya başlanan milliyetçilik, sömürge imparatorluğunun bağımsızlığını ilan etmesinin ardından modernleşme penceresinden ele alınmaya başlanmaktadır. Bu bağlamda yeni kurulan devletlerin ulus-inşa süreçleri modernist milliyetçilik perspektifinden incelenmektedir. Milletleri verili kabul etmeyen, milliyetçiliğin araç olarak kullanıldığını ve modern dönemde icat edilen bir sosyal olgu olduğunu belirten modernist milliyetçilikte devlet-kurma ve millet kurma arasında nüanslar göze çarpmaktadır. Salt kurumsal düzeyde bir devlet kurmayı temsil etmeyen, sembolik düzeyde bir ‘biz’ kavramının üretildiği süreç millet-kurma olarak nitelendirilmektedir. Geleneksel toplumlardan, modern toplumlara geçişte bir ara faz olarak değerlendirilen millet kurma süreci, I. Pehlevi dönemini (1925-1941) I. Dalga Fars Milliyetçiliği üzerinden değerlendirilmektedir.

Merkezileşmenin sağlandığı, modern ve seküler bir ulus-inşa girişimlerinin başlatıldığı bu dönemde sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda yapılmış birçok reform millet-kurma sürecine katkıda bulunmaktadır. Bu açıdan en fazla değişimin eğitim alanında ve askeri alanda görüldüğü söylenebilmektedir. Askeriyeyi kurumsal anlamda halkın eğitim yeri olarak tasarlayan Şah, eğitimde de Farslaştırma hareketiyle İran-Fars entegrasyonunu sağlamaya çalışmaktadır. Bu süreç içerisinde var olan çeşitli sayıda etnik grup, Fars kimliği altında homojenleştirilerek yurttaş kimliğine dönüştürülmüştür. Rıza Şah döneminde Farsçanın resmi dil haline gelmesi, nüfusun Farsça konuşmayan kısmının Farsça konuşmaya teşvik edilmesi, dilin Türkçe ve Arapça kelimelerden arındırılması, Farsça kitap, gazete ve dergilerin ücretsiz basılması ve İslam’dan ve Şia’dan uzaklaştırıl-

mış seküler ve modern bir Fars kimliğinin inşa edilmesi ‘Farsı kurmak’ eylemleri olarak nitelendirilmektedir. Öte yandan, yeni bir tarih yazımı üzerinden Fars tarihinin İslam devrimiyle bitirilmesi İran milliyetçiliği ve Fars milliyetçiliğinin entegre edilmesi süreci olarak değerlendirilmekte ve bu süreçte yapılan tüm öneri ve reformların millet kurma sürecinin bir bileşeni olduğu vurgulanmaktadır. Son olarak, bu dönemde Kesrevi gibi çeşitli aydınların fikirlerinden ve girişimlerinden faydalanarak Batılı tarzda bir ulus inşa edebilmek için, sembolik girişimlerle millet-kurma sürecine odaklanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda devlet-kurma ve millet-kurma paralel bir şekilde modernleşme sürecinde İran’ı yeni bir devlet ve yeni bir millet olarak ortaya çıkarmaktadır.

Kaynakça

Abrahamian, Ervand. *A History of Modern Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Aghaie, Kamran Scot ve Marashi, Afshin (ed.), *Rethinking Iranian Nationalism and Modernity*, Texas: University of Texas Press, 2014.

Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metin, 2015.

Asthiani, Ali. “Cultural Formation in a Theocratic State: The Institutionalisation of Shiism in Safavid Iran”, *Social Compass* 36, Sayı.4, 481-492.

Barnerd, Frederick M. “Patriotism and Citizenship in Rousseau: A Dual Theory of Public Willing?”, *The Review of Politics* 46, Sayı.2 (1984): 244-265.

Breuilly, John. *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, 1993.

Breuilly, John. “Approaches to Nationalism”, içinde *Mapping the Nations*, Gopal Balakrishan, London:Verso, 1996, epub.

Demircan, Birol. “Ulus İnşa Sürecinde Kullanılan İletişim Stratejileri”, *International Journal of Social Sciences and Education Research* 3, Sayı. 4 (2017): 1333-1351.

Djalili, Mohammad-Reza ve Kellner, Thierry. *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul: Bilge, 2021

Eller, Jack D. ve Coughan, Reed M. “The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachment”, *Ethnic and Racial Studies* 16, ss.183-201.

Fathi, Asghar. "Ahmad Kasravi and Seyyed Jamal Waez on Constitutionalism in Iran", *Middle Eastern Studies* 29, Sayı. 4 (1993): 702-713.

Fathi, Asghar. "Kasravi's View on Writers and Journalists: A Study in the Sociology of Modernization", *Iranian Studies* 19, Sayı.2 (1986): 167-182.

Gartwaite, Gene R. *İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap, 2021.

Geertz, Clifford. "Primordial and Civic Ties", içinde *Nationalism* (47-55), ed. John Hutchinson and Antony D. Smith, Oxford&New York: Oxford University Press, 1994.

Geertz, Clifford. *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*, Cornell University Press, 1983.

Gökdağ, Bilgehan A. ve Heyet, M. Rıza. "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", *Bilig*, Sayı.30 (Yaz 2004): 51-84.

Hafeziniya, Muhammed R. *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, Ankara: İraniyat, 2017.

Hutchinson, John ve Smith, Antony D. (ed.), *Nationalism*, Oxford&New York: Oxford University Press, 1994.

Hippler, Jochen. *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?* London: Pluto Press, 2004.

Hobsbawn, Eric. "The Nation as Invented Tradition", içinde *Nationalism* (76-83), ed. John Hutchinson and Antony D. Smith, Oxford&New York: Oxford University Press, 1994.

Hourani, Albert. "Tribes and States in Islamic History", içinde *Tribes and State Formation in the Middle East* (303-311), ed. Joseph

Kostiner ve Philip Shukry Khoury, Berkeley: University of California Press, 1991.

James, Paul W. Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community, London: Sage, 1996.

Kedourie, Elie. “Nationalism and Self-determination” içinde *Nationalism* (47-55), ed. John Hutchinson and Antony D. Smith, Oxford&New York: Oxford University Press, 1994.

Kinzer, Stephen. All the Shah’s Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror, New Jersey: John Wiley&Sons, Inc., 2003.

Kohn, Hans. “Romanticism and the Rise of German Nationalism”, *The Review of Politics* 12, Sayı1.4 (1950): 443-472.

Moazami, Behrooz. İran’da Devlet, Din ve Devrim: 1796’dan Bugüne, İstanbul: İletişim, 2021.

Özkırmımlı, Umut. Milliyetçilik Kuramları:Eleştirel Bir Bakış, Ankara: Doğubatı, 2019.

Smith, Anthony D. *Nationalism and Modernism*, London and New York: Routledge, 1998.

Smith, Anthony D. “The Nation: Invented, Imagined, Reconstructed?”, *Millennium: Journal of International Studies* 20, Sayı1.4 (1991): 353-368.

Sarıkaya, Yalçın. Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik, İstanbul: Ötüken, 2008.

Tavakoli-Targhi, Mohammad. “Going Public: Patriotic and Matriotic Homeland in Iranian Nationalist Discourses”, *Strategies* 13, Sayı1.2 (2000): 175-200.

İnternet Kaynakları

Keskin, Arif. “İran’da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: İrânlılığa Giden Yol”, *Günaz*, Son Erişim: 22 Mart 2020,

<https://www.gunaz.tv/az/meqaleler/iran-da-fars-milliyetciliginin-uc-dalgasi-iran-liliga-giden-yol-arif-keskin-m11206>

Lieven, Anatol. “Qu’est-ce qu’une nation? Scholarly Debate and the Realities of Eastern Europe”, *National Interest*, Son Erişim: 02 Ocak 2022. <https://nationalinterest.org/article/quest-ce-quune-nation-scholarly-debate-and-the-realities-of-eastern-europe-940>

Yousefzadeh, Pejman. “The Future of Iranian Nationalism”, *Tapatalk*, Son Erişim: 26 Ocak 2022,

<https://www.tapatalk.com/groups/worldarmedforcesforum/iranians-please-read-the-future-of-iranian-nationa-t122721.html>

Selefi-Cihadi Örgütlerin Karşılaştırmalı Analizi: El-Kaide ve IŞİD Örneği

Tamer Kaşıkçı*
Gözde Deniz Bülbül**

Öz

ABD’de gerçekleşen 11 Eylül terör saldırıları, terörizmi uluslararası gündemin üst sıralarına taşımanın yanı sıra, terörizm çalışmalarına yönelik mevcut ilginin de artmasına neden olmuş, özellikle saldırıları gerçekleştiren El-Kaide benzeri Selefi-cihadi örgütlere yönelik çalışmaların sayısı hızlı bir şekilde artmıştır. Bu Selefi-cihadi örgütlere yönelik gelişen literatürde genelleştirici ve indirgemeci olmak üzere iki yaklaşım dikkat çekmektedir. Genelleştirici yaklaşımlar, bu örgütleri yüzeysel ortak özellikleri bağlamında birbirine özdeş yapılar olarak tanımlamakta iken, indirgemeci yaklaşımlar ise bu aktörlerin birbirlerinden farklılaştığı noktalara odaklanarak çeşitli sınıflandırmalar üretmektedir. Her iki yaklaşım da sayıları hızla artan Selefi-cihadi örgütlerin anlaşılmasında önemli avantajlara sahip olmakla birlikte, genelleştirici yaklaşımlar, birbirinden farklı siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihsel koşullar içerisinde oluşan bu aktörlerin önemli farklılıklarını; indirgemeci yaklaşımlar ise bu örgütlerin, oluşturdukları tipolojilerin koşullarına uyum sağlamayan özelliklerini göz ardı etmektedirler. Bu varsayım temelinde makale, Selefi-Cihadi örgüt-

---

*Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0003-2299-8863, tamerkasikci@gmail.com.

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, TR, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid.org/0000-0001-6263-7937, gdenizbulbul@gmail.com.

lere yönelik gerçekliği daha açık bir şekilde elde edebilmek için genelleştirici ve indirgemeci yaklaşımların sınırlarına bağlı kalmaksızın, öne çıkan cihadi terör oluşumları olarak El-Kaide ve IŞİD'in benzerlik ve farklılıklarının ne olduğu sorusuna yanıt aramaktadır. Bu soru özelinde makalede, cihadi örgütlerin, güçlü benzerliklerine rağmen genelleştirici yaklaşımların öne sürdüğü kadar özdeş, farklılıklarının ise indirgemeci çalışmaların ileri sürdüğü kadar keskin olmadığı iddiası ileri sürülmektedir. Çalışmada, değerlendirilen aktörlerin farklılıkları ve benzerlikleri, aktörlere ait birincil kaynaklar üzerinden ideoloji, amaç ve strateji kategorileri içerisinde analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: El-Kaide, IŞİD, Cihat, Selefilik, İdeoloji

Comparative Analysis of Salafi-Jihadi Organizations: Cases of Al Qaeda and ISIS

Tamer Kaşıkçı*
Gözde Deniz Bülbül**

Abstract

Apart from bringing terrorism to the top of the international agenda, the September 11 terrorist attacks in the US also increased the current interest in terrorism studies. Numerous studies on Salafi-jihadi organizations such as Al Qaeda, which carried out the attacks, rapidly mushroomed. The literature on Salafi-jihadi organizations offers two mainstream approaches; one generalizing stream and one reductionist stream. While generalizing studies define these organizations as identical structures based on their superficial common features, reductionist studies produce classification types by focusing on their different characteristics. Although both approaches have their own advantages in explaining Salafi-jihadi organizations, the generalizing approaches ignore the differences of these actors stemming from their different political, social, economic, and historical conditions, while reductionist approaches always leave out some important characteristics of these actors which do not suit the classification criteria they created. To assess the reality of Salafi-jihadi organizations more clearly, without being bound by the limitations of generalizing and

---

*Assistant Professor, Eskişehir Osmangazi University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0003-2299-8863, tamerkasikci@gmail.com.

**Graduate Student, Eskişehir Osmangazi University, TR, Department of International Relations, orcid.org/0000-0001-6263-7937, gdenizbulbul@gmail.com.

reductionist approaches, this article tries to demonstrate the similarities and differences between Al-Qaeda and ISIS as prominent jihadi terrorist organizations. The article argues that despite their strong similarities, the jihadist organizations are not as identical as generalizing approaches suggest, and their differences are not as sharp as reductionist studies offer. In this study, the similarities and differences of the actors are analyzed in the categories of ideology, goal, and strategy, mainly through the primary sources on the actors.

Keywords: Al-Qaeda, ISIS, Jihad, Salafism, Ideology

1.Giriş

11 Eylül saldırılarının ardından, dünyanın birçok bölgesinde yeni cihadi örgütlerin oluşması, hem mevcut cihadi örgüt alanının sayıca genişlemesine hem de akademik çalışmaların bu alana odaklanmasına neden olmuştur. Mevcut literatürde cihadi örgütlere yönelik kabaca iki farklı yaklaşımın geliştiğini söylemek mümkündür. Kökenleri Batı-merkezli oryantalist düşünceye dayanan¹ ve dünyanın birçok bölgesinde ortaya çıkan cihadi örgütleri genel olarak Batı uygarlığı karşısı aktörler olarak tanımlayan genellemeci çalışmalar, bu örgütleri İslam'ı referans almaları ve belirlediği düşmana karşı silahlı mücadele içerisinde yer almaları gibi öne çıkan ortak özellikleri çerçevesinde özdeş yapılar olarak tanımlamaktadır.² Örneğin, El-Kaide, Hizbullah, Hamas ve Filistin İslami Cihat Hareketi gibi cihadi örgütleri sadece organizasyonel yapıları açısından değerlendirdikleri çalışmalarında, Mishal ve Rosenthal bu örgütlerin birbirlerinden oldukça farklı politik motivasyonlarını göz ardı etmektedir.³ Bir başka örnekte ise Estes ve Sirgy, 27 Ortadoğu ülkesini kapsayan çalışmalarında bu ülkelerde faaliyet gösteren cihatçıların temel motivasyonlarının “hayat kalitesi” sorunu olduğu sonucuna ulaşmaktadır.⁴ Ancak, her ne kadar benzer amaçlara, kaynaklara, eylemlere ve yapılara sa-

---

¹ Dag Tuastad, “Neo-Orientalism and the New Barbarism Thesis: Aspects of Symbolic Violence in the Middle East Conflict(s),” *Third World Quarterly* 24, no. 4 (2003): 591-593.

² Christina Hellmich, *Al-Qaeda: From Global Network to Local Franchise* (Londra: Bloomsbury Publishing, 2011), 6-7; Magnus Ranstorp, “Mapping terrorism studies after 9/11: An Academic Field of Old Problems and New Prospects,” *Critical Terrorism Studies: A New Research Agenda* içinde, Ed. Richard Jackson, Marie Breen Smyth ve Jeroen Gunning (Londra: Routledge, 2009), 13-14.

³ Bkz: Shaul Mishal ve Maoz Rosenthal, “Al Qaeda as a Dune Organization: Toward a Typology of Islamic Terrorist Organizations,” *Studies in Conflict & Terrorism* 28, no. 4 (2005): 275–293.

⁴ Bkz: Richard J. Estes ve M. Joseph Sirgy, “Radical Islamic Militancy and Acts of Terrorism: A Quality-of-life Analysis,” *Social Indicators Research* 117, no.2 (2014): 615–652.

hip olsalar da, farklı siyasi, sosyal, ekonomik ve tarihsel koşullar içerisinde oluşan ve faaliyet gösteren bu aktörlerin birbirleri ile özdeş olması mümkün değildir.

Öte yandan indirgemeci bir bakış açısını benimseyen diğer bir grup çalışma ise, söz konusu örgütlerin farklılıklarına odaklanarak, amaç, ideoloji ve metot bağlamında yaptıkları karşılaştırmalar ile geliştirdikleri kriterler kapsamında cihadi örgütleri sınıflandırmaya yönelik tipolojiler oluşturmaktadır.⁵ Örneğin, cihadi örgütleri tasnif etme çabaları içerisinde literatürde sıklıkla atıf yapılan çalışmaların başında Gerges'in uzak/yakın düşman sınıflaması gelmektedir. Gerges, cihadi örgütleri odaklandıkları düşmanın kendilerine olan mesafesi üzerinden sınıflandırmaktadır.⁶ Ancak, uzak/yakın düşman kriteri üzerinden yapılan ayırım iki açıdan sorunlu görünmektedir. Bu ayırımıda uzak düşman kategorisinde sadece El-Kaide bulunmaktadır. Bu nedenle de bu örgütü diğerlerinden ayrı tutmaya yönelik bir sınıflandırma gibi görünmektedir. İkinci olarak El-Kaide ile diğer cihadi örgütler arasındaki düşman algısı ayırımı sınıflamanın öne sürdüğü kadar keskin değildir. Zira çeşitli örgüt dokümanlarında sıklıkla dile getirildiği gibi, El-Kaide açısından ABD öncelikli fakat tek düşman değildir. Zira ABD'nin öncelikli düşman olması, Müslüman dünyasını baskı altında tutan İsrail ve ABD yanlısı Arap rejimlerin arkasında bu devletin yer almasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu ittifakı yok etmenin ve Müslüman dünyasını özgürleştirmenin yegâne yolu, bu ittifakın başı olan ABD'yi yok etmekle mümkündür.

---

⁵ Bkz: Quintan Wiktorowicz, "Anatomy of the Salafi Movement," *Studies in Conflict & Terrorism* 29, no.3 (Ağustos 2006): 207–239; 7–11; Thomas Hegghammer, *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010); Fawaz A. Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Anne Stenersen, "Jihadism after the 'Caliphate': towards a new typology," *British Journal of Middle Eastern Studies* 47, no.5 (2020): 774-793; Nathan González Mendeleyis, "Toward a New Typology of Sunni Jihad," *Studies in Conflict & Terrorism* 43, no:12 (2020): 1064-1085

⁶ Bkz: Gerges, *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*.

Bu nedenle, El-Kaide'nin ABD ile savaşı, söz konusu sınıflandırmada yakın düşman olarak tanımlanan aktörlerle dolaylı bir savaşı da içermektedir. Dahası, uzak düşman olarak tanımlanan ABD ile yakın düşman olarak tanımlanan Arap rejimleri arasındaki yoğun güvenlik iş birliği ve ABD'nin Irak operasyonu ile birlikte bölgedeki varlığını artırması,⁷ uzak düşmanın aslında çok da uzakta olmadığını göstermektedir. Bu durumu, ABD'nin bölgede bir işgalciye dönüşmesi ile uzak ve yakın düşman arasındaki çizginin bulanıklaşması olarak tasvir etmek mümkündür.⁸ Bu tarz sınıflandırma araçlarının gerçekliği sınırlandırıcı etkisinin farkında olan Hegghammer, cihadi örgütlerin çeşitli nedenlerle melezleştiklerini, uzak ve yakın düşman ayrımının zaman içerisinde bulanıklaştığını ifade etmiş ve cihadi örgütleri, devrimciler, küresel cihatçılar ve doğuştan melez olanlar şeklinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada Hegghammer'e göre, devrimci İslamcılar, Müslüman rejimlere karşı devleti ele geçirme hedefine ulaşmak isteyen oluşumlar, küresel cihatçılar ise Müslüman dünyasına çeşitli uygulamalar ile acı çektirdiğine inanılan ABD ve müttefikleri ile mücadele etme amacıyla olan oluşumlardır. Melez örgütler ise hem uzak ve hem de yakın düşmanı hedef alan oluşumlardır.⁹

Gerçekten de cihadi örgütlerin sayısının oldukça fazla olması, bu alanda akademik çalışma yapmak için belirli bir tasnif çabasını zorunlu kılmaktadır. Ancak, sosyal olgular genellikle çok boyutlu ve sınırları keskin bir şekilde belirlenemeyen olgulardır. Bununla birlikte herhangi bir tasnif çalışması, ele alınan analiz nesnesini keskin

---

⁷ John Obert Voll, "The Far Enemy: Why Jihad Went Global by Fawaz A. Gerges," *The International History Review*, no.1 (Mart 2007): 222-223.

⁸ Thomas Hegghammer, "The Ideological Hybridization of Jihadi Groups," *Current Trends in Islamist Ideology*, (18 Kasım 2009), 36. Diğer yandan, çalışmasında Gerges gibi örgütlerin hedef aldıkları düşman kriteri üzerinden küresel/yerel örgüt ayrımı yapan Sageman'ın kendisi de cihatçıların hem yerel hem de küresel bağlantılar ile iç içe geçmişliği nedeniyle bu tarz sınıflandırmaların eleştiriye açık olduğunu altını çizmiştir. Bkz: Marc Sageman, *Understanding Terror Networks*. (Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2004).

⁹ Bkz: Hegghammer, "The Ideological Hybridization of Jihadi Groups."

sınırlarla belirleme ve bu nesnelere oluşturduğu kategorilere yerleştirme zorunluluklarını da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle söz konusu tasnif çalışmaları, cihadi örgüt alanının anlaşılmasında faydalı olmakla beraber, çok boyutlu yapılarından dolayı bu örgütler arasındaki bazı benzerlikleri ve farklılıkları göz ardı etmek durumunda kalmakta, bu da analiz edilmeye çalışılan gerçekliğin tam olarak yansıtılmaması sonucunu doğurmaktadır.

Cihadi örgütlere yönelik hem genelleştirici hem de indirgemeci yaklaşımlar örgütlerin davranışlarının açıklanmasında önemli avantajlara sahip olmakla birlikte yukarıda da değinildiği gibi, bu örgütlerin oluşturduğu sosyal gerçeklik alanının tam olarak anlaşılmasını sağlamamaktadır. Bu durum söz konusu çalışmaların ağırlıklı olarak cihadi örgütlere belli bir mesafeden bakmasından ve bu aktörlerin dışarıdan görünen genel özelliklerine odaklanmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle söz konusu aktörlerin davranışlarını anlayabilmek için sınıflandırmaların kalın duvarlarından bağımsız, çok daha yakın bir bakış açısının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu varsayımdan hareketle bu çalışma, cihadi örgütlerin benzerlikleri ve farklılıklarının ne olduğu sorusuna odaklanmaktadır. Bu soru çerçevesinde çalışma, cihadi örgütlerin, güçlü benzerliklerine rağmen, genelleştirici çalışmaların öne sürdüğü kadar özdeş, farklılıklarının ise indirgemeci çalışmaların ileri sürüldüğü kadar keskin olmadığı iddiasını ileri sürmektedir. Bu iddia analiz edilirken terör örgütlerinin öne çıkan unsurları olan ideoloji, amaç ve strateji kriterleri değerlendirilecektir. Bu kapsamda çalışma, günümüzde Selefi-cihadi örgütleri en çok etkilediği düşünülen El-Kaide ve Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) örgütlerine odaklanacaktır.

Çalışmanın önemi hem uluslararası hem de ulusal literatüre yapması beklenen iki katkıdan kaynaklanmaktadır. Öncelikle çalışma, mevcut tipolojilerin dayattığı sınırlamalardan bağımsız olarak ele alınan terör örgütlerinin (El-Kaide ve İŞİD) benzerlik ve farklılıklarını analiz etmeye yönelik yakın bir okuma ve daha eksiksiz bir anlatı sunarak

mevcut uluslararası literatüre katkıda bulunacaktır. Bu yakın okumanın, terörizmle mücadele kapsamında gerçekleştirilen faaliyetlere de katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Zira çalışma, iki örgüt arasındaki benzerlik ve farklılıkları irdelemesi ile bu aktörlere yönelik gerçekleştirilecek mücadelenin inşasında daha detaylı bir yaklaşıma olanak sağlayacaktır. Çalışmanın cihadi örgütlere yönelik ulusal yazına da ayrıca önemli bir katkı sağlaması beklenmektedir. Ulusal yazında söz konusu örgütleri tek tek ve karşılaştırmalı bir biçimde değerlendiren çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰ Ancak ulusal yazındaki çalışmaların büyük çoğunluğu ağırlıklı olarak uluslararası yazından beslenen ikincil kaynaklara dayalı çalışmalardır. Bu bağlamda bu çalışmada söz konusu örgütler, bu aktörlerin yayımladıkları yayınlar ve operasyonlarda elde edilen örgüt dokümanları üzerinden analiz edilmekte, bu kapsamda çalışma ağırlıklı olarak birincil kaynaklara dayanmaktadır. Elde edilen kaynaklar doküman analizi yöntemine tabi tutularak, literatürde örgütlerin öne çıkan özellikleri arasında yer alan ideoloji, amaç ve strateji kriterleri kapsamında El-Kaide ve İŞİD'in söylemlerine yönelik veriler derlenmiş ve daha sonra bu veriler karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Çalışmanın en önemli sınırlılığı da bu noktada yatmaktadır. Zira kullanılan dokümanların önemli bir kısmı söz konusu örgütlerin propaganda amacıyla ürettikleri içeriklerden meydana gelmekte, bu açıdan örgütlerin “gerçekliklerini” tam olarak yansıtmama olasılığını barındırmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu dokümanlar örgütlerin resmi söylemini içeriyor olsa da terörizm çalışmaları gibi birincil kaynakların kısıtlı olduğu bir alanda bu dokümanların akademik açıdan önemli veriler sunduğu da göz ardı edilmemelidir.

---

¹⁰ Bkz: Selim Kurt ve Elşad Rafiyev, “İslâm’da Cihad ve Terör Örgütlerince Manipülasyonu: El-Kâide Örneği,” Ortadoğu Etütleri 12, no.1 (2020): 82-117; Recep Tayyip Gürler ve Ömer Behram Özdemir, “El-Kaide’den Post-Kaide’ye Dönüşüm: İŞİD,” Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi 1, no.1 (Mayıs 2014): 113-155; Sarkan Salman Abubaker, “İŞİD’in İdeolojisi: Cihadi Selefilik,” Lectio Socialis 4, no.2 (2020): 104-105; Göktuğ Sönmez, “El-Kaide’den DEAŞ Sonrası Döneme: Küresel Militan Selefi Hareketin Dönüşümü ve Geleceği,” Güvenlik Çalışmaları Dergisi 21, no.2 (Aralık 2019): 134-148.

İleri sürülen argümanı değerlendirmek için makalede öncelikle El-Kaide örgütünün ideolojik kökenleri öne çıkan ideologlar üzerinden analiz edilecek, daha sonra da örgütün amaç ve stratejisi tartışılacaktır. Makalenin bir diğer ana başlığı altında ise yine aynı düzen içerisinde IŞİD'in ideolojisi, amacı ve stratejisi değerlendirilecektir. Son olarak elde edilen veriler sonuç bölümünde karşılaştırmalı olarak tartışılacaktır.

2. İbn Teymiyye'den Eymen El-Zevahiri'ye El-Kaide'nin İdeolojisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve yıkılması sonucu, birçok Müslüman bölgenin Avrupalı sömürgeci güçlerin eline geçmesi hem bölge Müslümanları hem de cihat anlayışı açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Selefi cihadcılığın modern dönemi olarak tanımlanabilecek bu dönemde, cihatçı gruplar öncelikle sömürgeci dış güçlere, bu güçlerin dekolonizasyon sürecinde bölgeden çekilmesinin ardından ise, yine bu dış aktörlerin bölgede kurmuş oldukları Batı-tipi siyasi otoritelere karşı mücadele içerisine girmiştir. Bu dönemde Selefi oluşumların güçlenmekte olduğu Mısır'da Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub önderliğinde geliştirilen yeni Selefi anlayış, uzun bir süre Müslüman coğrafyasındaki hem ılımlı hem de silahlı örgütlerin kılavuzluğunu yapmıştır.¹¹

Bu selefi geleneğin içerisinde yer alarak 1980'lerin sonunda kurulan El-Kaide'nin, genel olarak örgüt ideolojisini, özel olarak da cihat anlayışını şekillendiren temel figür Abdullah Azzam'dır. Filistin'de doğan ve ilk gençlik yıllarından itibaren buradaki Müslüman Kardeşler hareketinin içerisinde yer alan Azzam, Sovyetler Birliği'nin Afganistan işgali sırasında bölgeye gelerek, buradaki mücahit gruplara katılmıştır. Bu dönemde yazdığı eserler ve verdiği beyanatlarla Sovyet-

---

¹¹ Abhijnan Rej, "The Strategist: How Abu Mus'ab al-Suri Inspired ISIS," *ORF Occasional Paper* (Ağustos 2016): 5-6.

lere karşı Afgan mücahitlerin örgütlenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Eğitimli bir teolog olan Azzam, El-Kaide'nin ideolojisini ağırlıklı olarak İbn Teymiyye'nin cihat anlayışı üzerine inşa etmiştir.

Abbasi halifeliğinin yıkılmasının ardından parçalanmış İslam coğrafyasının yoğun Tatar akınlarına maruz kaldığı bir dönemde, önemli bir İslam düşünürü olarak faaliyet gösteren İbn Teymiyye, olası tüm diğer bilgi üretim kaynaklarını reddederek sadece Kur'an ve hadise/sünnete dayalı bir yorum geliştirmiştir. Buna göre, Kur'an ve sünnet içerisinde yer almayan uygulamalar bid'at¹² olarak yorumlanmaktadır.¹³ İbn Teymiyye'nin yorumuna göre cihat, Allah'ın ve peygamberinin buyruklarını yerine getirmeyen inançsızları cezalandırma yöntemidir ve Allah'ın dini herkes tarafından kabul edilene kadar devam edecektir.¹⁴ Bu yorumda öne çıkan temel husus, kafirlerin tanımıdır. İbn Teymiyye, insanları ve dünyayı kesin çizgilerle ikiye ayırmaktadır. Birinci grup, sadece Kur'an ve hadisin/sünnetin öngördüğü şekilde yaşayanlar ve bunların bulunduğu Dar'ul-İslam, ikinci grup ise bu çerçevenin dışında kalanlar ve onların yaşadığı alan olan Dar'ul-Harb'dir. Bu bağlamda Dar'ul-Harb'in içerisine başka dinleri takip edenler ve dinsizlerin yanı sıra kendisini Müslüman olarak tanımlayan fakat Kur'an ve hadisin/sünnetin öngördüğü şekilde yaşamayanlar da girmektedir. İbn Teymiyye'ye göre Dar'ul-Harb içerisinde olanlar, kendilerini Müslüman olarak tanımlasalar bile, onlarla mücadele etmek, onlara karşı cihat etmek gerekmektedir. İbn Teymiyye'nin cihat yorumunda öne çıkan bir diğer husus, cihadın kimler için farz ya da zorunluluk olduğudur. Bu bağlamda belirleyici olan

---

¹² Geniş anlamıyla bid'at, "Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan her şey", dar anlamıyla ise "Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili olup ilâve veya eksiltme özelliği taşıyan her şey" olarak tanımlanmaktadır. Bkz: Rahmi Yaran, "Bid'at," *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bidat>.

¹³ İsmail Akkoyunlu, "İbn Teymiyye'de Selef ve Selefiyye Kavramları," *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, no.1 (2019): 551-553.

¹⁴ Ahmad İbn Taymiyyah Taqi-ud-Deen, *The Religious and Moral Doctrine of Jihad* (Birmingham: Maktabah Al-Ansar Publications, 2001), 19.

kriter düşmanın eylemidir. Eğer düşman saldırı halinde değilse, Müslümanlar, Dar’ul-İslam’ın alanını genişletmek için cihat ediyorlarsa ve bu durumda cihat eğer yeteri kadar Müslüman tarafından gerçekleştiriliyorsa, diğerleri için farz değildir. Diğer yandan, eğer düşman Müslümanlara saldırıyorsa, bu durumda cihat tüm Müslümanlar için farz haline gelmektedir.¹⁵ Son olarak, İbn Teymiyye cihadın nasıl sürdürülmesi gerektiği konusunda temkinli bir tavır sergilemektedir. Bakara Suresi’nin 190. ayetinden yola çıkarak İbn Teymiyye, cihat yapılırken aşırıya kaçmamak ve söylemleri ve eylemleri ile aktif savaşa katılmadıkları müddetçe kadınları, çocukları, rahipleri, yaşlıları ve engellileri öldürmemek gerektiğini dile getirmektedir.

Gerek El-Kaide’nin önde gelen isimlerinin, gerekse de genel olarak Selefi geleneğinin cihat anlayışının ana omurgasını İbn Teymiyye’nin cihat yorumu oluşturmaktadır. Bununla birlikte Azzam, İbn Teymiyye’nin bu cihat anlayışını dönemin şartları içerisinde yorumlamıştır. Hz. Muhammed’in, “*Allah’a ibadet edilinceye kadar kılıçla gönderildim.*” hadisinden yola çıkan Azzam’a göre cihat, imandan (Allah’ın varlığına, dinine ve peygamberine iman) sonra gelen en önemli dini zorunluluktur. Bu bağlamda Azzam cihadı, İbn Teymiyye’den farklı olarak bir cezalandırma biçimi şeklinde değil, namaz ve oruç gibi, tüm Müslümanların gündelik hayatlarının bir parçası olarak tasavvur etmektedir. Dahası Azzam, Tevbe Suresi 39. ayete ve yine İbn Teymiyye’nin bu ayet yorumuna dayanarak, Allah’ın cihat etmeyen toplulukları helak ederek yerlerine başka toplulukları getireceğinin altını çizmiştir.¹⁶ Allah’ın cihat etmeye devam edenlere zafer vaat ettiğini de dile getiren Azzam, cihattan vazgeçtikleri için bugünkü Müslümanların “*sel sularının önünde sürüklenen*

---

¹⁵ İbn Taymiyyah, *The Religious and Moral Doctrine of Jihaad*, 33.

¹⁶ Abdullah Azzam, *Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman*, 1984, http://www.religioscope.com/info/doc/jihad/azzam_defence_1_table.htm: 11-13.

çöplere” dönüştüğünü ifade etmiştir.¹⁷ Cihadın kimler tarafından yapılması hususunda yine İbn Teymiyye’den yola çıkarak düşmanın saldırı durumuna göre iki farklı pozisyon belirleyen Azzam’a göre, saldırı cihadı (cihadu't-taleb) düşmanın saldırı için toplanmadığı durumlarda Müslümanların gerçekleştirdiği kuvvet kullanımını içermekte ve bu durumda cihat sadece imkanı olanlara farz olmakta; yeteri kadar Müslüman’ın sefere katılması durumunda ise cihada katılmayanlar açısından dinen bir sorun yaşanmamaktadır. Düşmanın Müslüman topraklarına saldırıya geçmesi durumunda ise savunmacı cihat şartları ortaya çıkmaktadır. Bu durumda cihat, saldırıya uğrayanlar ve onların en yakınındaki Müslümanlardan başlayıp sırasıyla en uzaktaki Müslümana kadar farz olmaktadır. Bu durumu “Genel Sefer” olarak isimlendiren Azzam, yaşadığı dönemde Filistin ve Afganistan topraklarının işgal altında olmasının, tüm Müslümanlar için cihadı farz kılan bir “Genel Sefer” durumunu ortaya çıkardığını dile getirmektedir.¹⁸ Böylelikle Azzam, içinde yaşadığımız dünyada cihadı, kendisine aktif bir saldırı olmasa da tüm Müslümanların günlük hayatının bir parçası olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda Azzam’ın kendisine kadar belirli şartlar ile sınırlandırılan cihat anlayışını zaman ve mekândan bağımsızlaştırarak küresel bir anlayışa dönüştürdüğünü söylemek mümkündür.

Azzam, yazılarında bu cihat anlayışının yanı sıra, cihatla ilgili modern dönemde ortaya çıkan çeşitli sorulara da cevaplar üretmiştir. İbn Teymiyye’den çok daha sert bir tutum benimseyen Azzam, cihat durumunda sivil Müslümanların zarar görmesi ihtimalinin cihada engel teşkil etmediğini dile getirerek,¹⁹ cihatta kullanılacak şiddetin sınırlarını olabildiğince genişletmiştir. İkinci olarak cihat için bir imam ya da liderden izin alınması gerekliliği hususunda, bu iznin hali hazırda Hz. Muhammed tarafından verildiğini dolayısıyla günümüzde

---

¹⁷ Azzam, Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman, 13.

¹⁸ Azzam, Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman, 7-11.

¹⁹ Azzam, Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman, 9-10.

Müslümanların cihat için izin almaları gerekmediğini vurgulamıştır.²⁰ Son olarak kafirlerle ateşkes ya da iş birliği hususunda temkinli bir tavır sergileyen Azzam, kafirlerle anlaşma yapmanın en önemli şartının Müslümanların güçlü, kafirlerin ise zayıf bir konumda olması olduğunun altını çizmiştir. Bu bağlamda Müslümanların yeterince güçlenmeden kafirlerle iş birliği yapmaları durumunda, kendilerinin aleyhine bir durumun ortaya çıkacağını belirtmiştir.²¹

Azzam'ın Afganistan'ın Sovyet işgalinden kurtulması için tüm dünyadan mücahitleri bu bölgeye toplama amacıyla küreselleştirdiği cihat anlayışı, onun fikirlerinden etkilenen Bin Ladin ile birlikte kurdukları El-Kaide örgütü vasıtasıyla kurumsallaşmıştır. Azzam'ın 1989 yılında öldürülmesinin ardından, Bin Ladin örgütün yegâne lideri haline gelmiştir. Azzam'dan farklı olarak akademik anlamda dini bir eğitim almamış olan Bin Ladin, örgütün ideolojisinden ziyade eylemlerinin geliştirilmesine önderlik etmiştir. Buna paralel olarak Bin Ladin'in örgütün ideolojik gelişimine en önemli katkısının, Azzam'ın geliştirdiği cihat anlayışını zamanın küresel politik gelişmeleri doğrultusunda yeniden yorumlaması olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda Bin Ladin, Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesinin ve ABD'nin Körfez Savaşı ile birlikte bölgedeki askeri varlığını artırmasının ardından, söz konusu küresel cihat anlayışını, genel olarak Ortadoğu'yu hakimiyet altında tutmaya çalışan ABD ve İsrail'e yönlendirmiştir. Tüm Müslüman coğrafyasının tek bir devlet ve tüm Müslümanların tek bir millet²² olarak tanımlanması gerekti-

---

²⁰ Azzam, *Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman*, 19-20.

²¹ Azzam, *Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman*, 36-37.

²² Bir röportajında Bin Ladin Müslümanları şu sözlerle bir millet olarak tanımlamaktadır: “İslam dünyasını farklı ülkelerle isimlendirmek gerçekliği değiştirmeyecektir. Biz insanlarla takva ve doğruluk temeli üzerinde ve sahip olduğumuz kapasite ve yeteneklere uygun bir şekilde iş birliği yapmaktayız, çünkü biz bir dine ve bir kibleye sahip tek bir milletiz.” (“Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004,” FBIS Report, 34.)

ğini söyleyen Bin Ladin, Azzam'ın cihat anlayışını takip ederek, cihadı tüm Müslümanlar için bir zorunluluk olarak tanımlamıştır. Zira Bin Ladin'e göre Müslüman dünyası "*cihadı terk ettiği için, ABD ve İsrail liderliğindeki haçlılar ve onların müttefikleri elinden cinayet, mülksüzleştirilme ve yağmalanma belalarına maruz kalmaktadır.*"²³ Bin Ladin'in cihat anlayışında sivil-asker ayrımı da yoktur. Ladin'e göre en büyük düşman olan ABD, Nagazaki'ye attığı atom bombası örneğinde olduğu gibi, saldırılarında asker-sivil ayrımı yapmamaktadır. Bu nedenle de Bin Ladin, cihadın hedefine ulaşabilmesi için düşmanın tüm unsurlarına saldırılması gerektiği görüşündedir.²⁴

Bin Ladin'in ölümünün ardından örgütün lideri olarak tanımlanan Eymen el-Zevahiri'nin, Azzam'dan sonra örgütün ideolojisini geliştiren en önemli isim olduğunu söylemek mümkündür. Zevahiri'nin El-Kaide'nin ideolojik oluşumuna en önemli katkısı, Vehhabi Selefizm ve cihatçı söylem içerisinde uzun yıllardır geliştirilen el-vela ve'l-bera (dostluk ve düşmanlık) anlayışına getirdiği yorumdur. İbn Teymiyye'nin Dar'ul-Harb ve Dar'ul-İslam anlayışının farklı bir yorumu olarak tanımlanabilecek el-vela ve'l-bera anlayışı, Kur'an sureleri²⁵ ve hadislerden yola çıkılarak Müslümanların dost ve düşman tanımını belirleme amacıyla geliştirilmiştir. Buna göre, Müslümanlar sadece Müslümanlardan dost edinebilir. Dahası bir Müslüman'ın, Müslüman olmayan biriyle dostluk etmesi durumunda ona benzeyeceğinden ötürü, onun da düşman olarak tanımlanması gerekmektedir.

²³ "Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004," 35.

²⁴ "Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004," 99.

²⁵ Ayetlerden bazıları şunlardır: Maide Suresi 51. ayet: "Ey iman edenler! Yahudileri ve Hristiyanları veli edinmeyin. Onlar birbirlerinin velileridir. Sizden kim onları dost edinirse şüphesiz o da onlardandır. Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.;" Al-i İmran Suresi 28. ayet: "Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır." Bu konuda şu hadis de örnek gösterilir: "İman kulplarının en sağlamı Allah uğrunda dostluk kurmak (muvâlât), Allah uğrunda düşmanlık etmek, Allah için sevmek ve Allah için buğzetmektir."

Bu düşünceden hareketle Zevahiri, mevcut durumda Müslüman yöneticilerin Yahudi ve Hristiyanlar ile iş birliği yaparak İslam'ın kurallarına ihanet ettiklerini vurgulamıştır.²⁶

Dahası, Maher'in gözlemlediği gibi el-vela ve'l-bera anlayışı, Selefi-cihatçı söylem içerisinde daha katı bir şekilde yorumlanarak Müslümanların gündelik hayatının bir parçası haline getirilmiş ve Müslüman olmayanlardan gelen her şeyin Müslümanları dinden uzaklaştıracağı şekilde yorumlanmıştır. Örneğin, Inspire Dergisi'nin 5. sayısında yayınlanan bir makalesinde El-Kaide'nin önde gelen isimlerinden biri olan Şeyh Ebu Yahya El-Libi, "Şeytan'ın insanlar ve cinlerle ortaklık" kurduğunu ve bu ortaklığın, "insanları dininden uzaklaştırarak, akidelerine şüphe düşürecek ve yalanlar uyduran her türlü bireyi destekleyecek adamlara, fakültelere, kaynaklara, kurumlara, bütçelere, programlara ve planlara" sahip olduğunu dile getirmektedir.²⁷ Benzer şekilde, İngiltere'de ele geçirilen ve örgüt üyelerine cihadın nasıl yapılması gerektiğini anlatan *El-Kaide Kılavuzu (Al Qaeda Manual)* isimli belgede söz konusu ittifakın bölgeye gelen sömürgeci güçler ve bölge yöneticileri arasında kurulduğunun altı çizilmiş ve bu ittifakın "*kendi (yöneticilerin) beklediklerinden başka (hiçbir şey) bilmeyen, kendi (yöneticilerin) düşündüklerinden başka (hiçbir şey) söylemeyen, kendilerinin (yöneticilerinin) tarzı dışında yaşamayan, kendilerinin (yöneticilerinin) elbiselerinden başka bir şey giymeyen yeni bir nesil üretmeye*"²⁸ çalıştığı ifade edilmiştir.

Özetle, El-Kaide İslam içerisindeki cihat anlayışını, kurulduğu dönemin şartlarına uygun bir şekilde yeniden yorumlayarak, modern cihat anlayışının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda

---

²⁶Ayman Al-Zawahiri, "Loyalty and Separation: Changing an Article of Faith and Losing Sight of Reality (Excerpts)," *Al-Qaeda in Its Own Words* içinde, Ed. Gill Kepel ve Jean-Pierre Milelli, Pascale Ghazaleh (çev.) (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008), 225-230.

²⁷*Inspire*, no.5 (Bahar 2011, 1431): 13.

²⁸ "The Al Qaeda Manual," FAS Intelligence Resource Program, 9.

El-Kaide liderlerinin cihat anlayışına en önemli katkılarının başında cihadı düşmanın eylemi şartından bağımsızlaştırarak *sürekli* hale getirmesidir.²⁹

3. El-Kaide'nin Nihai Amacı ve İzlediği Strateji

El-Kaide'nin cihatçı örgütler içerisindeki konumunun belirlenmesinde yukarıda bahsedilen ideoloji doğrultusunda örgütün amacı ve izlediği stratejinin de açığa çıkarılması gerekmektedir. El-Kaide'nin ana amacı ve hedef aldığı ana düşman bağlamında literatürde neredeyse bir fikir birliği vardır. Gerges'in farklı çalışmalarında sıklıkla vurguladığı gibi El-Kaide'nin ana amacı Müslüman dünyasının kutsal mekanlarını "işgal" eden ABD'nin bu bölgelerden çıkartılmasıdır. Gerçekten de örgüt lideri Bin Ladin'in farklı zamanlarda verdiği beyanatlar incelendiğinde üzerinde durduğu temel meselenin ABD'nin Ortadoğu'daki varlığı olduğu görülmektedir. Örneğin Bin Ladin'in tüm Müslümanları ABD'ye karşı cihada çağırdığı beyanatında, Kuveyt'in işgali bahanesiyle ve mevcut Suudi rejiminin izniyle İslam'ın doğuş yeri ve en kutsal mekânlarının fiili olarak ABD tarafından işgal edildiği, bu nedenle de ABD bu bölgelerden çekilinceye kadar her Müslüman'ın ABD'ye karşı mücadele etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Yine Ladin'e göre ABD ve İsrail, İslam dünyasının "kalbine saplamış mızrağın başı" olarak tanımlanmaktadır.³⁰

Ancak hem Bin Ladin'in verdiği beyanatlarda hem de diğer örgüt dokümanlarında örgütün amacı ve düşmanı konuları düşünüldüğü kadar kesin sınırlara sahip değildir. Örgütün amacı konusunda öne çıkan temel tartışma halifelik ve İslam Devleti meselesi üzerinedir. Bu bağlamda örgütün incelenen dokümanlarında ağırlıklı olarak ABD ile mücadele konusu ön plana çıkmaktadır. Zira Bin Ladin birçok yerde

---

²⁹ David Cook, "Islamism and Jihadism: The Transformation of Classical Notions of Jihad into an Ideology of Terrorism," *Totalitarian Movements and Political Religions* 10, no.2 (2009): 183.

³⁰ "Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004," 38.

ABD'nin ana düşman olduğu ve onun yok edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve “*Amerikan'ın yeni dünya düzenini işlemesine izin vermeyeceklerini*” dile getirmiştir.³¹ Bu durum literatürde El-Kaide'nin sadece mevcut düzene karşı çıkan, ancak alternatif geliştirme amacı olmayan nihilist bir örgüt olarak tanımlanmasına sebep olmuştur.³² Bununla birlikte, dikkatli bir okuma, örgütün daha sofistike bir amacının olduğunu ortaya koymaktadır. Sanılanın aksine El-Kaide sadece ABD'yi yok etmek ya da ABD'nin kutsal topraklardaki varlığına son vermek gibi bir amaca sahip değildir. ABD ile yapılan mücadele, “*Allah'ın elçisinin (Hz. Muhammed) döneminde başlayıp Melhame-i Kübra'ya kadar sürecektir uzun süreli bir savaştır*” sadece bir dönemi olarak görülmektedir.³³

Dahası El-Kaide yöneticileri, Müslümanların düşmanlarını, yerel ve küresel aktörlerden oluşan bir bütünlük içerisinde tanımlamaktadır. Buna göre ABD'nin yanı sıra, onun bölgedeki en büyük müttefiki İsrail ve yine bölgedeki ABD yanlısı rejimler, Müslümanların düşmanları olarak görülmektedir.³⁴ Bu farklı aktörlerin hepsi, bölgede gerçek anlamda İslam'ın yaşanmasını engellemektedir. Bu nedenle Müslümanlar tüm bu düşmanlarla savaşmak zorundadır. ABD ve bölgedeki müttefikleri ile mücadele etmek, örgütün nihai amacı değil, aksine asıl amaca giden yolda sadece bir aşamadır. Buna göre

---

³¹ “Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004,” 44.

³² Gus Martin, *Terörizm: Kavramlar ve Kuramlar*, çev. İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin (Ankara: Adres Yayınları, 2017), 143.

³³ *Inspire*, no.7 (Güz 2011, 1432): 3.

³⁴ Zevahiri, bu birlikteliğin içerisine Rusya'yı da eklemektedir. Dahası, yine Zevahiri'ye göre İslami köktencilik düşman olarak tanımlayan bu müttefikler Müslümanlarla mücadelelerinde, “Birleşmiş Milletler, çokuluslu şirketler, uluslararası iletişim ve veri değişim sistemleri, uluslararası haber kuruluşları ve uydu medya kanalları, uluslararası yardım kuruluşları ve hükümet dışı örgütler gibi çeşitli araçları casusluk, komple teorileri, dini yayma ve silah kaçakçılığı” gibi araçları kullanmaktadırlar. Bkz: Al-Zawahiri, “Knights under the Prophet's Banner (Excerpts),” *Al-Qaeda in Its Own Words* içinde, Ed. Gill Kepel ve Jean-Pierre Milelli, Pascale Ghazaleh (çev.) (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008): 193.

örgütün asıl amacı uzun vadede şeriat ile yönetilen ve halifelik çatısı altında toplanmış bir İslam devleti inşa etmektir. Örneğin, Bin Ladin'e göre “*Şeriatın uygulanabilmesi için, tüm Müslümanların Muhammed Peygamberin öğretileri temelinde bir İslam sistemi kurması gerekmektedir*”.³⁵

Benzer şekilde, İslam karşıtı müttefiklerin karşısında gençlerden oluşan ve hızla sayısı artan bir mücahitler birliğinin geliştiğini vurgulayan Zevahiri, bu birlikteliğin başarılı olabilmesi için öncelikle düşman ile işbirliği yapan Müslüman liderleri ve ulemayı açığa çıkarmaları, daha sonra da mutlaka, “*Peygamber modelini takip eden halifelik için yeniden inşa edilmesi*” için gerekli mücadelenin merkezi olacak bir İslam devleti kurulması gerektiğinin altını çizmiş,³⁶ aksi halde mücahitlerin tüm çabalarının başarısız olacağını ifade etmiştir.³⁷ Dahası, Zevahiri, Ebu Musab ez-Zerkavi'ye yazdığı bir mektubunda, tarihsel gelişmeler ışığında yaptığı analizler neticesinde İslam'ın zafarinin ancak “Levant, Mısır, (Arap) yarımadasının komşu ülkeleri ve Irak” bölgelerini kapsayacak bir Müslüman devletinin kurulmasıyla elde edilebileceğine inandığını dile getirmiştir.³⁸ Bir başka örgüt dokümanında da örgütün temel amacının kendi devletlerini kurmak olduğu açıkça dile getirilmiştir.³⁹

El-Kaide liderlerine göre ABD'nin ve müttefiklerinin en büyük korkusu, Müslümanların bu şekilde tek bir çatı altında toplanmasıdır,

---

³⁵ “Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004,” 78.

³⁶ Al-Zawahiri, “Knights under the Prophet's Banner (Excerpts),” 198-199.

³⁷ Al-Zawahiri, “Knights under the Prophet's Banner (Excerpts),” 205.

³⁸ “Zawahiri's Letter to Zarqawi,” Combating Terrorism Center.

³⁹ “Letter Regarding the Al Qaeda Strategy,” (SOCOM-2012-0000017), Combating Terrorism Center.

zira bu denli büyük bir güç mevcut sistemin dengelerini değiştirebilir.⁴⁰ Ancak bununla birlikte, El-Kaide liderleri İslam devletinin inşası konusunda temkinli davranmaktadır. Devletin sistemde yaratacağı olası etki, Müslümanların, tüm dünyanın hedef tahtası haline gelmesine sebep olabilir. Bu bağlamda Zevahiri, eğer bir İslam devleti oluşumu ortaya çıkarsa ABD önderliğindeki Yahudi-haçlı birliğin “bu devlete karşı küresel bir savaş cephesi oluşturacağı ve kendisini bu savaşta desteklemeyen tüm devletleri cezalandıracağı” öngörüsünde bulunmuştur.⁴¹ Bu da yeterince olgunlaşmamış, söz konusu tepkilere karşı koyamayacak bir devletin kısa süre içerisinde yok olmasına yol açacaktır. Bu nedenle El-Kaide açısından devletleşme ancak uygun şartlar dahilinde gerçekleşmelidir. Bu bağlamda bir örgüt dokümanında Müslüman devleti kurma konusunda gerçekçi olmak gerektiği dile getirilerek, İslam’ın ilk yıllarında Allah’ın Müslümanlara yeterince imkana sahip olduktan sonra Medine’de bir İslam devleti kurma izni verdiği hatırlatılmaktadır.⁴² Üstelik El-Kaide açısından mevcut haliyle Müslüman dünyası tamamen şeriat ile yönetilecek bir İslam devletini kabullenmeye hazır değildir. Bu bağlamda Müslüman Kardeşlerin evrimci yolunu benimser gibi görünen El-Kaide, devlet kurulmadan önce Müslümanların şeri hükümleri içselleştirmesi, daha sonra devletleşme sürecine girilmesi gerektiği düşüncesindedir.⁴³

Örgütün nihai hedefi olan İslam devletini kurma yolunda izlediği strateji, örgütün diğer birçok cihatçı oluşumdan farklılaşmasındaki unsurların başında gelmektedir. Bir örgüt dokümanında değinildiği üzere örgüt liderleri, Müslüman ümmetinin mevcut durumda iç (Arap devletleri) ve dış (ABD) olmak üzere iki farklı düşmanla mücadele

---

⁴⁰ “A Draft of Zawahiri’s Message to the Egyptians,” (SOCOM-2012-0000013), Combating Terrorism Center.

⁴¹ Al-Zawahiri, “Knights under the Prophet’s Banner (Excerpts),” 202.

⁴² “Letter Regarding the Al Qaeda Strategy,” *Combating Terrorism Center*, 3.

⁴³ “Letter Regarding the Al Qaeda Strategy,” 2.

içerisinde olduğunu düşünmektedir.⁴⁴ Ancak, tüm bu düşmanların hepsiyle birlikte savaşmak mümkün olmadığından ve kısıtlı imkanlarla bu mücadeleyi verdiklerinden ötürü, örgütün hedef seçmede stratejik davranması gerekmektedir. Bu bağlamda Bin Ladin tüm bu düşman ittifakı ile mücadele etmede izlenmesi gereken yolun, bu ittifakın beyni olan ABD'ye odaklanmak olduğunu dile getirmektedir. Bin Ladin'e göre bir defa ABD yok edildikten sonra ya da kendi ifadesiyle "yılanın başı koparıldıktan sonra", bu ittifak kendiliğinden dağılacaktır. Bin Ladin bu beklentiye Sovyetlerin Afganistan'da yaşadığı hezimetle benzetmektedir. Afganistan'da da dönemin süper gücü olarak gösterilen Sovyetler, mücahitlerin mücadelesi neticesinde bozguna uğratılmış, bu da çok büyük bir coğrafyaya yayılmış Sovyet hakimiyetinin dağılmasının yolunu açmıştır. Bu nedenle örgüt dokümanlarında mücahitlerin meşru müdafaa dışında, diğer olası düşmanlara karşı (ABD haricinde) kuvvet kullanmaktan kaçınmaları gerektiği sıklıkla dile getirilmiştir.⁴⁵ Bunun yanı sıra dış düşmanlarla sadece Müslüman toprakları içerisinde savaşmak yeterli görünmemektedir. Zira Zevahiri'ye göre ABD ve İsrail, mücahitlerle doğrudan değil, bölgedeki yerel yöneticiler aracılığıyla mücadele ettiğinden, bu devletlere Müslüman toprakları içerisinde zarar vermek mümkün değildir. Bununla birlikte "eğer bir şarapnel parçası" bu devletlerin topraklarına düşerse ya doğrudan kendileri savaş meydanına inmek zorunda kalacak ya da Müslümanlarla mücadelelerinde kullandıkları şiddet araçlarının işe yaramadığını görerek bunlardan vazgeçeceklerdir. Zevahiri'ye göre her iki durum da mücahitlerin mücadelesine fayda sağlayacağından ötürü savaşın söz konusu devletlerin topraklarına ulaştırılması gerekmektedir.⁴⁶

---

⁴⁴ "Letter Regarding the Al Qaeda Strategy," 1.

⁴⁵ "Letter Regarding the Al Qaeda Strategy," 1.

⁴⁶ Al-Zawahiri, "Knights under the Prophet's Banner (Excerpts)," 202.

Müslüman dünyasının içerisindeki düşmanlarla mücadele konusunda ise El-Kaideli liderler iki nedenden ötürü temkinli bir tavır içerisinde dirler. Birincisi, cihadın ana amacı İslam'ı korumak olduğu için, İslam'ın önündeki en büyük düşman olan İslam karşıtı ittifaka karşı tüm Müslümanlar aralarındaki farklılıkları ve görüş ayrılıklarını bir kenara bırakıp birlikte mücadele etmelidir. Bin Ladin, *“damdan düşen ve kafası ve ayağı incinen çocuğun önce kafasının tedavi edilmesi gerektiğini”* söyleyerek, Müslümanların da önce en büyük tehdit olan ABD'nin bölgeden uzaklaştırılmasına odaklanması gerektiğine dikkat çekmektedir.⁴⁷ İkinci olarak ise, Müslümanların kendi aralarındaki mücadele, Müslüman dünyasını zayıflatmaktadır. Dahası Zevahiri'nin Zerkavi'ye yazdığı mektubunda da altını defaatle çizdiği gibi cihadın başarıya ulaşabilmesi için halkın desteğini almak önem arz etmektedir. Kamuoyu hem cihat mücadelesine halkın desteği hem de eğer bu mücadele başarılı olursa, kurulacak olan İslam devletinin devamlılığı açısından hayati öneme sahiptir. Zira bir örgüt dokümanında *“bir balığın susuz yaşamasının imkânsız olması gibi, direniş hareketlerinin de kamuoyu olmadan yaşamasının mümkün olmadığı”* vurgulanmıştır.⁴⁸ Kamuoyunu olumsuz etkileyecek mezhep çatışmalarına girmek ve üstelik Irak El-Kaide'sinin yaptığı gibi Müslümanlara karşı kanlı operasyonlar düzenlemek bölge halkının cihada ve cihatçı örgütlere yönelik bakışını olumsuz etkileyebilecektir. Bu nedenlerden dolayı El-Kaide liderleri mezhep çatışmaları ve diğer Müslümanlar arası çatışmaların cihat uğruna ikinci plana atılmasından ve sonraya bırakılmasından yanadır.

4. Selefi-Cihadiliğin IŞİD Yorumu

El-Kaide'nin ideolojisinin gelişiminde Azzam ve Zevahiri gibi lider ideologların önemli bir rol oynamasına karşın, IŞİD'in ideolojisinin

---

⁴⁷ “Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004,” 45-56.

⁴⁸ “Letter Regarding the Al Qaeda Strategy,” 1.

ağırlıklı olarak doğrudan örgüt içerisinde yer almayan, özellikle İslam'ın klasik dönem ideologlarına dayandırıldığını söylemek mümkündür. Örgüt, ideolojisini temellendiren Selefilik anlayışını, Hz. Muhammed'in "ümmetimin en hayırlısı benim neslimden olanlardır" ifadesine dayandırmaktadır. Örgüte göre, Hz. Muhammed'in, sahabelerinin ve sahabelerinin yetiştirdiği âlimlerin dönemindeki İslami uygulamalar, günümüzde ya aslına uygun olmayacak bir şekilde değiştirilmiş, ya da tamamen terk edilmiştir.⁴⁹ Örgüt geliştirdiği bu yorumu, dokümanlarında Selefilik içerisinde sayılabilecek yazarlara ve eserlerine dayandırmıştır. Örneğin, tek sancak altında toplanacak ümmetin tek bir lider tarafından yönlendirilmesi gerektiği hususu, kütüb-i sitteler arasında sayılmakta olan Sünen Darimi'nin Hz. Ömer'e atfettiği, "Cemaatsız İslam, lidersiz cemaat, itaatsiz de liderlik yoktur." ifadesi ile meşrulaştırılmaktadır.⁵⁰ Müslüman ümmetin, sözde İslam Devleti altında hicret ederek bir araya gelip cihat etmesi gerekliliği ise, İmam Ahmed bin Hanbel ve İmam Tirmizi'nin Hz. Muhammed'den rivayet ettikleri "Allah'ın bana emrettiği beş şeyi, ben de size emrediyorum; cemaat, dinleme, itaat etme, hicret etme ve cihat etme" hadisine dayandırılmıştır.⁵¹ Çalışmanın kapsamı gereği tüm rivayetlere ve İŞİD'in bunları neyi desteklemek üzere kullandığına yer vermek mümkün olmasa da, genel itibari ile atıf yapılan isimler ve eserlere değinmekte de fayda olduğu düşünülmektedir. Bu anlamda genel itibari ile öne çıkan eserler, İmam Müslim'in Sahih Müslim'i; İmam Buhari'nin Sahih Buhari'si, İmam Tirmizi'nin Sünen-i Tirmizi'si ve İmam Ahmed bin Hanbel'in Müsned'i olarak sıralanabilmektedir. Öne çıkan isimler arasında ise İbn Teymiyye, İbn'ül Kayyim, İbn Kesir ve Muhammed bin Abdulvehhab gibi zatların yer aldığını ifade etmek mümkündür. Bahsi geçen bu isim ve eserlere yapılan atıfların, öze dönme, "İslam'ın altın çağına" dönme

---

⁴⁹*Dabıq*, no.2, 10-11.

⁵⁰*Dabıq*, no.1, 30.

⁵¹*Dabıq*, no.1, 31.

yahut İslam'ın özünün, Hz. Muhammed ve onu takip eden, Selef-i Salihin⁵² olarak da adlandırılan üç nesilce yaşanmış olduğu savunusunun⁵³ bir tezahürü olduğu düşünülmektedir. Zira İŞİD söylemleri içerisinde sıklıkla yer almakta olan bu isimler, Selef-i Salihin içerisinde tebe-i tabiin olarak adlandırılan zatlar (Ahmed bin Hanbel, İmam Buhari ve İmam Müslim gibi) ve tebe-i tabiinleri takip edenler (İbn Teymiyye ve İbn'ül Kayyim gibi) arasında sayılmaktadır.⁵⁴ İŞİD'in Selefî ve Vehhabi inanç sistemlerinin sahip olduğu birçok fikri ve önem attıkları kavramları sıklıkla vurguladığını ifade etmek mümkündür. Sözgelimi, en temelde bahsi geçen inanç sistemlerinin sahip olduğu metinselci yaklaşım, örgüt söylemlerinde, İslam dininin asıl gerekliliklerine dair başvurulacak kaynakların, Kur'an, sünnet ve İslam fıkhnın üçüncü kaynağı olarak nitelendirilen sahabe icması olduğu ve hiçbir zaman belirli bir alime dayandırılmayacağı şeklinde belirgin hale gelmektedir.⁵⁵

İŞİD'in sahip olduğu cihat anlayışını detaylandırma hususunda ise öncelikle cihat ve onunla ilintili kavramları tanımlama yoluna başvurduğunu ifade etmek mümkündür. Bu anlamda örgüt öncelikle, günümüzde İslam'ın tam olarak anlaşılmasının nedeninin çeşitli kavramların yanlış aktarılmasından kaynaklandığını ve cihat kavramının da bunlardan biri olduğunu ileri sürmektedir. Oluşum, cihat kavramının en temelde mücadele etmek, zorluklara karşı çaba göstermek anlamı taşıdığını vurgulamakta ve Kur'an'da geçen cihat ve kıtal kavramları arasındaki farklılıklara işaret etmektedir. Buna göre

---

⁵² Selef-i Salihin (Üç Nesil): Hz. Muhammed'den İslam'ı öğrenen sahabeler; sahabelerden aktarılan ile İslam'ı öğrenen tabiinler ve tabiinleri takiben tebe-i tabiinler olarak tanımlanabilmektedir.

⁵³ Majid Bozorgmehri, "Roots of Violence by ISIS, An Analysis on Beliefs," *International Journal of Social Science Studies* 6, no. 3 (2018): 3.

⁵⁴ Adis Duderija, "Constructing the religious Self and the Other: neo-traditional Salafî manhaj," *Islam and Christian-Muslim Relations* 21, no.1 (2010): 77.

⁵⁵ *Konstantiniyye*, no.3 (Zilhicce 1436): 16-17.

kıtal, salt askeri hareketleri ifade etmekte ve dolayısıyla daha kapsamlı bir çabayı tanımlayan cihadın içerisinde yer almaktadır. Diğer taraftan örgüt, İslam'a yahut "doğru yola" davetin de cihadın içerisinde yer aldığını vurgulamaktadır. Dolayısıyla örgütçe oldukça kapsayıcı bir kavram olarak cihat, yüce bir amaca ulaşmak adına hem fikri veya kalbi hem de eylemsel tüm çabaları ifade etmektedir. Diğer taraftan örgütün gerçekleştirdiği eylemleri, kıtal ve daveti de içerecek biçimde meşrulaştırmaya yönelik açıklamalarında ise yine altın çağa olan vurgu gözlemlenmektedir. Bu anlamda örgüt, Hz. Muhammed ve sahabelerinin, tevhidi sağlamak üzere yalnızca davette bulunmadıklarını, tevhidin esas olarak sağlanmasının savaş, yani kıtal ile gerçekleştiğini, aksi olsaydı hiçbir zaman güce ve toprağa sahip olamayacağını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, kıtal yerine, yalnızca davet yahut mali yardım sağlayarak cihada katılma fikrinde olanlara, Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'in hem davette hem kıtalde yer aldıkları ve Hz. Osman'ın da mali desteğin yanında kıtal cihadında da yer aldığı hatırlatılmaktadır. Dolayısıyla kıtalde yer almayanlar eleştirilmekte, cihadın askeri boyutunu terk edenlerin bid'atçı veya günahkar olacağı iddia edilmekte ve savaşmanın, tüm Müslümanlara farz olduğu çeşitli ayetlerle⁵⁶ vurgulanmaktadır.⁵⁷ Sonuç itibariyle oluşunun, kıtalı cihadın temel parçası olarak konumlandırılması ile mücadelenin savaş ile yürütüleceği iddiasına sahip olduğunu ve yürütülecek bu cihadın, savaşabilecek her Müslümana farz kılındığı ifadeleri ile de farz-ı ayn niteliğini öne çıkardığını ifade etmek mümkündür.

Literatürde İŞİD'in ideolojisi, insanlar arasında yaygın cahilliğin hâkim olduğu iddiası, tağut,⁵⁸ şirk kavramlarına yapılan vurgu ve tüm

---

⁵⁶ Bu ayetler şunlardır: Bakara Suresi 216. ayet, Enfal Suresi 39. ayet ve Furkan Suresi 52. ayet.

⁵⁷ *Konstantiniyye*, no.3, 26-31.

⁵⁸ Tağut: TDV İslam Ansiklopedisine göre "Allah'tan başka tapınılan ve hak yoldan saptıran her varlık, put, şeytan, kâhin ve sihirbaz" tağut olarak tanımlanmaktadır. Metin Yurdagür, "Tağut," *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tagut>. Cihadi örgütler içerisinde bu kavram, şeriat kuralları dışında,

ümmeti temsil edecek bir oluşumun gerekliliği argümanları nede niyle sıklıkla Seyyid Kutub'a dayandırılmaktadır.⁵⁹ Örgüt dokümanları yakından analiz edildiğinde, örgütün sahip olduğu cihatçı yaklaşımın, Kutub ile bağlantılandırılmasının IŞİD'in söylemleri ile Kutub'un ifadeleri arasındaki benzerlikler gerekçesi ile makul olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, IŞİD söylemlerinde günümüzde yaygın bir cahillik olduğu iddiasına⁶⁰ benzer şekilde Kutub da döneme yön veren ilkeleri ve var olan düzenin temel kaynaklarını göz önüne alarak, günümüz dünyasının bir cahiliye devri içerisinde olduğuna işaret etmektedir. Ona göre, cahiliye devrinin temel direğini Allah'ın yeryüzündeki hakimiyetine karşıtlık oluşturulacak biçimde ilahi otoriteye el konulması teşkil etmektedir.⁶¹ Kutub'un bu ifadeleri ile benzerlik taşıyacak şekilde örgüt söylemlerinde de Allah'ın isimlerinden birinin el-Hakem (hükmeden) olduğu, onun egemenliğine kimsenin ortak olamayacağı, Allah'ın hükmetme vasfına el koyarak, onun hükümleri dışında hüküm veren tağutların, bugün Müslümanları cahil bıraktığı iddia edilmektedir.⁶² Diğer taraftan, IŞİD'in "aşagılanma sütü ile emzirilen" ve "karanlıkta uzun bir uyku içerisinde" olarak tasvir ettiği nesillerin, sözde İslam Devleti'nin kurulması ile uykularından uyanma vaktinin geldiği ifadeleri,⁶³ Kutub'un cahiliye devrinden kurtulmak için vurguladığı gereklilikler ile benzerlik taşımaktadır. Zira Kutub, İslam'ı yüzyıllardır temsil edecek bir organizasyon yahut bir ümmetin olmadığını, bu ümmet olmadıkça İslam'ın

---

kendi kanunlarını oluşturan devletin yönetim birimine ithafen kullanılmaktadır. Sözelimi IŞİD, tağut kavramını, "İnsan yapımı kurallar ile hükmeden zorba" şeklinde açıklamaktadır.

⁵⁹ Rej, "The Strategist: How Abu Mus'ab al-Suri Inspired ISIS," 5-6.

⁶⁰ *Dabıq*, no.2, 10-11.

⁶¹ Seyyid Kutub, *Yoldaki İşaretler –İman'ın İlkeleri-*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Hicret Yayınları, 1980), 6.

⁶² *Konstantiniyye*, no.1, 37-38.

⁶³ *Dabıq*, no.1, 9.

insanlığa önderlik edemeyeceğini ve bu ümmetin İslam ile bağdaştırılmayacak örtüler altında kaldığına dikkat çekerek ilk sorumluluğun diriliş olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Bu anlamda IŞİD, Kutub'un işaret ettiği ümmeti birleştiren bir oluşum imajını yansıtmaktadır. Zira Kutub'un bahsettiği “örtüler”, IŞİD'in söylemlerinde “cihat güneşinin” doğması ile birlikte Muhammed ümmetinin, namussuzluk elbisesi ve rezillik tozunun üzerlerinden atılacak olması ile kaldırılmaktadır.⁶⁵

Sayısı çoğaltılabilecek örnekler ile IŞİD'in ideolojisi içerisinde Kutub'un önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkün iken, IŞİD'in söylemlerinde doğrudan Kutub'a atıf yapılmamaktadır. Bu durum, Selefilik anlayışına özen gösteren IŞİD liderlerinin hiçbir aracıya dayanmadan söylemlerinde doğrudan ayetlere ve kütüb-i sitteye atıf yapma hassasiyetleri ile açıklanabilir. Bu sayede, kütüb-i sitte ile desteklenen söylemlerin hem öze yakın olduğu hem de güvenilir olduğu algısının yaratılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Ayrıca, Kutub'un, Mısır'da ortaya çıkan Müslüman Kardeşler'in önde gelen liderlerinden biri olarak anılması ve ideolojik söylemlerinin kimilerince benimsenmesi⁶⁶ gerçekliği ile IŞİD'in, Müslüman Kardeşler oluşumu ile bağlantılı olduğu izlenimi oluşmaması adına kasıtlı bir atıfta bulunmama ihtimalinin olduğunu söylemek de mümkün görünmektedir.

Köklerini klasik dönem yazarlardan alan IŞİD'in Selefilik anlayışı, kendini Müslüman olarak tanımlayan toplumlara, bu toplumlara sunulan ve bu toplumların benimsediği politik ve sosyal sistemlere odaklanmaktadır. Buna göre, ne Avrupalı devletlerin yansıttığı liberalizm ve demokrasi, ne de bölgede uzun süredir egemen olan Baas-

---

⁶⁴ Kutub, “Yoldaki İşaretler –İman’ın İlkeleri,” 4-5.

⁶⁵ *Dabıq*, no.1, 9.

⁶⁶ Mustafa Yetim, Rıdvan Kalaycı ve Tamer Kaşıkçı, *Ortadoğu'da Devlet-Dışı Aktörler ve Arap Baharı: Müslüman Kardeşler, Hizbullah ve Hamas* (Ankara: Orion Kitabevi, 2020), 31-32.

çılık, İslam'ın asil dönemlerinin ürünleri olarak nitelendirilememektedir. Aksine bu politik sistemler nedeniyle bölgede, küfür, sapıklık ve sapkınlık çeşitli derecelerde hüküm sürmekte ve bu nedenle Ehl-i Sünnet 'menhec'inden sapılmaktadır. Dolayısıyla sözde devletin yahut tüm Müslümanların görevi, İslamiyet'in doğru uygulamaları geri dönene kadar çabalamak olarak belirtilmektedir.⁶⁷ IŞİD'e göre bu çabanın başarıya ulaşması ise bir bütün olarak Müslüman ümmetinin tek sancak altında toplanmasına bağlı görünmektedir. Tek sancak altında toplanacak ümmetin ise tek lidere yetki vererek, onun öncülüğünde şeriatı uygulaması ve dinin yapısının korunması adına savaşması gerekmektedir. Örgütçe, bu gerekliliğin günümüzde birçok kesim tarafından bir "fantezi olarak" nitelendirilmesinin sebebi ise laikliğin zihinleri ele geçirmesi ve insanların tağutların hükmü altına girmesine dayandırılmaktadır.⁶⁸ Tağuti sistemlerin, din ve devletin, şeriat ile yönetimin birbirinden ayrılması ile Kur'an'ı bir yönetim, yasama ve yürütme kitabı olmaktan ziyade bir okuma kitabı olarak tasvir ettiğine vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla, tağutluğa yol açan yahut mevcut hali ile tağut olan Müslüman rejimlerin tekfir edilmesi ve onlara karşı savaşılması da ayrıca bir gereklilik olarak belirmektedir. Diğer taraftan tek sancak ve tek liderin belirlenmesi ile önder imama biat etmeyen Müslümanların, farklı bir gerekçe olmaksızın savaşılması caiz olan mürtedler⁶⁹ oldukları ifade edilmektedir.⁷⁰ Zira örgüte göre, sözde İslam Devleti, "Ebu Bekir el-Bağdadi gibi asil bir soydan gelen" –soyunun Kureyş kabilesine dayandı iddiasına atıf ile bir lider imama sahip olması ve hakimiyet sağladığı bölgelerde şeriatı

---

⁶⁷*Dabıq*, no.2 (2014 - Ramazan 1435):10-11.

⁶⁸*Dabıq*, no.1: 24.

⁶⁹ Mürted: Genel itibari ile İslam'ı kabul etmiş ancak daha sonra dinden çıkmış kişilere yönelik genel bir tanımlama olarak kullanılmaktadır. Cihadi örgütler içerisinde mürted kavramı, genel itibariyle şeriat kurallarını tam olarak yerine getirmemeleri temel alınarak "dönek" anlamında kullanılmaktadır.

⁷⁰*Dabıq*, no.1, 24.

uyguluyor olması ile tartışılmaz biçimde Müslüman ümmeti için tek lidere sahip tek sancak olarak nitelendirilmektedir.⁷¹

Ancak Müslümanları tek sancak altında toplamak da yeterli değildir. Bu anlamda, sözde İslam Devleti'nin temellerini, 2000-2003 yılları arasında Tevhid ve Cihad Örgütü'nü kurarak ve 2004 yılında ise Irak El-Kaidesi'ne dönüştürerek atan ve kurucu lider olarak bilinen Ebu Musab ez-Zerkavi'nin⁷² ideolojik yapılanmaya olan katkısı öne çıkmaktadır. Zira Zerkavi'nin, hilafetin tesisi için gerekli olan cemaatin, mürcie ve haricilikten arındırılmış biçimde oluşturulması gerektiğini vurguladığı ifade edilmektedir. Bu cemaatin en önemli amacı ise kimileri tarafından göz ardı edilmiş olan el-vela ve'l-bera anlayışının yeniden tesis edilmesi ile yargı ve yürütme hususlarında tevhidin yeniden canlandırılması olarak tanımlanabilmektedir. Diğer taraftan oluşturulacak cemaatin hem cemaat hem de hilafet fikrini zedelediği gerekçesi ile milliyetçilikten arındırılmış olması hususu da bir gereklilik olarak yansıtılmaktadır. Buna örnek olarak ise Afganistan'da komünistlere karşı yürütülen cihat sırasında, cihada katılanların, hilafet arayışları sırasında birbirleri arasındaki milliyet etmenini göz ardı ederek ortak bir düşmana karşı savaştıkları ve Zerkavi'nin de bundan bir ders çıkarttığı belirtilmektedir.⁷³ Milliyet ve ırk etmenlerinin önemsiz olduğu IŞİD'in söylemlerinde, oluşumun kendini tasvir edişi ile de belirgin hale gelmektedir. Zira hilafetin ilan edilmesinin ardından, dünya üzerinde buldukları yer fark etmeksizin tüm Müslümanlara, haysiyetlerini, kudretlerini, haklarını ve liderliklerini teslim edecek, Arap ile Arap olmayanın, beyaz ile siyahın, Doğulu ile Batılının kardeş olduğu bir devletin kurulduğu müjdelenmiştir.⁷⁴ Farklı

---

⁷¹*Dabıq*, no.1, 27.

⁷² Recep Tayyip Gürler ve Ömer Behram Özdemir, "DEAŞ: Ortaya Çıkışı, Yükselişi ve Çöküşü," *Orta Doğu'da Devlet Dışı Silahlı Aktörler* içinde, ed. Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran (İstanbul: SETA Kitapları, 2019), 466-467.

⁷³*Dabıq*, no.1, 34-35.

⁷⁴*Dabıq*, no.1, 6-7.

ifadeler ile yine sözde İslam Devleti'nin, tevhidi ve el-vela ve'l-be-rayı gerçekleştiren, milliyetçilik ve ulusçuluktan arındırılmış, içerisinde “şirkçi demokrasi ve küfri demokrasinin” olmadığı bir oluşum olarak tasvir edildiği gözlemlenebilmektedir.⁷⁵

Son olarak IŞİD'in katı Selefi yorumunda Kur'an ve sünnette öngörülen uygulamalarının dışında kalan Müslümanlara yönelik oldukça sert bir tutum geliştirildiği görülmektedir. Bu düzlemde, tekfir hususunda önem taşımakta olan mürtedlik sıklıkla vurgulanmakta, İslam'a tabi olduktan sonra küfre girmek sebebi ile dinden çıkarak kafir olmak şeklinde tanımlanmakta ve aynı zamanda kavramın temeline yönelik İbn Teymiyye'nin Nusayrileri örnek göstererek kafir olmaları dahi mürted sayılacakları yorumuna işaret edilmektedir.⁷⁶ Bu anlamda, IŞİD tarafından Şiiler ve Nusayriler “Rafıziler” yahut “mürtedler” olarak tanımlanmakta ve onlara karşı yürütülen operasyonlar “Mürtedlerin İslam'daki Hükmü Öldürülmektir”⁷⁷ ve “Mürted Nusayrilere Karşı Savaş”⁷⁸ şeklinde yansıtılmaktadır. Diğer taraftan, şirk olarak nitelendirilmekte olan türbelerin yahut mezarların yıkımı gerçekleştirilmekte ve örgüt tarafından duyurulmaktadır. Sözelimi Ninova'da gerçekleştirilen yıkımlar, “Vilayet Ninova'da Şirkin Yok Edilmesi” başlığı ile görsel rapor şeklinde yayımlanmıştır.⁷⁹ Benzeri eylemlerin ideolojik dayanakları olarak ise, Buhari ve Müslim'in kaynak gösterilerek mezarlar üzerine mescit inşa edenlerin en şerli insanlar olacağı, İbn Teymiyye'nin sözleri ile bunların haram ve yıkılmalarının farz olacağı, İbn'ül Kayyim'in ifadeleri ile bu inşa bi-

---

⁷⁵Konstantiniyye, no.1 (2015 - Şaban 1436): 14.

⁷⁶Konstantiniyye, no. 1, 22-23.

⁷⁷ Konstantiniyye, no. 1, 24.

⁷⁸ Dabıq, no. 3 (2014 - Seval 1435): 20-21.

⁷⁹ Dabıq, no. 2, 14-17.

çimlerinin şirk ve küfrün en belirgin halleri olduğu ifadeleri kullanılmaktadır.⁸⁰ Bu anlamda oluşumun, inanç sistemlerini tutarlı bir söylem ile yansıtma gayesi ile bahsi geçen kavramlara sıklıkla atıfta bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

5. İŞİD'in Nihai Amacı ve İzlediği Strateji

Selefi ve Vehhabi inanç sistemlerine ilişik şekillenen İŞİD'in ideolojisinde, "cahiliye"yi sonlandırmaya yönelik oluşması gereken bid'at, küfür ve şirkten arındırılmış bir devlet kurmanın, günümüzün en önemli gerekliliği olarak belirlendiğini ifade etmek mümkündür. Bu anlamda, Ebu Bekir el-Bağdadi'nin, 29 Haziran 2014 tarihinde Musul'un el-Nuri Camii'nde ilk kez kamuoyu önüne çıkararak, kendini tüm Müslümanların halifesi ve İŞİD adının, İslam Devleti olarak değiştiğini ilan etmesi ile oluşumun seyri bu amaca yönelik olarak yeniden şekillenmiştir.⁸¹

En genel itibariyle İŞİD, gerçekleştirmek istediği temel amacının, Sykes-Picot sınırlarının yıkılması ile birlikte Irak ve Şam haricinde farklı toprak hakimiyetlerinin de elde edilmesi sayesinde şeriatın uygulanacağı, İslam'ın tam anlamıyla tesis edildiği bir devlet kurmak ve hilafet bayrağını dalgalandırmak olduğunu ifade etmektedir.⁸² İbn Teymiyye'nin Dar'ul-Harb/ Dar'ul-İslam ayırımına benzer bir şekilde, kurulacak devletin temellendirilmesi dünyanın iki tarafa bölündüğüne ilişkin ifadeler ile desteklenmektedir. Zira bu bölümlendirilmede, dünyanın, "İslam ve iman" ve "küfür ve nifak" olmak üzere ikiye ayrıldığı, üçüncü bir taraf olmadığı vurgulanmaktadır. İslam ve iman tarafının, her yerdeki Müslümanları -ümmet- ve mücahitleri barındırdığı; küfür ve nifak tarafının ise Yahudiler, Haçlılar ve onların

---

⁸⁰ Konstantiniyye, no. 1, 26.

⁸¹ Thomas Neer ve Mary Ellen O'Toole, "The Violence of the Islamic State of Syria (ISIS): A Behavioral Perspective," *Violence and Gender* 1, no. 4 (2014): 145.

⁸² *Dabiq*, no. 1, 13.

müttefikleri (ABD, Rusya ve Yahudiler tarafından yönetilip silahlandırılanlar) gibi küfür dininden olanlarca oluşturulduğu ifade edilmiştir.⁸³ Bu ifadeler ise 11 Eylül saldırısı ardından ABD başkanı George W. Bush'un kullandığı "ya bizimlesiniz ya da teröristlerle" ifadelerinde, "medeniyet ve iyilik" ile "barbarlık ve şer" tarafında bir seçim yapılması⁸⁴ gerekliliğine yaptığı vurgu ile benzerlik taşımaktadır. Zira IŞİD de bunu, El-Kaide lideri Bin Ladin'in ifadeleri ile Bush'un aslında doğru söylediğini çünkü, vaziyetin "ya Haçlı seferlerindensin ya da İslam'ın yanındasın" şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgulamakta ve Bush'un planı ile başlayan sürece dahil olanların, Allah'ı inkâr ettiklerini ve irtidat ettiklerini savunmaktadır.⁸⁵

Halifelik ilanı ile dünya üzerinde şeriat kurallarının hâkim olacağı ve bu kuralları uygulayacak tek otorite olarak kendini sorumlu kılması ile IŞİD'in temel olarak kontrol ettiği alanları genişletme amacına sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.⁸⁶ Bir başka ifade ile örgüt, İslam/iman alanını mümkün olduğunca genişleterek, bu alanda İslam Devleti kurma amacındadır. Zira Irak'ın yaklaşık olarak yüzde kırkı, Suriye'nin ise neredeyse yüzde altmışı üzerinde toprak hakimiyeti kurması ve yüz otuzdan fazla devletten kırk bin yabancı savaşçıyı bünyesinde barındırması ile IŞİD'in bir terör örgütünden çok daha fazlası olduğunu ifade etmek mümkündür.⁸⁷ Ayrıca temel yayılım stratejisi ve buna bağlı gelişen uygulamaları ile bir terör oluşumunun sergileyeceği eylemleri gerçekleştirse dahi, Irak ve Suriye içerisinde kontrol sağladığı alanlarda, ekonomik, sosyal ve askeri yapılanması

---

⁸³ *Dabıq*, no. 1, 10.

⁸⁴ Michael Hirsh, "Bush and the World," *Foreign Affairs* 81, no.5 (2002): 19.

⁸⁵ *Dabıq*, no. 4, 43-44.

⁸⁶ David M. Kobs, "The Ideological and Political Power of the Islamic State," *The Army War College Review* 2, no. 1 (2016): 42.

⁸⁷ Anne Speckhard ve Molly D. Ellenberg, "ISIS in Their Own Words: Recruitment History, Motivations for Joining, Travel, Experiences in ISIS, and Disillusionment over Time – Analysis of 220 In-depth Interviews of ISIS Returnees, Defectors and Prisoners", *Journal of Strategic Security* 13, no. 1 (2020): 82.

ile devlet benzeri bir yapılanma inşa edebildiği görülmektedir.⁸⁸ Dolayısıyla, IŞİD'in, İslam'ı doğru ve saf hali ile uygulayacak, koruyacak tek aktör olma iddiası ile şekillenen devletleşme amacının, 2019'da halifeliğin son toprak parçası olan Baguz'un kaybı ve sözde halifenin ölümüne değin uygulamaya konulduğunu ifade etmek mümkündür.

IŞİD'in devletleşme yahut hilafeti tesis etme amacı hususunda beş adımdan oluşan temel bir strateji belirlediği gözlemlenmektedir. Bu adımlar sırası ile hicret, cem (birleşme), tağutları istikrarsızlaştırmak, konsolide olmak (*tamkin*) ve hilafet şeklinde belirlenmiştir.⁸⁹ IŞİD'in, bu stratejinin birinci adımını teşkil eden hicrete, hem Ebu Musab ez-Zerkavi döneminden itibaren gelişim sürecinde hem de sözde halifeliğin ve İslam Devleti'nin ilanı ardından büyük bir önem atfettiğini ifade etmek mümkündür. Zira Dar'ul-İslam'ın hükümsüz olduğu dönemlerde de hicretin, cihadın temel unsurlarından biri olduğuna işaret edilerek hicretin sona ermemesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Diğer taraftan oluşumun ortaya çıkış dönemlerinde Zerkavi'nin, diğer terör oluşumlarının da tercih ettiği gibi, hicret için en uygun toprakların güçlü bir devlet yapılanmasının olmadığı toprakları seçtiği ve bu neden ile de önce Afganistan'da bulunduğu daha sonra da göç ederek Irak'ın kuzeyinde Tevhid ve Cihat örgütünü kurduğu belirtilmiştir.⁹⁰ Dolayısıyla hicrete olan atfın, Dar'ul-İslam vurgusuyla, Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçü ile Zerkavi'nin Afganistan'dan Irak'ın kuzeyine gelişi arasında bir benzerlik tesis etme gayretini yansıtmakta olduğu yorumunu getirmek mümkün görünmektedir.⁹¹ Bununla birlikte, sözde halifeliğin ilanı

---

⁸⁸ Charles Lister, *Profiling the Islamic State*, (Doha: The Brooking Institution , 2014), 30.

⁸⁹ *Dabıq*, no. 1, 38.

⁹⁰ *Dabıq*, no. 1, 36.

⁹¹ Paul Kamolnick, *The Al-Qaeda Organization and The Islamic State Organization: History, Doctrine, Modus Operandi, and U.S. Policy to Degrade and Defeat*

ardından, kurulan hilafet devletine hicretin farz-ı ayn olduğu ifade edilmiş ve gücü yetecek herkese hicret çağrısında bulunulmuştur. Bu hicret çağrısı içerisinde ise kurulacak devletin yapılanması için önem arz ettiğinden, doktorlara, mühendislere, alimlere, fıkıhçılara, kadınlara, askeri, idari ve hizmet alanlarında uzmanlaşmış kişilere ve bilim insanı yahut bir alanda uzmanlığı bulunan kişilere özellikle çağrıda bulunulduğu gözlemlenmektedir.⁹² Diğer yandan, hicretin gerçekleştirilmesi ve buna bağlı olarak sözde İslam Devleti vatandaşlarının yahut savaşçılarının sayısal artışı için manevi bir baskının oluşturulmaya gayret edildiğini ifade etmek de mümkündür. Zira, Mekke, Medine ve Kudüs'ün kurtarılması adına hicret ile büyük bir katkıda bulunarak kıyamet gününde büyük amellere sahip olunacağına,⁹³ Hz. Muhammed'in haccın ve hicretin tüm günahları sileceğini bildirdiğine⁹⁴ ve herhangi bir bahaneyle cihadı erteleyen her Müslüman'ın, hilafetin ilanı ile birlikte hicrete yönelmesi gerektiğine, aksi takdirde kıyamet gününde aleyhlerinde bunun büyük olumsuz bir delil olacağına işaret edilmektedir.⁹⁵

İkinci adımı teşkil eden cemin (birleşme) ise, yine hicret adımı olduğu gibi, Zerkavi döneminden el-Bağdadi dönemine uzanan bir adımı teşkil ettiği düşünülmektedir. Zira Zerkavi, hilafete evrilme sürecinde güç tesisi adına, kurmuş olduğu Tevhid ve Cihat Örgütü'nü önce Ekim 2004 tarihinde el-Kaide ile birleştirmiş ve oluşum, Irak El-Kaidesi olarak anılmaya başlamıştır.⁹⁶ İlerleyen tarihlerdeki bir başka cem (birleşme) örneği ise, Ocak 2006 tarihinde Irak El-Kaidesi

---

Terrorism Conducted in the Name of Sunni Islam, (Carlisle: U.S. Army War College Press, 2017), 146.

⁹² *Dabıq*, no. 1, 11.

⁹³ *Dabıq*, no. 2, 3.

⁹⁴ *Dabıq*, no. 3, 23.

⁹⁵ *Dabıq*, no.3, 26.

⁹⁶ Abdul Basir Yosufi, "The Rise and Consolidation of Islamic State: External Intervention and Sectarian Conflict," *Connections: The Quarterly Journal* 15, no.4 (2016): 94.

oluşumu ile bölgede yer alan farklı Sünni direniş gruplarının birleşmesi sonucu Mücahitler Şura Konseyi'nin oluşturulmasıdır.⁹⁷ Zerkavi'nin ölümünün ardından, Ekim 2006 tarihinde Irak İslam Devleti adı ile devletleşme sürecine giren oluşumun, el-Bağdadi'nin Suriye kolu olarak tahayyül ederek kurulmasını emrettiği Nusra Cephesi ile Nisan 2013 tarihinde IŞİD adı altında birleştiğini ilan etmesinin ise yine bu adıma örnek teşkil edebileceği düşünülmektedir. Zira iki oluşum arasındaki birleşme Nusra Cephesinin reddi ile gerçekleşmemiş olsa dahi, oluşum içerisinde azımsanmayacak sayıda savaşçının IŞİD'e geçiş yaptığı bilinmektedir.⁹⁸ Diğer taraftan, Boko Haram gibi bölgeye yakın selefi inanç sistemine bağlı olduğu bilinen terör oluşumlarının, IŞİD'in sözde halifesine biat etmesi ve oluşumun bir uzantısı olarak faaliyet göstermesinin⁹⁹ de birleşme adımı hususundaki bir gelişme olduğu düşünülmektedir.

Üçüncü adımı teşkil eden tağutları istikrarsızlaştırma ise, IŞİD'in bir yandan hem bölgesel hem de küresel ortamda tağut devletler olarak nitelediği, şeriat kurallarının uygulanmadığı devletlere yönelik somut silahlı saldırıları ve dergileri aracılığı yaydığı söylemleri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda IŞİD'in Irak ve Suriye'deki devlet güçlerine yönelik saldırılarının yanı sıra, Brüksel, İstanbul, Londra, New York, Paris ve Sidney gibi şehirlerde gerçekleştirdiği saldırılar ile hedef aldığı devletler içerisinde, terörizmin de amaçlarından birini teşkil ettiği üzere, istikrarsızlaştırma gayreti belirgin hale gelmektedir.¹⁰⁰ Zira dergileri içerisinde de, "tağut rejimlerin kafir halklarına" yönelik saldırılarının görsellerine yer verilerek, sözde İslam Devleti'ne karşı savaşan devletlerin kafir vatandaşlarının öldürülmesi ve

---

⁹⁷ Gürler ve Özdemir, "DEAŞ: Ortaya Çıkışı, Yükselişi ve Çöküşü," 469.

⁹⁸ Gürler ve Özdemir, "DEAŞ: Ortaya Çıkışı, Yükselişi ve Çöküşü," 469, 478-479.

⁹⁹ Luca Raineri ve Alice Martini, "ISIS and Al-Qaeda as Strategies and Political Imaginaries in Africa: A Comparison between Boko Haram and Al-Qaeda in the Islamic Maghreb," *Civil Wars* 19, no.4 (2017): 2.

¹⁰⁰ Speckhard ve Ellenberg, "ISIS in Their Own Words," 82.

haçlıların kendi sokaklarında kuşatılması ile birlikte hem bir sonraki saldırıya dair endişe duymalarını sağlamanın hem de cihadın onların topraklarında da sürdürülmesinin mümkün olduğu vurgulanmıştır.¹⁰¹ Diğer taraftan, tağutların istikrarsızlaştırılmasına örnek teşkil edecek şekilde, ABD Savunma Bakanlığı'nın "İŞİD terör örgütüne karşı, insani yardım ve Irak güvenlik güçlerine yardım" içerikli yayımladığı belgenin görseli paylaşılarak, ABD hava saldırılarının sivillerin ölümüne sebebiyet verdiği, özellikle bu saldırılarda öldüğü iddia edilen çocukların fotoğrafları ile sorgulanmıştır.¹⁰² Bu anlamda tağut ve Haçlı olarak tanımlanan ABD'nin eylemlerinin hem uluslararası toplumda hem de ABD içerisindeki Müslümanlarca tepki toplaması hedeflenerek istikrarsızlaştırma girişiminde bulunulduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir.

Stratejinin dördüncü adımını oluşturan konsolide olmayı ve son adımda esas amacı teşkil eden hilafeti ise işgal edilen ve edilmesi hedeflenen topraklar üzerinde hakimiyetin devlet adı altında sağlanması ve bu alanlarda "gerçek" İslami düzenin oluşturulması şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu anlamda oluşumun, Irak İslam Devleti'nden İslam Devleti'ne ve sonrasındaki zayıflama yahut çöküş evrelerine kadar bu strateji temelinde başarıya ulaşabildiğini ifade etmek mümkündür. Zira İŞİD'in kontrol sağladığı alanlarda gerçekten de bir ulus devletin sağladığı hizmetleri sunmuş olduğu ifade edilebilmektedir. Sözelimi, hakimiyet alanları içerisinde, şeriat mahkemeleri kurulmuş; hisbah adı verilen, sokaklarda şeriat kurallarına uyulup uyulmadığını denetleyen kadın ve erkeklerden oluşan polis güçleri oluşturulmuş; hastane, aş evi, kız ve erkekler için ayrı İslami eğitim okulları açılmıştır.¹⁰³ Son olarak, devletleşme amacına yönelik geliştirdiği bir diğer stratejinin ise, dergi içerisinde görselleri detaylı biçimde paylaşılmış olan ve Müslüman ümmetin, çıkar temelli

---

¹⁰¹ *Dabıq*, no.6 (2015 - Rebiülevvel 1436): 3-4.

¹⁰² *Dabıq*, no.4, 49-51.

¹⁰³ Lister, *Profiling the Islamic State*, 27-28.

küresel ekonomik sistem içerisinde yozlaştırılmasını önlemek amacı ile gerçek değere sahip olan altın, gümüş ve bakırdan oluşan paraların basılacağına duyurulması olduğu düşünülmektedir.¹⁰⁴ Bu anlamda, yine bir ulus devletin sahip olduğu gibi, sözde İslam Devleti'nin de kendine ait bir para biriminin olacağına yansıtılmaya gayret edildiğini ifade etmek mümkündür. Tüm bunlar göz önüne alındığında ise IŞİD'in devletleşme amacına yönelik stratejilerinin tutarlı bir şekilde olumluluğu ortaya konularak yansıtıldığı anlaşılmaktadır.

4. Sonuç

Sayıları her geçen gün artan ve dağılanların yerine yenisi kurulan cihadi örgütler, tüm dünyada ulusal ve uluslararası politikanın temel konularından birisini teşkil etmektedir. Ulusal ve uluslararası değişim ve dönüşümlerden de doğrudan etkilenen bu dinamik aktörlerin davranışlarının nedenlerinin anlaşılması ve açıklanması güçlü bir akademik ilginin konusunu oluşturmaktadır. Bu akademik yazının önceliklerinden birisini de onlarca farklı örgütün kendilerine has özelliklerinin açığa çıkartılması oluşturmaktadır. Zira bu örgütler arasında öne çıkan iki aktör olan El-Kaide ve IŞİD ideoloji, amaç ve strateji kriterleri bağlamında karşılaştırıldığında iki aktör arasında dikkate değer benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte cihadi örgüt alanını daha anlaşılır kılmaya yönelik sınıflandırma çabaları, bu oluşumların kendine özgü niteliklerini göz ardı etmektedir.

Örneğin Hegghammer, Stennessen ve Mendelejis'in ürettiği sınıflandırmalar, bu örgütler açısından son derece önemli olmasına rağmen ideoloji hususuna yeterince önem vermemekte, bu örgütlerin özdeş ideolojiler ile hareket ettiği varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayımına paralel olarak, bu çalışmada değerlendirilen her iki örgütün de yüzyıllardır süregelen Selefilik anlayışının modern dünyadaki güncel

---

¹⁰⁴ *Dabiq*, no.5, 18-19.

temsilcilerinden olduğunu söylemek mümkündür. Her iki örgütün çıkış noktası, günümüz Müslüman dünyasında İslam'ın ilk kurulduğu dönemdeki gibi saf bir dini anlayışın yaşanmadığı hususudur. Dahası, yine her iki örgüte göre günümüz Müslüman dünyası, İslam-dışı sosyo-politik uygulamaları benimsemiş iç ve dış aktörlerin saldırısı altındadır. Bu hususta her iki örgüt söz konusu bu saldırıya karşı cihat etmek gerektiği düşüncesindedir. Dolayısıyla her iki aktörün ideolojisi, Selefilik içerisindeki cihat anlayışı üzerine temellendirilmiştir. İki aktör arasında ideolojik bağlamdaki bu güçlü benzerliklere karşın, bu ideolojinin oluşumunda katkı sağlayan aktörler bakımından farklılıklar olduğunu söylemek mümkündür. İki aktör açısından da Müslümanların temel kılavuzu Kur'an ve sünnettir. Bunun yanı sıra yine her iki örgüt Selefilik'in klasik dönem alimlerinin, özellikle İbn Teymiyye'nin görüşlerine önem göstermektedir. Bununla birlikte, örgüt dokümanları yakından incelendiğinde IŞİD'in referans aldığı ideolog seçiminde El-Kaide'den daha seçici ve muhafazakâr bir tavır içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Klasik İslam kaynaklarının güncel yorumlarının İslam-dışı uygulamaları yaygınlaştırması, bir başka ifade ile bid'at endişesi nedeniyle IŞİD ideolojik tercihlerini Kur'an ve sünnet ya da klasik dönem alimlerin eserleri ile meşrulaştırma gayreti içerisinde. Diğer yandan El-Kaideli liderlerin ise, her ne kadar bu kaynaklara yoğun bir şekilde atıflar yapsa da Azzam ve Zevahiri örneklerinde görüldüğü gibi, bu kaynaklardan elde ettikleri unsurları kendi yorumları ile güncel şartlara uygun hale getirdiklerini söylemek mümkündür. Bu durum her iki örgüt arasında farklı anlayışların gelişmesine yol açmaktadır. Örneğin günümüz şartları içerisinde her iki örgüt için de cihat farz-ı ayn, bir başka ifade ile tüm Müslümanlara farzdır. Bununla birlikte IŞİD için her Müslüman mutlaka cihada katılmak zorunda iken, El-Kaide'ye göre cihat sadece seçilmiş kişiler tarafından yapılabilir. Bu nedenle IŞİD kendi yürüttüğü "gerçek" cihada katılmayan Müslümanları eleştirmekte ve hatta savaşılması gereken taraflar olarak yaftalamakta iken, El-Kaide için böyle bir eleştiri söz konusu değildir.

Eylemleri temelinde karşılaştırıldığında, ağırlıklı olarak Suriye ve Irak'ın belirli bölgelerinde toprak elde etme ve devlet benzeri bir yapılanma inşa etme gayreti içerisinde olan IŞİD'in temel amacının bir İslam devleti kurmak olduğunu, diğer yandan dünyanın farklı bölgelerinde Batı hedeflerine saldırılar düzenleyen ve toprak elde etme amacına sahip olmayan El-Kaide'nin ise İslam devleti kurmak gibi bir amacı olmadığını, sadece Batı düzenini yıkmaya yönelik küresel bir cihat anlayışı ile hareket ettiğini ileri sürmek mümkündür. Bu bağlamda iki aktör arasında belirgin bir amaç farklılığı olduğu tespitinde bulunulabilir. Ancak, söz konusu örgütlerin söylemlerine yönelik daha yakın bir okuma aktörler arası sınırların düşünüldüğü kadar keskin olmadığını göstermektedir. Öncelikle El-Kaideli liderler de diğer tüm cihadi örgütler gibi nihai amaç olarak bir İslam devletinin kurulması gerektiği düşüncesindedirler. Ancak mevcut şartlar altında gerekli altyapı oluşturulmadan kurulacak yeni bir devletin yaratacağı olası sorunlar nedeniyle bu konuda temkinli bir tavır içerisindeyler. Bu bakımdan El-Kaide'nin "önce cihat, sonra devlet", IŞİD'in ise "önce devlet, sonra cihat" anlayışı ile hareket ettiklerini söylemek mümkündür.

Son olarak, Gerges ile Mishal ve Rosenthal'ın çalışmalarında görüldüğü gibi, literatürde bu amaçlara ulaşma yolunda örgütlerin izledikleri stratejiler bağlamında da keskin bir farklılık olduğu iddiası bulunmaktadır. El-Kaide, Müslüman coğrafyasında bağımsız bir İslam devletinin kurulmasının önündeki en büyük engel olarak gördüğü uzaktaki düşman ABD'ye odaklanırken, IŞİD doğrudan devletini inşa etmek için yakın düşmanla mücadele içerisindeydir. Ancak bu noktada da yapılan uzak/yakın düşman ayrımı da literatürde vurgulandığı kadar net değildir. Zira ABD'nin bölgedeki varlığı uzak düşmanı yakınlaştırmakta, aynı zamanda bölgedeki birçok devletin arkasında ABD desteği olması bu yakın düşmanlarla mücadele ederken aslında dolaylı yoldan uzak düşmanla da mücadele edilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla günümüz şartları içerisinde bu iki örgütün izlediği strateji bağlamında düşünüldüğü kadar kesin sınırlar içerisinde bir ayrım yapmak mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte

strateji bağlamında iki aktör arasında çok daha net bir ayrımın İslam'ın Sünni yorumunun dışında kalan Müslüman gruplarla mücadele konusunda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu hususta IŞİD, söz konusu grupları dine yönelik bir tehdit olarak tanımlayarak onlarla mücadeleyi öncelikli hale getirirken; El-Kaide ise diğer Müslüman gruplarla mücadeleye, İslam coğrafyasında bölünmelere yol açtığı düşüncesi temelinde sıcak bakmamaktadır.

Tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde bu örgütlerin birbirine yakın özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Ancak söylemlerine yakından bakıldığında ortaya çıkan bazı farklılıklar bu örgütlerin tamamen özdeş olmadığını da göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu farklılıklar bu örgütleri keskin sınırlarla birbirinden ayırmaya ve onları farklı kategoriler içerisinde sınıflandırmaya da imkân sağlamamaktadır. Dolayısıyla her ne kadar sürekli genişleyen cihadi örgüt evrenini daha anlaşılır bir hale getirebilmek için sınıflandırma araçlarına ihtiyaç duysak da bu sınıflandırmaları örgütlerin içerisinde yer aldıkları kendine özgü koşulların sınırlandırmaları dahilinde yapmak gerekmektedir.

Çalışma kapsamında elde edilen veriler örgütler arasındaki söz konusu muğlak farklılıkları da değerlendirmeyi mümkün kılacak şekilde daha kapsamlı ve detaylı bir sınıflandırmanın inşa edilmesinde katkı sunacaktır. Bundan daha da önemlisi, bu çalışmada da olduğu gibi karşılaştırma ve sınıflandırma çalışmaları ağırlıklı olarak değerlendirdikleri örneklem evrenini tasvir etmeye odaklıdır. Ancak bu evrenin daha iyi anlaşılabilmesi için örgütler arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların kendi özgün koşulları ile nedensel ilişkilerini de ortaya çıkarmak gerekmektedir. Dolayısıyla sınıflandırmaların altında yatan sebepleri araştıran “neden” sorusu odaklı çalışmalara ağırlık verilmesi bu cihadi örgütler alanının aydınlatılmasında etkili olacaktır.

Kaynakça

Abubaker, Sarkan Salman. “İŞİD’in İdeolojisi: Cihadi Selefilik.” *Lectio Socialis* 21, no.2 (2020): 97-112.

Akkoyunlu, İsmail. “İbn Teymiyye’de Selef ve Selefiyye Kavramları.” *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23, no.1 (2019): 545-562.

Al-Zawahiri, Ayman, “Knights under the Prophet’s Banner (Excerpts).” *Al-Qaeda in Its Own Words* içinde, Editörler: Gill Kepel ve Jean-Pierre Milelli, Pascale Ghazaleh (çev.), 193-205. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.

Al-Zawahiri, Ayman, “Loyalty and Separation: Changing an Article of Faith and Losing Sight of Reality (Excerpts).” *Al-Qaeda in Its Own Words* içinde, Editörler: Gill Kepel ve Jean-Pierre Milelli, Pascale Ghazaleh (çev.), 206-236. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.

Azzam, Abdullah. *Defense of the Muslim Lands: The First Obligation After Iman*, 1984, http://www.religioscope.com/info/doc/jihad/azzam_defence_1_table.htm.

Bozorgmehri, Majid. “Roots of Violence by ISIS, An Analysis on Beliefs.” *International Journal of Social Science Studies* 6, no.3 (2018): 1-8.

Cook, David. “Islamism and Jihadism: The Transformation of Classical Notions of Jihad into an Ideology of Terrorism.” *Totalitarian Movements and Political Religions* 10, no.2 (2009): 177-188.

Dabıq, no.1. 2015 - Ramazan, 1435.

Dabıq, no.2. 2014 - Ramazan 1435.

Dabıq, no.5. 2014 - Muharrem 1436.

Dabıq, no.3. 2014 - Seval 1435.

Dabıq, no.4. 2014 - Zilhicce 1435.

Dabıq, no.6. 2015 - Rebiülevvel 1436.

Duderija, Adis. “Constructing the religious Self and the Other: neo-traditional Salafî manhaj.” *Islam and Christian–Muslim Relations* 21, no.1(2010): 75-93.

Estes, Richard J. ve M. Joseph Sirgy. “Radical Islamic Militancy and Acts of Terrorism: A Quality-of-life Analysis.” *Social Indicators Research* 117, no. 2 (2014): 615–652.

Gerges, Fawaz. *The Far Enemy: Why Jihad Went Global*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Gürler, Recep Tayyip ve Ömer Behram Özdemir. “DEAŞ: Ortaya Çıkışı, Yükselişi ve Çöküşü.” *Orta Doğu’da Devlet Dışı Silahlı Aktörler* içerisinde, Editörler: Murat Yeşiltaş ve Burhanettin Duran, 463-495. İstanbul: SETA Kitapları, 2019.

Gürler, Recep Tayyip ve Ömer Behram Özdemir. “El-Kaide’den Post-Kaide’ye Dönüşüm: IŞİD.” *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 1, no.1 (Mayıs 2014): 113-155.

Hegghammer, Thomas. “The Ideological Hybridization of Jihadi Groups.” *Current Trends in Islamist Ideology*, no.1 (2009): 26-45.

Hegghammer, Thomas. *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Hellmich, Christina. *Al-Qaeda: From Global Network to Local Franchise*. Londra: Bloomsbury Publishing, 2011.

Hirsh, Michael. “Bush and the World.” *Foreign Affairs* 81, no.5 (2002): 18-43.

Inspire, no.5. Bahar 2011, 1431.

Inspire, no.7. Güz 2011, 1432.

İbn Taymiyyah, Taqi-ud-Deen Ahmad. *The Religious and Moral Doctrine of Jihaad*. Birmingham: Maktabah Al-Ansar Publications, 2001.

Kamolnick, Paul. *The Al-Qaeda Organization and The Islamic State Organization: History, Doctrine, Modus Operandi, and U.S. Policy to Degrade and Defeat Terrorism Conducted in the Name of Sunni Islam*. Carlisle: U.S. Army War College Press, 2017.

Kepel, Gilles ve Jean-Pierre Milelli. *Al Qaeda in its own words*, Pascale Ghazaleh (çev.). Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.

Kobs, David M. “The Ideological and Political Power of the Islamic State.” *The Army War College Review* 2, no. 1 (2016): 40-44.

Konstantiniyye, no.1. 2015 - Şaban 1436.

Konstantiniyye, no.3. 2015 -Zilhicce 1436.

Kurt, Selim ve Elşad Rafiyev.”İslâm’da Cihad ve Terör Örgütlerince Manipülasyonu: El-Kâide Örneği.” *Ortadoğu Etütleri* 12, no.1 (2020): 82-117.

Kutub, Seyyid. *Yoldaki İşaretler –İman’ın İlkeleri-*, Salih Uçan (çev.). İstanbul: Hicret Yayınları, 1980.

Lister, Charles. *Profiling the Islamic State*. Doha: The Brooking Institution, 2014.

Martin, Gus. *Terörizm: Kavramlar ve Kuramlar*, İhsan Çapcıoğlu ve Bahadır Metin (çev.). Ankara: Adres Yayınları, 2017.

Mendejejs, Nathan González. “Toward a New Typology of Sunni Jihad.” *Studies in Conflict & Terrorism* 43, no:12 (2020): 1064-1085.

Mishal, Shaul ve Maoz Rosenthal. “Al Qaeda as a Dune Organization: Toward a Typology of Islamic Terrorist Organizations.” *Studies in Conflict & Terrorism* 28, no. 4 (2005): 275–293.

Neer, Thomas ve Mary Ellen O'Toole. "The Violence of the Islamic State of Syria (ISIS): A Behavioral Perspective." *Violence and Gender* 1, no. 4 (2014): 145-156.

Raineri, Luca ve Alice Martini. "ISIS and Al-Qaeda as Strategies and Political Imaginaries in Africa: A Comparison between Boko Haram and Al-Qaeda in the Islamic Maghreb." *Civil Wars* 19, no.4 (2017): 1-23.

Ranstorp, Magnus. "Mapping terrorism studies after 9/11: An Academic Field of Old Problems and New Prospects." *Critical Terrorism Studies: A New Research Agenda* içinde, Editörler: Richard Jackson ve diğerleri, 13-33. Londra: Routledge, 2009.

Rej, Abhijnan. "The Strategist: How Abu Mus'ab al-Suri Inspired ISIS." *ORF Occasional Paper* (Ağustos 2016): 1-18.

Sageman, Marc. *Understanding Terror Networks*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, 2004.

Sönmez, Göktuğ. "El-Kaide'den DEAŞ Sonrası Döneme: Küresel Militan Selefi Hareketin Dönüşümü ve Geleceği." *Güvenlik Çalışmaları Dergisi* 21, no.2 (Aralık 2019): 134-148.

Speckhard, Anne ve Molly D. Ellenberg. "ISIS in Their Own Words: Recruitment History, Motivations for Joining, Travel, Experiences in ISIS, and Disillusionment over Time – Analysis of 220 In-depth Interviews of ISIS Returnees, Defectors and Prisoners." *Journal of Strategic Security* 13, no. 1 (2020): 82-127.

Stenersen, Anne. "Jihadism after the 'Caliphate': towards a new typology." *British Journal of Middle Eastern Studies* 47, no.5 (2020): 774-793.

Tuastad, Dag. "Neo-Orientalism and the New Barbarism Thesis: Aspects of Symbolic Violence in the Middle East Conflict(s)." *Third World Quarterly* 24, no. 4 (2003): 591-599.

Voll, John Obert. “The Far Enemy: Why Jihad Went Global by Fawaz A. Gerges.” *The International History Review* 30, no.1 (Mart 2007): 222-223.

Wiktorowicz, Quintan. “Anatomy of the Salafi Movement.” *Studies in Conflict and Terrorism* 29, no. 3 (2006): 207–239.

Yaran, Rahmi. “Bid’at.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bidat>.

Yetim, Mustafa, Rıdvan Kalaycı ve Tamer Kaşıkçı. *Ortadoğu’da Devlet-Dışı Aktörler ve Arap Baharı, Müslüman Kardeşler, Hizbullah ve Hamas*. Ankara: Orion Kitabevi, 2020.

Yosufi, Abdul Basir. “The Rise and Consolidation of Islamic State: External Intervention and Sectarian Conflict.” *Connections: The Quaterly Journal* 15, no.4 (2016): 91-110.

Yurdagür, Metin. “Tağut.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tagut>.

İnternet Kaynakları

“A Draft of Zawahiri’s Message to the Egyptians.” (SOCOM-2012-0000013). *Combating Terrorism Center*. <https://ctc.westpoint.edu/harmony-program/a-draft-of-zawahiris-message-to-the-egyptians-original-language-2/>

“Compilation of Usama Bin Ladin Statements 1994-January 2004.” *FBIS Report*, Ocak 2004. <https://irp.fas.org/world/para/ubl-fbis.pdf>

“Letter Regarding the Al Qaeda Strategy.” (SOCOM-2012-0000017). *Combating Terrorism Center*. <https://ctc.westpoint.edu/harmony-program/letter-regarding-al-qaida-strategy-original-language-2/>

“The Al Qaeda Manual.” *FAS Intelligence Resource Program*. https://irp.fas.org/world/para/manualpart1_1.pdf

“Zawahiri’s Letter to Zarqawi.” *Combating Terrorism Center*. <https://ctc.usma.edu/harmony-program/zawahiris-letter-to-zarqawi-original-language-2/>

Dini Diplomasi ve Şiileştirme Bağlamında İran'ın Afrika'daki Faaliyetleri: Fas, Tunus, Cezayir Örneği

Orhan Karaoğlu*

Öz

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyıl 2000'li yılların başında dönemin Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki tarafından "Afrika Yüzyılı" olarak tanımlanmıştır. Afrika'nın 21. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası sistem içerisinde daha etkin rol oynaması ve küresel sahnede ağırlığı giderek artan bir aktör olması beklenmektedir. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması, bölgesel güçlerinde Afrika üzerinde siyaset geliştirmelerine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika özelinde Kuzey Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti diğer rakiplerine göre daha dikkat çekici bir şekilde ilerlemektedir. Pers İmparatorluğu'ndan miras alınan Farisi bakış açısının yanı sıra Şiilik günümüz İran'ının jeopolitik ve jeokültürel eğilimlerini önemli derecede etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Şiilik siyasallaşmasıyla birlikte İran'ın milli kimliğinin oluşturulmasında ve korunmasında önemli rol oynayan faktörlerden biri belki de en önemlisi haline gelmiştir. Bu bağlamda etrafındaki diğer medeniyetlerden farklı sosyokültürel bir sistem oluşturan İran Şiiliği, Şah İsmail döneminden itibaren Fars milliyetçiliği ile iç içe geçmiş ve günümüzde de güvenlik ve dış politika üzerinde temel belirleyici haline gelmiştir. Bu bağlamda bu makalede

* Dr., Uluslararası İlişkiler Uzmanı, orcid.org/0000-0003-1389-5512, orhankaraoğlu@gmail.com.

İran'ın Kuzey Afrika'da Fas, Tunus ve Cezayir'deki dini diplomasi ve Şiileştirme faaliyetleri ele alınacaktır. İran'ı ve özelinde İran dış politikasını doğru anlamak tek başına uluslararası ilişkiler disiplini aşan bir konudur. Yani sadece uluslararası ilişkiler disiplini ve teorileriyle İran'ın toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik, dinsel, mezhepsel vb. yapılarını tam analiz etmemiz mümkün değildir. Bu noktada makalemizde disiplinler arası bir çalışmayla *İslam Mezhepleri Tarihi* ile *Uluslararası İlişkiler* disiplini bir araya getirilerek Şiiliğin İran dış politikasına olan etkileri *Dini Diplomasi* bağlamında değerlendirilecek ve bölgedeki gelişmeler Afrika'daki yansımaları özelinde de Fas-Tunus-Cezayir'deki yansımaları açık kaynak veri metodundan yararlanılarak vaka analizi yöntemiyle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İran, Afrika, Şiilik, Velayat-i Fakih, Dış Politika

Iran's Activities in Africa in the Context of Religious Diplomacy and Shi'ization: The Case of Morocco, Tunisia, and Algeria

Orhan Karaoğlu*

Abstract

In the early 2000s, the 21st century, which we are living in, has been defined as the “African Century” by Thabo Mbeki, the President of South Africa. By the second half of the 21st century, Africa is expected to play a more active role in the international system and become an increasingly important actor on the global stage. The presence of global actors in Africa paved the way for regional powers to develop policies on Africa. In this context, the activities of Iran, a regional power, in Africa and foremost in North Africa particularly regarding its policy of Shi'ization, are progressing in a more assertive way than its rivals. Alongside the Persian worldview inherited from the Persian Empire, Shi'ism has significantly influenced and continues to influence the geopolitical and geo-cultural tendencies of contemporary Iran. With its politicization, Shiism has become one of the most important factors that play an important role in the creation and preservation of Iran's national identity. In this context, Iranian Shiism, which creates a different socio-cultural system vis-à-vis other

---

* Dr., International Relations Specialist, orcid.org/0000-0003-1389-5512, orhankaraoglu@gmail.com.

neighboring civilizations, has been intertwined with Persian nationalism since the reign of Shah Ismail. It has become the main determinant of security and foreign policy in today's Iran. In this vein, this study examines Iran's religious diplomacy and Shi'ization activities in Morocco, Tunisia, and Algeria. Understanding Iran and Iranian foreign policy, is an endeavor that goes beyond the discipline of International Relations. In other words, it is not possible to fully analyze Iran's social, political, cultural, economic, religious, sectarian structures by merely relying on the discipline and theories of international relations. Therefore, this study combines the history of Islamic sects and the international relations discipline in an interdisciplinary way, and so examines the effects of Shiism on Iran's foreign policy in the context of religious diplomacy, its ramifications in Africa, especially in Morocco-Tunisia-Algeria, by using open-source data and the developments in the region as case studies.

Keywords: Iran, Africa, Shiism, Velayat-i Faqih, Foreign Policy

1. Giriş

Bu çalışmanın temel sorusu İmamiyye Şia'sının İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasına “Dini Diplomasi”¹ bağlamında ne ölçüde etkili olduğudur. Bu sorunun analiz edilebilmesi için *İslam Mezhepleri Tarihi* ile *Siyaset Bilimi* ve *Uluslararası İlişkiler* alanlarının metodlarını disiplinler arası bir yaklaşımla sentezlemeye çalışacağız. Diplomasi ve dış politika söz konusu olduğunda *Siyasal Bilgiler-Siyaset Bilimi* ve *Uluslararası İlişkiler* bilim dallarının veri ve yöntemlerine başvurulacaktır. “Dini Diplomasi” kavramı söz konusu olunca da İmamiyye Şiası/Şiiliğin bilinmesi gerektiğinden *İslam Mezhepleri Tarihi* disiplininden yararlanılacaktır.

Uluslararası İlişkiler küreselleşen dünyamızda hızla gelişen *Siyaset Bilimi* alanıyla ilişkili ve sosyal bilimlerin içerisinde de birçok bilim dalı ile bağlantılı çalışan bir disiplindir. Bu yönüyle dinamik, dünyamızın değişimine göre içeriği sürekli genişleyen, içerdiği konular, kavramlar ve yöntemlerle disiplinler arası niteliğe sahip bir bilimsel ve akademik çalışma alanına anlam vermeye çalışır. *İslam Mezhepleri Tarihi* alanında yapılacak araştırmalarda dikkat edilmesi gereken en mühim hususların başında; kaynak kritiği, kaynaklara eleştirel yaklaşım tarzı ve birinci el kaynaklara müracaat ederek bu kaynaklardan istifade etmek gelmektedir. Özellikle fikirlerin tarihsel gelişimini ve sosyal hayat ile olan irtibatının ortaya konması açısından bunlar son derece önemlidir.² Kutlu'nun da belirttiği gibi³ *İslam Mez-*

---

¹ Günümüzde ülkeler kamu diplomasisi faaliyetlerini çeşitli alanlarda yürütmektedir. Bu faaliyetler genellikle kültür-sanat, spor, turizm ve eğitim gibi alanlarda yürütülmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin söz konusu kamu diplomasisi faaliyetlerinden yararlanmakla birlikte bu araçlara ek olarak en sık kullandığı yöntem ise din ve mezheptir. Bu bağlamda Şiilik İran için bir “Dini Diplomasi” aracı ve referans kaynağıdır. Bundan dolayı dini diplomasi kavramı seçilmiştir.

² Ayrıntılar için bkz: Hasan Onat, “*Bilgi, Bilim ve Yöntem*” *İslam Bilimlerinde Yöntem*, ed. Halis Albayrak, (Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2005).

³ Ayrıntılar için bkz: Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Problemi,” *İslami Bilimlerde*

hepler Tarihi'nin sosyal bilimler içerisinde yer alan bir bilim dalı olması ve tarih, sosyoloji gibi diğer bilim dallarından yararlanması ayrıca sosyal bilimler içerisinde yer alan siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler bilim dallarından da istifade etmesi disiplinler arası bir yöntemle makalenin oluşturulmasının önünü açmaktadır.

Ortadoğu ve İran'ı anlamak ve anlamlandırmak söz konusu olduğunda, dış politika analizlerinde ve uluslararası ilişkiler alanında özellikle Batı-merkezli bir okuma yetersiz kalmaktadır. Uluslararası ilişkiler tarihine baktığımızda hem akademik dünyada hem de dış siyaset yapımı ve analizinde kullanılan kavram ve kuramların temelleri 350 yıl önce atılmış olan Avrupa-merkezli seküler bir anlayışın üzerine kurulduğunu görmekteyiz. Bu anlayışa göre din siyasette özellikle uluslararası siyasette önemli bir yere sahip değildir; en azından önemli bir yere sahip olmamalıdır. Söz konusu yaklaşım biçiminin artık geçerli olmadığı fikri ise hem akademisyenler hem de siyasi analizciler tarafından ancak 11 Eylül saldırılarının sonrasında kabul edilir olmuştur. Başka bir deyişle, uluslararası ilişkiler uzmanları, dini 2001 yılında yeniden keşfetmişlerdir. Bu açıdan salt klasik uluslararası ilişkiler ya da ilahiyat yöntemi İran ve Ortadoğu alanında akademik bir çalışma yapılırken tam anlamıyla bilimsel bir analiz imkânı sunamamaktadır. Bu sebeple bu çalışmada disiplinler arası bir yöntem izlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte makalenin konusunun güncel konuları kapsamaması ve sahadaki yansımaları da incelemesi nedeniyle Vaka Analizi metodu uygulanmasının uygun olacağı düşünülmüştür. Çünkü *Uluslararası İlişkiler ve İslam Mezhepleri Tarihi* alanları iki farklı disiplin olmakla beraber bu bölümlerin sosyal bilimler çatısı altında yer alması nedeniyle ortak yönlere sahiptirler.

Dünya yeni bir jeopolitik döneme girerken Afrika bir ticaret ortağı ve yatırım hedefi olarak küresel zorlukların üstesinden gelmek için mücadele eden bir yer olarak aynı zamanda dış aktörlerin askeri ve stratejik güçlerini gösterecekleri bir arena olarak önem kazanmaktadır. Uluslararası sistemde giderek karmaşık bir olguya evirilen dış politika tanımlaması temelde ulusal gücün artırılması ve milli çıkarların maksimizasyonu üzerine inşa edilmektedir. Gerek küresel sistem içerisinde gerekse de bölgesel sistem içerisinde ülkeler dış politika ilkelere tanzim ederken bölgesel ve küresel değişkenler çerçevesinde ulusal çıkarları için fırsatlar ve tehditler tanımlaması yapmaktadırlar. Bu bağlamda İran'ın Afrika siyaseti (özellikle 1979 İslam Devrimi'nden sonra) incelendiğinde sistematik bir şekilde fırsatlar ve tehditler parametrelerinin belirlendiği görülmektedir. Soğuk Savaş döneminden sonra bölgeselleşmenin daha belirgin olduğu uluslararası sistem içerisinde Afrika kıtası coğrafi, ekonomik, kültürel ve politik özellikleriyle en etkili bölgelerinden biri haline gelmiştir.⁴ Bu anlamda Afrika kıtası 30 milyon 328 bin kilometrekarelik alanıyla dünyanın en büyük ikinci kıtası olmasının yanı sıra zengin yeraltı kaynakları ve iş gücü kapasitesi⁵ ile uluslararası sistem içerisinde dikkatleri üzerine çekmektedir. Küresel ölçekte yaşanan olumsuzluklara rağmen son on yıl içerisinde ekonomik büyümesini tedricen devam ettiren Afrika kıtası ülkelerinin (özellikle Kuzey Afrika ülkeleri) önümüzdeki üç yılda ortalama %5,2 büyümesi beklenmektedir.⁶

2000'li yılların başında, dönemin Güney Afrika Devlet Başkanı Thabo Mbeki tarafından "Afrika Yüzyılı" ilan edildi. Kıta halklarının sömürgeci kurtulup, devlet inşa sürecinde baş başa bırakıldığı yoksulluk, savaş, iç çatışma, siyasi istikrarsızlık, darbeler, göç ve terör

---

⁴ Ahmed Bahşi, "İran ve Afriga-ye Cunubi: Seyr-i Tehavvul-e Revabet-i du Canebe ve Zerfiyet Senci-yi Ayende," *Mecelle-i Revabet-i Harici* 22, (1393): 181-213.

⁵ Cevat Rüştü Gürsoy, "Afrika; Yeryüzünün Asya'dan Sonra İkinci Büyük Kıtası," *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.1, (1988). <https://islamansiklopedisi.org.tr/afrika>.

⁶ DEİK, "Afrika Bilgi Notu", *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (Ekim 2021): 4.

gibi sorunların bu yüzyılda da çeşitli şekillerde sürdüğü görülmektedir. Bunun yanında Afrika kıtası iklim krizinin etkisini en ağır hissedecek bölge olup, bir milyardan fazla insan su baskınları, bulaşıcı hastalıklar ve açlık tehlikesiyle karşı karşıyadır. 2020 yılı verilerine göre dünyada en hızlı büyüme kaydeden 10 ülkeden 7'sinin Afrika'da bulunması yeraltı zenginlikleri, pazar fırsatları, genç nüfusu gibi kıtanın ekonomik potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda küresel güçlerin Afrika'da etkin varoluş mücadelesinin artarak devam etmesi beklenmektedir.

Afrika ülkelerinin sahip olduğu demografik yapının bir sonucu olan potansiyel insan gücü, mevcut yer altı kaynakları ve kıtanın stratejik konumu incelendiğinde Afrika kıtasının uluslararası sistemde ne kadar önemli olduğu daha net anlaşılmaktadır. Bu sebeple Afrika kıtası teknolojik gelişmelerini tamamlayan sermaye sahibi ülkeler için “potansiyel pazar” olarak görülmektedir. Bu çerçevede, Fransa başta olmak üzere ABD, Çin ve Rusya gibi ülkelerin rekabet alanına dönüşen kıta, bir taraftan bağımsız politikalar üretmeye çalışırken, diğer taraftan yeni sömürgecilik yaklaşımlarıyla mücadele etmektedir. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması bölgesel güçlerin de Afrika üzerinde siyaset geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti bu makalede ele alınacaktır.

Tarihin hemen her döneminde İran coğrafyası, gerek tarih ve edebiyat gerek kültür ve sanat gerekse de toplum ve siyaset açısından insanlık tarihini etkileyen önemli gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Sürekli savaşların yaşandığı İran coğrafyasında tarih boyunca birçok kez güç mücadeleleri yaşanmış ve bu sebeple iktidar değişiklikleri olmuştur. Bu bağlamda İranlılar gerek fetheden konumundayken gerekse de fethedilen konumundayken sürekli farklı kültürlerin etkisinde kalmış ve bunun sonucunda bugüne kadar süregelen köklü bir gelenek oluşmuştur. Bu köklü gelenek uzun yıllar İran dış politikasında, “Fars” üst kimliği çerçevesinde vücut bulmuş ve Pehlevi Hanedanı'nın hüküm sürdüğü 20. yüzyıla kadar siyaseten söylem olarak

devam etmiştir. Ancak İran'da 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nden sonra hem bölgesel dış politika konularında hem de küresel ölçekteki dış politikalarında söylem olarak "Fars" üst kimliğinin yanı sıra "Siyasi Şiilik"⁷ olgusu da belirleyici faktör olmaya başlamıştır.⁸

Pers İmparatorluğu döneminden kalan Fars üst kimliği ile Şah İsmail döneminden kalan Şiilik üst hüviyeti oluşturma çabaları 1979 İslam Devrimi ile birlikte sistematik bir şekilde İran dış politikasında belirgin bir ilkeye evrilmiştir. Bu anlamda Ayetullah Humeyni'nin geliştirdiği Velayet-i Fakih teorisi ile devlet idaresini İslam'dan (dinden) ayrı görmeyen anlayış⁹ İran'ın güvenlik ve dış politikası üzerinde temel paradigma olmuştur. Velayet-i Fakih anlayışı ile şekillenen İran Devrim ideolojisi, bölgede kendine özgü bir yönetim anlayışının doğmasına sebep olmuş ve Şia Mezhebi de bu yeni yönetim anlayışının temel yapı taşı görevini üstlenmiştir.

İran'da her ne kadar Safevi Hanedanı'nın iktidara gelmesiyle birlikte Şia mezhebi resmiyet kazanmış olsa da¹⁰, ulemanın başat rolü üstlendiği 1979 İslam Devrimi'nden sonra Şia mezhebi¹¹ İran'ın bölgesel

---

⁷ İran'da Siyasal Şiilik kavramı ilk kez MS 1501 yılında Şah İsmail Safevi tarafından kullanılmıştır. O dönemde Şah İsmail, kendisine tehdit olarak gördüğü Osmanlı İmparatorluğu'na karşı böylesi bir söyleme başvurarak Osmanlı'ya karşı ideolojik ve dini bir cephe oluşturma arzusu taşıyordu.

⁸ Kazım Vali, "Teşeyyü-i Siyasi Çi est ve İran çe Gune Beraye an Telaş mi Koned?," *Iran Wire*, 23 Ferverdin 1401, <https://124.im/IBIXV>.

⁹ Abdul Vahap Ferati, "Mefhum-e Hukümet-e İslami ve Cumhuri-yi İslami ez Didgah-e İmam Humeyni," *Mecelle-i Ulum-e Siyasi*, Şomare, 5 (Tabestan 1378): 221-243.

¹⁰ Seyid Cevad Verei, "Resmiyyet-i Mezheb-e Şia der Kanun-e Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran," *Feslname-i İlmî Pejuheş-i Şia Şinasi*, Şomare, 48 (Zemestan 1393): 37-74.

¹¹ Şiilik asıl itibariyle şemsiye bir kavram olup tarihsel ve bir doktrin olarak farklılıklar arz eden birtakım alt grupları kapsar. Bunlar Zeydiyye, İsmailiyye ve İmamîyye'dir. Bununla birlikte tarihsel süreçte ve bilhassa günümüzde Şiilik dendiğinde asıl itibariyle İmamîyye, bir diğer ifadeyle On İki İmamcı/İsnaaşeriyye Şi-

ve küresel politikalarında teokratik bir anlayışın doğmasına zemin hazırlamıştır. Söz konusu yeni teokratik yönetim anlayışı Velayet-i Fakih teorisi ile birlikte iyice pekişmiş ve İran dış politikasında “devrimin ihracı” siyasetiyle başka bir boyut kazanmıştır. Bazen Şii Hilali olarak adlandırılan bazen Şii nüfuz kuşağı siyaseti olarak karşımıza çıkan devrimin ihracı politikası İran dış politikasındaki ulusal çıkar tanımlamasının temel argümanı olmuştur.

1979 yılında yıkılan şahlık rejiminin yerine kurulan İran İslam Cumhuriyeti’nin meşruiyeti Ayetullah Humeyni tarafından geliştirilen Velayat-i Fakih¹² kavramına dayandırılmıştır.¹³ Humeyni’nin geliştirmiş olduğu Velayet-i Fakih düşüncesi genel anlamıyla Şiilik inancında On İkinci İmam olan Mehdi’nin yokluğunda vekâleten dini ve siyasi yönetimi idare etmesi görevidir.¹⁴ Dini olarak da yöneticiye itaat anlamına gelen Nisa Suresi 59. Ayette “*sizden olan emir sahiplerine itaat edin*” ayetini “imamlara vekalet eden ulema” olduğu şeklinde yorumlamıştır.

Velayet-i Fakih, Gaip İmam’a vekalet eden ulemanın vekaletinin dini konuların yanı sıra devlet yönetiminde de geçerli olduğu görüşünü içermektedir. Humeyni’nin Velayet-i Fakih düşüncesine göre devletin lideri aynı zamanda Gaib İmam’ın baş temsilcisi olan “rehberdir”. Bu yetki kendilerine ilahi bir yolla tevdi edilmiş olup, ilahi yolla tevdi

---

iliği kastedilir. Bu açıdan makalede Şiilik ifadesiyle İmamiyye Şiası’nın kastedildiğini ve Şiilik ifadesinin bu özel anlamıyla anlaşılması gerektiğini belirtmek gerekir.

¹² Ayrıntılar için bkz: Ruhullah Humeyni, *Velayet-i Fakih*, Hukümet-i İslami, (Tahran: Tenzim ve Neşr-i Asar-i İmam Humeyni, 1356).

¹³ Peter Seeberg, “İran Devrimi, 1977-1979: Etkileşim ve Dönüşüm,” *Doğu Batı Dergisi* 20, 79 (2016): 183-201.

¹⁴ Mustafa Nasihî, “Velayet-i Fakih der Kanun-e Esasi,” *Hukümet-i İslami*, 109. <https://124.im/Rc6P>.

edilmeyen yetki ise “Tağut” olarak nitelendirilmiştir.¹⁵ Şimdiki rehber Ali Hamaney’in ifadesiyle; “Velayet-i Fakih meselesi, seçkin ve uzman ulema meclisi (Hubregan) tarafından icat edilmiş bir şey değildir. Velayet-i Fakih, vekalet edenin veya hükmedenin meşruiyet kaynağının Allah’tan geldiğini vurgulayarak”¹⁶ bu düşüncüyü dini olarak da meşrulaştırmıştır.

Velayet-i Fakih teorisinin pratikte vücut bulmuş hali olan rehberlik makamının İran’da mezkûr dış politika ilkelerini en üst seviyeden belirleyen organ olduğunu söylemek mümkündür. Uzmanlar meclisi tarafından seçimle belirlenen rehberlik makamı, ülke içerisinde sahip olduğu yetkiler bakımından uluslararası sistem içerisinde eşine az rastlanan bir yönetim anlayışını meydana getirmektedir. İran’da rehber bir yandan ümmetin velayeti ve imameti rolünü üstlenirken diğer taraftan İran anayasasına göre ülkedeki en yüksek yetkili makamda olması itibariyle¹⁷ ülkenin dış politikasına doğrudan etki edebilmektedir.

“İran İslam Devrimi” ile başlarda mezhepsel vurgudan ziyade daha genel olan “İslam Birliği”, “Kudüs” konusu gibi kavramlar daha sık kullanılarak bütün İslam dünyasını etkilemeye yoluna gidilse de devrimin Şiiler üzerindeki etkisi daha yaygın olmuştur.¹⁸ Bu sayede Ortadoğu’da İran dışındaki topraklarda özellikle Lübnan ve Irak’taki

---

¹⁵ Muhammed Mehdi Reşadeti, “Hukümet Mübtteni Ber Nezeriye Velayet-i Fakih ez Menzer-i İmam Humeyni,” *Fesname-i Din ve Siyaset*, Şomare, 13-14 (Payız 1386): 3-19.

¹⁶ Ekber Eşrefi ve Kuddusi Alizade Silab, “Velayet-i Mutleqe’i Fakih der Endişeyi Siyasi-yi Ayetullah Hamaney,” *Pejuheşname-i İnkılab-e İslami*, Şomare, 21 (Zemestan 1395): 33.

¹⁷ Ali Rıza Sayebani, Eminullah Salari, “Berresi-ye Cayegah-e Rehberi ez Menzer Hukümet-e İslami ve Kanun-e Esasi,” *Mahname-i Pejuheş-e Milet*, Şomare, 15 (1395): 103-115.

¹⁸ Murtaza Şirvedî vd., “Goftemanha-ye Mukavemet (Şii) ve Tasir-i an ber Nezm-i Emniyeti-yi Hegemonik-e Garb-i Asya der Muvacehe ba Goftemanha-ye Selefî ve Ehvani,” *Pejuheşname-i Siyasi-ye Cihan-e İslam* 10, Şomare, 1 (Bahar 1399): 227.

Şiilerle ilişkiler daha da geliştirilmiştir. Özellikle buralarda Velayet-i Fakih teorisinin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Zamanla bu Şii dalga siyasi gelişmelerin de etkisiyle ve İran'ın eliyle Afrika kıtasında da etkili olmaya başlamıştır.

İran sık sık diplomatik, siyasi, dini-mezhebi, güvenlik, denizcilik, ticari ve kültürel alışverişler yoluyla Afrika'da parça parça nüfuz inşa etmeye çalışmaktadır. Fakat dini-mezhebi nüfuzu daha dikkat çekici ve diğerlerinden daha uzun vadeli etkileri olması açısından önemlidir.

İran'ın kıtaya yönelik politikası, tarihsel olarak çıkar ve devrimci dünya görüşünü ihraç etme dürtüleri tarafından yönlendirildi. Bununla birlikte, kıtadaki devlet, devlet altı ve devlet dışı siyasi ve dini aktörlerle ortaklıklar kurarak yaptırımlar ve tecritle mücadele ihtiyacına yanıt olarak Afrika ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir. İran-İrak Savaşı'nın (1980-1988) patlak vermesinden sonra İran'ın Afrika'daki politikası, Suudi Arabistan ve İsrail dahil olmak üzere rakip Ortadoğu güçlerinin etkisini sınırlamaya çalıştı. On yıl içinde İran, kıta genelinde Şii İslam'a geçişleri teşvik ederek ve Afrika'nın apartheid karşıtı hareketini destekleyerek Afrika'da siyasi sermaye inşa etmişti.

İranlı yetkililer, “Dünya Batı ile sınırlı değildir” sloganını sık sık vurgulamaktadırlar. Aslında Şiilerin “egemen güçler” tarafından dayatılan baskıyı kabul etmemesi İslam Cumhuriyeti'nin ana söyleminde bir odak noktasıdır. Geleneksel olarak devrim sonrası İran, Batılı olmayan ülkelerle olan bağlarının genişlemesini Batı'nın ABD öncülüğündeki yaptırımlar veya askeri çevreleme çabaları şeklinde uyguladığı baskıları dengelemek için bir araç olarak görmüştür. Tahran'ın "Doğu'ya bakış" jeopolitik yönelimi ve Çin, Rusya ve Hindistan gibi Asyalı güçlerle bağları güçlendirme çabaları, İran liderliği tarafından bu tür baskılara karşı koymanın önemli bir yolu olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte, dünyanın diğer bölgeleri özellikle Afrika ve Latin

Amerika'da odağını Batı'dan uzaklaştırarak ekonomik ve jeopolitik nüfuzunu artırmaya yönelik çabaları İran stratejisinin bir parçasıdır.¹⁹

Eski Cumhurbaşkanı Ahmedinejad bu stratejinin önemli bir destekçisiydi. İran yönetimi sırasında Afrika'da önemli bir angajman üstlenmişti. Bu bağlamda Ahmedinejad, “İran ve Afrika arasındaki kapsamlı ve derin işbirliği, uluslararası ilişkileri ve bölgesel dengeyi değiştirmek için uzun bir yol kat edecektir” demiştir. Afrika'daki İran büyükelçiliklerinin sayısını artırmış ve kıtaya önceki herhangi bir cumhurbaşkanından daha sık seyahat etmiştir. Bu sayede İranlı otomobil üreticileri bile ürünlerini Afrika'ya ihraç edecek bir pazar bulmuştur. O dönemde Batı, İran'a artan bir şekilde baskı uygularken Afrika Tahran'ın siyasi ve ekonomik kazanımlar elde etmesi için bir fırsat olarak görülmüştür. İran'ın kıtaya artan katılımı aynı zamanda BM Genel Kurulu, BM Güvenlik Konseyi ve Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'nda İran'a karşı uluslararası toplumdaki birliği baltalamayı da amaçlamaktaydı.²⁰

2012 yılında Benin başkanı ve Afrika Birliği başkanı ile yaptığı görüşmede Ayetullah Hamaney, Afrika'yı İran'ın jeopolitik yörüngesinin kilit bir yönü olarak tanımladı ve Afrika kıtasının, İran'ın dış politikasının ana çerçevesinin bir parçası olduğunu belirtti. Ancak bu durum, dış politikasında Afrika'ya çok daha az önem veren Ruhani yönetiminde değişmiştir. Hamaney'in tavsiyelerine dayanarak ABD'nin İslam Cumhuriyeti'nin amaçlarını engellemeye yönelik bir dış politika geliştirme sözü veren İbrahim Reisi'nin yönetime geçişiyle Batılı olmayan ülkelerle bilhassa da Afrika ile ilişkilerin yeniden canlanması muhtemeldir. “Dünya Batı ile sınırlı değildir” düsturu bir kez daha İran'ın dış politikasının merkezini oluşturması beklenmektedir.

---

¹⁹ Hamed Mousavi ve Amin Naeni, “Iran and Russia Pivot to the East: Was It U.S. Pressure?,” *Middle East Policy*, (Ekim 2019): 107-122.

²⁰ Heibach Jens, “Sub-Saharan Africa: A Theater for Middle East Power Struggles,” *Middle East Policy*, (Eylül 2020): 69-80.

İslam Cumhuriyeti'nin müesses nizamıyla yakın ilişkisi olan İbrahim Reisi'nin Haziran 2021'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanmasıyla ülkenin dış politikasında yeni bir dönem başlamıştır. İran parlamentosunun eski bir sözcüsü olan Gholam-Ali Haddad-Adel, Başkan Reisi'nin dini liderin tavsiyesini anlayıp kabul edeceğini ve son dört cumhurbaşkanına kıyasla benzersiz olacağını söylemesi önemlidir. Görünen o ki, yeni yönetim dini liderin İslam Cumhuriyeti'ni güçlendirmek için ortaya koyduğu “direnış” yol haritasına göre adımlar atması muhtemeldir. Bu çerçeve muhtemelen Reisi yönetiminin Ahmedinejad'ın Afrika politikasını yeniden canlandıracağını İran'daki ve uluslararası çevredeki değişen koşulları yansıtabak şekilde güncelleyip güçlendirdiğini görebiliriz.

Tahran'ın Afrika'daki nüfuzunu genişletmedeki bir diğer amacı da son yıllarda kıtada aktif hale gelen İsrail, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakipleri ile rekabet etmek istemesidir. Bu amaçla, İslam Cumhuriyeti ideolojik potansiyelini Afrika devleti ve devlet dışı aktörler arasında kullanmaya çalışmaktadır. İslam'ın ve özellikle Şii dünya görüşünün kendisine kıtadaki etkisini artırma şansı vereceğini ummaktadır. Bu bağlamda İran, Reisi yönetimi altında muhtemelen sürdürülecek ve güçlendirilecek bir çaba olan Nijerya, Senegal, Fas, Tunus Cezayir ve Tanzania'ya odaklanmıştır.

Ayrıca, İran'ın jeopolitik yöneliminin ana itici güçlerinden biri, halkların veya hükümetlerin Batı ile halihazırda kültürel sömürgecilik içinde olduğu ülkeleri etkilemektir. Afrika'nın bazı bölgelerindeki sömürgecilik karşıtı duyarlılık İran'ın ve bazı Afrika ülkelerinin ortak bir perspektife ulaşmasının önünü açabilmesi ve bu da İran'ın bölgedeki rolünü genişletmesi beklenmektedir.

Reisi yönetimi İslam Cumhuriyeti'nin ABD ile kontrollü bir çatışmayı ve ekonomik istikrar adına JCPOA-KOEP'i (Kapsamlı Ortak Eylem Planı) yeniden canlandırma isteğini içeren dış politikasının temel ilkelerini değiştirmesi beklenmemektedir. Ancak İran Batılı olmayan ülkelere yönelme çabalarını yoğunlaştıracak ve Afrika da bu çabanın giderek daha önemli bir parçası olacak gibi görünmektedir.

Tahran'daki yetkililerin kafasında Afrika ülkeleriyle bağların genişletilmesi gerçekçi bir dünya görüşüne dayanmakta ve İslam Cumhuriyeti'nin bölgesel ve küresel düşmanlara karşı çıkarlarını savunmasını sağlayacağına inanılmaktadır. ABD, on yıl içinde İran'ı ekonomik olarak iki kez hedef alırken İslam Cumhuriyeti'ndeki müesses nizama bağlı olan Reisi'nin cumhurbaşkanlığı, Tahran'a dini-mezhebi, ekonomik, siyasi ve güvenlik çıkarlarını umduğu gibi sürdürme şansı verebileceği değerlendirilebilir. Bu bağlamda Afrika İran için stratejik derinliğe sahip olması muhtemeldir. Gerçekten de İranlı yetkililer, Afrika'nın Tahran için İslam Cumhuriyeti'nin kimliğine ve söylemine bir tehdit olarak kabul ettiği egemen dünya düzenini reddetmesi için bir fırsat olduğuna inanmaktadırlar. Bu bağlamda Şiilik de İran için önemli bir referans kaynağıdır.

2. İran'ın Afrika'da Şiilik Eksenli Faaliyetlerde Bulunduğu Ülkeler

İran kendisini dünyadaki tüm Müslümanların savunucusu gibi gördüğü için din faktörünü dış politikasının meşruiyet aracı olarak farklı bölgelerde kullanmaktadır ki bu bölgelerden biri de Afrika kıtasıdır.²¹ İran ve Afrika arasındaki ilişkiler Muhammed Rıza Pehlevi'nin (1941-1979) yönetimi altında hızlanmıştır. 1970'lerde Soğuk Savaş şiddetlenirken Batı ile müttefik olan Şah, yakın zamanda sömürgeleştirilmiş kıtada komünizmin yayılmasını engellemeyi düşünmekteydi. Pehlevi böylece İran'ın Cezayir, Mısır, Fas ve Güney Afrika da dahil olmak üzere bir dizi Afrika ülkesiyle bağlarını genişletme siyaseti izlemiştir.²² İran İslam Cumhuriyeti'nin Afrika ile ilişkileri Bağ-

---

²¹ Shahram Chubin, "Iran's Strategic Aims and Constraints," *Iran's Strategic Intentions and Capabilities* içinde, ed. Patrick Clawson, (Washington: National Defense University, Nisan 1994), 42.

²² Sara Saidi, "Iran in Africa: Ideology comes at the expense of diplomacy and business," *The Africa Report*, 7 Ocak 2021, <https://www.theafricareport.com/57225/iran-in-africa-ideology-comes-at-the-expense-of-diplomacy-and-business/>.

lantısızlar Hareketi'ne katıldığı ve kendisini o zamanlar batı emperyalizmine karşı savaşı ve ezilenlerin bir savunucusu olarak sunmaya çalıştığı 1979 devrimi ile daha da derinleşti. 1979'dan bu yana İran'ın Afrika kıtasındaki varlığı Amerikan karşıtlığı ve Şii mezhebini yayma bu süreçte bölge ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkileri geliştirme çabaları üzerine inşa edilmiştir.²³ Zaman içerisinde Tahran yönetimi özellikle elçilikler ve kültür müsteşarlıkları kanalıyla Afrikalı öğrencilere İran üniversiteleri ve Şii havzalarında okumaları için burs imkanı sağlamış²⁴ ve bu politikasıyla bir yumuşak güç unsuru oluşturarak uzun vadeli ikili ilişkilerin başlamasına zemin hazırlamıştır. Toplumsal ve kültürel girişimlerinin yanı sıra bugün itibarıyla 30'dan fazla ülkede elçiliği bulunan İran, ticari anlamda da Afrika ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışmakta ve bu minvalde Afrika'da çok sayıda ticari fuar düzenlemektedir.²⁵ İran Afrika'da Şiileştirme faaliyetlerini Afrika'da Lübnanlı göçmenler, İran elçilikleri ve kültür Müsteşarlıkları, Irak, Suriye ve Lübnanlı Şii tüccarlar ve eğitimciler üzerinden yürütmektedir. Bu ülkeler arasında Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır, Sudan, Senegal, Nijerya, Mali, Burkino Faso, Komor İslam Cumhuriyeti, Somali, Kenya, Uganda, Benin, Fildişi Sahilleri, Kamerun, Tanzania, Gana, Güney Afrika Cumhuriyeti gibi ülkeler bulunmaktadır.²⁶ Bu ülkelere Senegal, Nijerya, Gana, Fas, Cezayir ve Tunus gibi ülkeler diğer ülkelere göre daha fazla dikkat

---

²³ Jeffrey A. Lefebvre, "Iran's Scramble for Sub-Saharan Africa," *Insight Turkey* 21, 1 (2019 Kış): 133-150.

²⁴ Jafar Ghannad-Bashi, "Why Iran Must Attach Importance to Africa?," *Analysis of Iran Review*, 3 Ağustos 2016, <http://www.iranreview.org/content/Documents/Why-Iran-Must-Attach-Importance-to-Africa-.htm>.

²⁵ Ashraf Shazly, "Eritria: Another Venue for the Iran-Israil Rivalry," *Stratfor Worldview Assessments*, (11 Aralık 2012): 1.

²⁶ Alex Mc.Anenny, "A Tutorial Overview of Iran's Strategic Influence in Africa," *Center for Security Policy*, 2014, <https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Iran-in-Africa.pdf>.

çekmektedir.²⁷ Bu makalede İran İslam Cumhuriyeti'nin Fas, Tunus ve Cezayir'deki Şiilik üzerinden yürüttüğü faaliyetler ele alınacaktır.

3. Afrika'daki Şiileştirme Faaliyetleri Aktörleri

3.1. Lübnanlı Göçmenler

19'uncu yy. sonlarına doğru özellikle Hristiyanlar olmak üzere Lübnanlı göçmenler Osmanlı ordusunda zorunlu askerlik yapmamak veya iş aramak maksadıyla Afrika'ya göç etmeye başlamıştır. Lübnanlı göçmenler arasındaki birçok Şii mezhebini benimsemiş kişiler göç ettikleri Afrika ülkelerinde zaman içerisinde Şiilik faaliyetlerine de yönelmişlerdir.²⁸ Örneğin, Fildişi Sahillerindeki Şii Hareketi İran'ın desteklediği en güçlü gruplardan birisi olmakla birlikte bu faaliyetlerini Lübnan'dan zamanından göçmüş Lübnanlı topluluklar eliyle yürütülmektedir.²⁹ Bununla birlikte İran için önemli bir ekonomik pazar olan Komor Adaları'nda Abdullah Sambi'nin devlet başkanı seçilmesinden sonra faaliyetlerine hız veren Şiiler Lübnan Hizbullah'ına yakın iş insanları ile ekonomik alanda faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır.³⁰

3.2. İran Elçilikleri ve Kültür Müsteşarlıkları

İran elçiliklerinin buldukları ülkelerde ilk olarak Şiiliğe karşı şüphe duyan insanları hedef alan bazı dergi ve kitap dağıtımına yöneldiği bilinmektedir. Afrikalı öğrencilere İran üniversitelerinde ve

---

²⁷ Sünni kesim çoğunluğu oluştursa da Nijerya, Senegal, Gana, Uganda, Mali, Tanzanya gibi ülkelerde Şiilik de ön plana çıkmaktadır.

²⁸ Ayrıntılar için bkz: Orhan Karaoğlu, Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

²⁹ Ğerevi Yusufi ve Muhammed Hadi, "Gozareş Ez Yek Sefer-e Tebliğati Veziyet-e Şiiyan-e Sahel-i Aj," *Mecelle-i Marefet*, no. 52 (1381): 111-112.

³⁰ J. Peter Pham, "Iran's ties to Africa," *The Jerusalem Strategic Tribune*, Şubat 2022, <https://jstribune.com/pham-irans-ties-to-africa/> .

Şii havzalarda okumaları için burslar sağlanmaktadır. Bu öğrencilerin büyük kesimi Şii mezhebini benimseyerek ülkelerine geri döndüklerinde İran adına Şiilik faaliyetlerine liderlik etmektedirler. 1990'lı yıllardan beri İran elçilikleri ve kültür müsteşarlıkları faaliyetlerini hızlandırmışlar ve Afrika'daki Lübnanlı topluluklar ve Şiileşmiş kesimlere sahip çıkmaya başlayarak bu kişilere kurumlar kurmuşlardır. İran'ın Afrika'da Şiileştirme stratejisi çerçevesinde o dönemin Cumhurbaşkanı Hasan Rafsancani sonrasında Hatemi ve Ahmedinejad çeşitli Afrika ülkelerine sık sık ziyaretlerde bulunmuşlardır. Bu ziyaretlerde askeri üstlerin açılması, ticari ve siyasi ilişkilerin güçlendirilmesi, petrol rafineleri ve fabrikaların kurulması gibi farklı alanlarda yatırımlar yapılmıştır.³¹ İran'ın bu ekonomik hamleleri Afrika'da Şiiliği yayma çalışmalarını da daha güçlü bir şekilde sürdürmesine zemin hazırlamıştır. Bir önceki İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani döneminde de İran'ın bu politikası devam etmiştir.

3.3. Lübnan, Irak ve Suriyeli Şii Tüccarlar ve Eğitimciler

1980'li yıllardan itibaren Iraklı eğitimciler sonrasında Suriye ve Lübnanlı eğitimciler Libya ve Cezayir gibi ülkelere çalışmak ve ticaret yapmak için göç etmişlerdir. Söz konusu bu göçmenler arasında Şii mezhebine bağlı kişiler buldukları ülkelerde Şiiliğin yayılması için de faaliyetlerde bulunmuşlardır.³² Bu bağlamda en dikkat çeken ülke Nijerya'dır. 1940'lı yıllardan beri Lübnanlı Şii tüccarlar aracılığıyla ülkede Şii mezhebi tanınmaya başlanmıştır. 1979 İran İslam Devrimi sonrasında Şiilik faaliyetleri hızlanmış ve İran'ın destek verdiği Şii din adamı Ayetullah İbrahim El Zekzaki liderliğindeki İslami Cemaat isimli örgüt üzerinden ülkede Şiileştirme faaliyetleri sürdürülmüştür. İran üniversiteleri ve enstitüleri burslu olarak Nijeryalı öğrencileri

---

³¹ Ahmed Bahşi, "İran ve Afriga-ye Cunubi."

³² J. Peter Pham, "Iran's ties to Africa."

kabul etmekte ve bu öğrencileri Kum ve Necef'teki Şii havzalarda eğitmektedir.³³

4. İran'ın Şiilik Faaliyetinde Öne Çıkan Ülkeler

4.1. Fas

Fas'taki Şiilik faaliyetleri geçmiş dönemde İran tarafından finanse edilen Lübnan merkezli yayınların ülkede dağıtılması ile yayılmıştır.³⁴ Günümüzde ise özellikle internet vasıtasıyla yeni taraftar kazanma cihetine gidilmektedir. Şii imamların gerçekleştirdiği ve yürüttüğü toplantılarda Faslı gençleri devşirmeye çalışmışlardır. Mart 2014'te İssam El Hassani liderliğinde "El Hat El Rissali (habercinin çizgisi) Eğitim ve Yayın" isimli Şii bir dernek kurulmuştur. Fas'taki Şiilerin lideri olarak kabul edilen Hassani halen "Ressali" adlı internet sitesini de yönetmektedir.³⁵ Halihazırda Fas Şiiileri bilhassa Tanca şehrinde toplanmış olup Kazablanka, Rabat, Marakeş, Meknes ve Fes gibi şehirlerde de Şii nüfus bulunmaktadır.³⁶ Tanca şehrinde Şiileşmiş bir grup Fas vatandaşı tarafından "İmam Muhammed Şirazi Heyeti" isminde bir yapı oluşturulmuştur.³⁷ Bu grup Kuveyt asıllı Şii

---

³³ Ayrıntılar için bkz: Orhan Karaoğlu, *Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021).

³⁴ Jafar Ghannad-Bashi, "Why Iran Must Attach."

³⁵ "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş," Shia News, 29 Ordebeheşt 1395, <https://www.shianews.com/fa/news/118524/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4>.

³⁶ "Padişahi-yi Merakeş," Shia Atlas, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022, <https://shiaatlas.com/country/%D9%BE%D8%A7%D8%AF%D8%B4%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4/>.

³⁷ "İslam ve Teşeyyu der Merakeş," Shia Africa, Son erişim tarihi: 15 Temmuz 2018, <http://www.shiafrica.com/archive/1817/%D8%A7%D8%B3%D9%84%D>

din adamı Yasir El Habib'in görüşlerini savunmaktadır. El Habib Sünnileri açıkça kafirlikle suçlayarak radikal görüşleri kendisine bağlı "Fadak" isimli TV kanalında yayınlar yapmaktadır.³⁸ Fas'ta İran'a sempati duyan bazı oluşumlar da mevcuttur. El Şebibe El İslamiyye Hareketi, Enver El Mevedde Derneği bu oluşumlardandır. El Şebibe El İslamiyye Hareketi Abdülkerim Muti liderliğindeki bir oluşumdur. 1981'de bu hareketten ayrılan ve "Cund El İslam" ismiyle ortaya çıkan bir grup kendisini El İhtiyar El İslami adıyla duyurarak İran İslam Devrimi'nden etkilenmiş kesimlerin ve faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Bu hareketten birçok Şii mezhebine yönelen bireyler çıktığı ifade edilmektedir. Enver El Mevedde Derneği, El İhtiyar El İslami eski üyesi İsam Ahmedian ile Yunus Şerifi tarafından oluşturulmuştur. Kuruluşundan hemen sonra yayın çizgisi Şiilikle sınırlı olan Ru'ya El-Muasıra isimli haftalık bir gazete çıkarmıştır.³⁹ Ayrıca Rabat, Meknes, Tanca ve Sale bölgelerinden pek çok merkezde Şiilik faaliyetleri yürütüldüğü belirtilmektedir. Kasablanka kitap fuarında da söz konusu bu oluşumlar tarafından Şii eserlerin dağıtımı ve propagandasının yapıldığı Fas genelinde, kesin olmamakla birlikte yaklaşık olarak 300.000 Şii nüfus olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁰ Bununla birlikte uzun zamandır Belçika'da yaşayan Faslı vatandaşların Şiileştirme faaliyetlerinin etkisi altında olduğu birçok sayıda gurbetçi Faslının Avrupa'da mezhep değiştirerek Şiileştiği de ifade edilmektedir. Belçika'da Faslıların yönetiminde olduğu Şii Ehl-i Beyt Kültür Merkezi, Beyrut Kütüphanesi, El Hadi Fas Derneği, Rahman Camisi, Sani El Sakaleyn Teşkilatı, Reza Hüseyiniyesi, El

---

[8%A7%D9%85-%D9%88-%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4.](https://fadak.tv/programs)

³⁸ Yasir el-Habib'in yaptığı programlar ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: <https://fadak.tv/programs>.

³⁹ Muhammed Dehgani vd., "Seyr-i Tarihi-yi Teşeyyu der Merakeş," *Fesname-yi İlmi-Pejuheşi Mutalaat-e Tarih-i Cehan-e Eslam* 5, Şomare, 10 (Payiz ve Zemestan 2018): 104-106.

⁴⁰ "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş."

Hadi Hüseyneyesi de faaliyetlerini yürütmektedir.⁴¹ Fas'ta öne çıkan Şii şahsiyetler arasında Seyyid İdris Hani, Nureleddin Haşimi, Seyyid İmad Ahmediyan, Abdul'ani Abduni ve Hasan İğeyri dikkat çekmektedir. Özellikle Fas'taki Şiiler için ön plana çıkan ve 1967 doğumlu olan Seyyid İdris Hani, İdris El Hüseyni olarak da bilinmektedir. İdris El Hüseyni Suriye'de eğitimini tamamlamış ve Şiileştikten sonra Şam'daki havzada eğitim almak için Suriye'ye gitmiştir. Şii merci Muhammed Taki El Müderrisi eliyle 1990'lı yıllarda Şii din adamı elbisesi giydirilmiştir.⁴²

4.2. Cezayir

Cezayir, İran İslam Cumhuriyeti'ni Cezayir muhalefet grubu İslami Kurtuluş Cephesi'ni desteklemekle suçladıktan sonra 1993 yılında diplomatik bağlarını koparmıştı. İran suçlamaları reddetmesine rağmen iki ülke Eylül 2000'e kadar resmi ilişkilere devam etmemiştir. İlişkilerin yeniden başlamasının ardından, çok taraflı ve ikili işbirliği anlaşmaları ve üst düzey devlet ziyaretleri yoluyla ekonomik ve diplomatik bağlar hızla artmıştır. 2004 yılında Cezayir Cumhurbaşkanı Abdelaziz Bouteflika ile yaptığı görüşmenin ardından dönemin İran Savunma Bakanı Ali Shamkhani, iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerin iyileştirilmesi sonucunda askeri ve savunma iş birliğinin arttığını söylemiştir.⁴³ İlk defa 2006 yılında Ce-

---

⁴¹ “Şiiyan der Beljik ne-mitevanend ez Emam Humeyni Çizi Beguyend,” Jamaran, 04 Behmen 1392, <https://www.jamaran.news/اخبار-بخش-15/27961-در-شيعيان-بگويند-چيزي-خميني-امام-از-توانند-نمي-بلژيک>.

⁴² “İslam ve Teşeyyu der Merakeş...”

⁴³ Raziye Fermani, “Berresi-yi Revabet-e Siyasi-yi İran ba el-Cezayir ez Zeman-e İstiklal-e el-Cezayir ta Eknun,” *Şişşomin Hemayeş-e Milli Pejuheşha-ye Nevin der Hoze-ye Ulum-e Ansani ve Mutalaat-e İçtimai-yi İran*, (1399): 1-3.

zayir'in Ayn Temuşent vilayetinde yüzlerce Şii, aşure törenleri yaparak varlıklarını açıkça ortaya koymuşlardır.⁴⁴ İran ve Şii örgütler zamanı Cezayirli aktivist, yazar Enver Malik bu konu hakkında kapsamlı bilgiler içeren makaleler kaleme almaktadır. 48 ili kapsayan araştırmaya göre Cezayir'de çoğunluğu tanınmış ve eğitilmiş mensubu 1700 civarında Şiileşmiş Cezayir vatandaşı bulunmaktadır. Şiiler, ülkenin batısında daha çok Berberi ve El Şaviye toplumunda yoğunlaşmıştır. Yine çeşitli Berberi topluluklar arasında da Şiiliğe geçişi kolaylaştıracak etmenlerin bulunduğu kaydedilmektedir. Sanal ortamda Cezayir Şiileri ismiyle Berberice hazırlanmış ülkedeki genel Şii Stratejisini ortaya koyan yayınlar mevcuttur.⁴⁵ Çalışmaların Cezayirli yerlilerce yürütülmesi sebebiyle Cezayir yönetimi bu grupların arkasında başka ülkelerin bulunduğu yönünde suçlamalar yapmamaktadır. Ama açık kaynaklara yansıyan birçok veride İran'ın bu gruplara maddi destek sağladığı da belirtilmektedir.⁴⁶ Şiileşen Cezayirli dergiler ve kitapların basımı ve dağıtımıyla yakından ve yoğun bir şekilde ilgilenmektedir. Bu çerçevede "Mir'at El Envar, Mişkât El Esrar, El Askeri Tefsiri, El Seade lil Horosani Tefsiri, Mecma El Beyan" gibi kitaplar piyasada satılmakta ve çeşitli cami-mescitlerde bu kitaplar dağıtılmaktadır.

Şiiler Cezayir'in doğusunda yer alan Biskra Vilayetine bağlı Beni Halid ilçesinde Halid Bin Sinan El Abbasi Camii'ni kullanmaktadır. Ehl-i Beyt'e nispet edilen Abdurrahman Bin Halife isimli şahsın kabrinin bulunduğu iddiası üzerinden burada faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.⁴⁷ Tebesa iline bağlı El Şeria bölgesi ile Batna vilayeti de Şii yayılcılığında önde gelmektedir. Cezayirli Şiileri resmi ya da aleni

---

⁴⁴ "Pejuheş-i Khandeni ez Vaz'iyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir," Shia News, 19 Aban 1398, <https://www.jamaran.news/اخبار-بخش-15/27961-در-شیعیان-بگویند-چیزی-خمینی-امام-از-خوانند-نمی-بلزیک>

⁴⁵ "Şiiyan-e el-Cezayir," *Kalbasi.ir*, 15 Tir 1400, <https://kalbasi.ir/الجزایر-شیعیان>

⁴⁶ Raziye Fermani, "Berresi-yi Revabet-e Siyasi-yi İran ba el-Cezayir," 1-3.

⁴⁷ "Pejuheş-i Khandeni ez Vaz'iyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir."

temsil eden herhangi bir platform, cami, hüseyniye veya gazete bulunmamaktadır. Ülkedeki Şiiler bu sebeple genelde kültürel faaliyetler çatısı altında bu hizmetleri vermektedirler.⁴⁸ Bu da Şii faaliyetlerin ülkedeki faaliyetlerinin takibini zorlaştırmaktadır. Cezayir'de Şiileşmiş şahsiyetleri arasında Raşid Bin İsa dikkat çekmektedir. 1974 Sorbonne Üniversitesi mezunu olup Fransa'da yaşamaktadır. Eğitim uzmanı olarak anılan ve Şiileştirme faaliyetlerinde ismi sıklıkta zikredilen bir isimdir. Cezayirli Şiilerin manevi babası olarak görülen İsa vasıtasıyla yüzlerce Fransız Müslümanın Şii mezhebine geçtiği belirtilmektedir. Bu kişinin İran, Lübnan Hizbullah'ı ile Necef ve Kum'daki Şii merciler ile irtibatı olduğu da kaydedilmektedir.⁴⁹

4.3. Tunus

İran Tunus'ta, ilk olarak Şii merci Muhammed Bakır Sadr'ın Şiilik propagandası ve Şiileştirme faaliyetleri ile etkin olmaya başlamıştır. 1980 yılındaki İran-İrak Savaşı ve devrimin yayılması stratejisi sebebiyle El Müslimin El Sairin fi El Hat El İmam (İmam Humeyni Çizgisinde Yürüyenler) akımı ortaya çıkmıştır. İran yanlısı bu grup Ehl-i Beyt Kurumu çatısı altında faaliyetler yürütmüştür. Tunus'ta Nahda/İhvan'ın 1990'lı yıllarla beraber gücünün azaltılması üzerine Şiiler daha rahat hareket ederek ülkede yayılmaya ve hatta devlet kurumlarına girmeye başlamıştır. Bu dönemde İran-Tunus ilişkileri güçlenmeye başlarken iki ülke arasında karşılıklı ziyaretler artmıştır.⁵⁰

Tunus'ta Şiiliği benimsemiş önemli şahıslar arasında Muhammed El Ticani El Semavi ve Mübarek bin Muhammed Bin Salih Badaeş gibi

---

⁴⁸ “Şiiyan-e el-Cezayir der Goftegu ba Şeyh Fazil Ahmed Riyal,” *Mahname-yi Akhbar-e Şiiyan*, No. 40 (Esfend 1378): 9-13, <https://www.magiran.com/paper/596454>.

⁴⁹ “Raşid bin İsa ile Cezayir Üzerine Söyleşi,” *Haksöz Dergisi* 17, Ağustos 1992, <https://www.haksozhaber.net/okul/cezayir-uzerine-253yy.htm>.

⁵⁰ Ruhengiz Taheri, “Revabet-i İran ve Tunus der Gozar-e Zeman,” *Mahname-yi Kitab-e Ulum-e Ectemai* 15, (Khordad 1388): 86-87.

isimler yer almaktadır. Bu isimlerin Tunus devleti ile de yakın bağları mevcut olduğu belirtilmektedir.⁵¹ Kum şehrindeki Şii havzalarda da yüzlerce Tunuslu gencin olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca kültürel ve kamu diplomasisi çalışmaları yapan Tunus Beyt El Hikme isimli kuruluşun faaliyetlerine İranlı akademisyen ve düşünürler katılmıştır. İmadettin El Hamruni, Gabes şehrindeki Ehl-i Beyt Kültür Derneği başkanıdır. Milli Uzlaşma Grubu'nun ortaya çıkması için mücadele etmiştir. İran'a bağlı olduklarını reddeden Hamruni, yerli ve Tunuslu Şii olduklarını ifade etmiştir. Mübarek Bin Muhammed Bin Salih Badaeş, Raşid Gannuşi önderliğindeki Tunus İhvanına katılmış, Gannuşi ile birlikte İslami Cemaat'ı kurmuştur. Sonralarında Sufi tarikatlarına dahil olmuş ve 1980'lerde İran İslam Devrim'inin de etkisiyle Şiiliğe geçmiştir.⁵² Şakir El Şarki de İran Elçiliği'ne bağlı kültür dairelerinde çalışmış, 20 yıl boyunca Tunus'ta yoğun bir şekilde Şiiliğin ve İran Devrimi'nin yayılması için faaliyetlerde bulunmuştur.

5. Sonuç

Küresel ve bölgesel aktörler günümüzde yeni bir jeopolitik kargaşa ve rekabet yaşarken, Afrika bir ticaret ortağı ve yatırım hedefi olarak küresel zorlukların üstesinden gelmek için mücadele eden bir yer, aynı zamanda dış aktörlerin askeri ve stratejik güçlerini gösterecekleri bir arena olarak önem kazanmaktadır. Küresel aktörlerin Afrika'da yer alması bölgesel güçlerin de Afrika üzerinde siyaset geliştirmelerine olanak sunmuştur. Bu bakımdan bölgesel bir güç olan İran'ın Afrika özelinde de Kuzey Afrika'daki faaliyetleri özellikle de Şiileştirme siyaseti diğer rakiplerine göre daha dikkat çekici olmuştur.

İran, Afrika'da Şiileştirme çalışmalarını Afrika'da bulunan Lübnanlı göçmenler, İran elçilikleri ve kültür Müsteşarlıkları, Irak, Suriye ve

---

⁵¹ “Gerayeş-i Hezaran Tunusi be Mezheb-i Teşeyyu,” *Irdiplomacy*, 29 Khordad 1391, <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1902879/تشيع-مذهب-به-تونسی-هزاران-گرایش>

⁵² Ruhullah Portaleb, “Teşeyyu der Tunus,” *Mecelle-i Maaref* 99, Mehr ve Aban 1392, <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5211/7626/95250/تونس-در-تشيع>

Lübnanlı Şii tüccarlar ve eğitimciler üzerinden sürdürmektedir. 1990 yıllardan beri kıtada bulunan İran elçilikleri ve kültür müsteşarlıkları faaliyetlerini hızlandırmışlar ve Afrika'daki Lübnanlı topluluklar ve Şiileşmiş kesimlere sahip çıkmaya başlayarak bu kişilere kurumlar inşa ettirmişlerdir. İran'ın Afrika'da Şiileştirme stratejisi çerçevesinde o dönemin Cumhurbaşkanı Haşim Rafsancani, sonrasında Hatemi ve Ahmedinejad çeşitli Afrika ülkelerine sık sık ziyaretlerde bulunmuşlardır

İran diplomatik, siyasi, dini-mezhebi, güvenlik, denizcilik, ticari ve kültürel alışverişler yoluyla Afrika'da parça parça nüfuz inşa etmeye çalışmaktadır. Fakat dini-mezhebi nüfuzu daha dikkat çekici ve diğerlerinden daha uzun vadeli etkileri olması açısından önemlidir. İran'ın kıtaya yönelik politikası tarihsel olarak çıkar ve devrimci dünya görüşünü ihraç etme dürtüleri tarafından yönlendirildi. Bununla birlikte kıtadaki devlet, devlet altı ve devlet dışı siyasi ve dini aktörlerle ortaklıklar kurarak yaptırımlar ve tecritle mücadele ihtiyacına yanıt olarak Afrika ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Tahran'ın Afrika'daki nüfuzunu genişletmedeki bir diğer amacı da son yıllarda kıtada aktif hale gelen İsrail, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi bölgesel rakipleri ile rekabet etmek istemesidir. Bu amaçla, İslam Cumhuriyeti ideolojik potansiyelini Afrika devleti ve devlet dışı aktörler arasında kullanmaya çalışmaktadır. İslam'ın ve özellikle Şii dünya görüşünün kendisine kıtadaki etkisini artırma şansı vereceğini ummaktadır. Bu bağlamda İran, İbrahim Reisi yönetimi altında da muhtemelen bu politikasını sürdürecektir ve güçlendirme çaba içerisine girerek Nijerya, Senegal, Fas, Tunus Cezayir ve Tanzanya'ya odaklanmaya devam edecektir. Ayrıca, İran'ın jeopolitik yöneliminin ana itici güçlerinden biri, halkların veya hükümetlerin Batı ile hâlihazırda kültürel sömürgecilik içinde olduğu ülkeleri etkilemektir. Afrika'nın bazı bölgelerindeki sömürgecilik karşıtı duyarlılık İran'ın ve bazı Afrika ülkelerinin ortak bir perspektife ulaşmasının önünü açabilir ve bu da İran'ın bölgedeki rolünü genişletmesine imkan sağlayabilir.

İran bu stratejisini Afrika için de uygulamaya koymuş özellikle Afrika'da Nijerya, Senegal, Gana, Tunus, Cezayir, Fas gibi Müslümanların yaşadığı ülkelerde Şiiliği yaymak ve Şiileştirmek için Dini Diplomasi faaliyetlerini yürütmektedir. Bu bağlamda Şiiliğin yalnızca toplumlar için dini/uhrevi bir unsur olmasının da ötesinde, İran devleti için “stratejik bir referans kaynağı” olduğunu düşünmekteyiz.

Bu noktada İran'ın amacı, Tahran yönetimine müzahir gruplar yaratarak hem mezhepsel nüfuzunu artırmak hem de dış politika bağlamında ulusal çıkarlarını korumak istemektedir. Bu bakımdan Şiilik odaklı Dini Diplomasisi, İran devleti için salt bir dış politika aracından ibaret olmayıp teo-politik, jeopolitik ve reel politik unsurlar barındıran melez bir strateji için önemli bir referans kaynağı olduğu düşünülmektedir. İran bu önemli kıtada hem siyasi hem de dini-mezhebi alanda Dini Diplomasisi faaliyetleri yürüterek bölgede etkili olmak isteyen diğer bölgesel ve küresel aktörlerden ayrılmak istemektedir.

KAYNAKÇA

Bahşi, Ahmed. “İran ve Afriga-ye Cunubi: Seyr-i Tehavvul-e Revabet-i du Canebe ve Zerfiyet Senci-yi Ayende.” *Mecelle-i Revabet-i Harici*, no. 22 (1393): 181-213.

Chubin, Shahram. “Iran’s Strategic Aims and Constraints.” *Iran’s Strategic Intentions and Capabilities* içinde, Ed. Patrick Clawson, 65-92. Washington: National Defense University, 1994.

Dehgani, Muhammed vd. “Seyr-i Tarihi-yi Teşeyyu der Merakeş.” *Fesname-yi İlmi-Pejuheşi Mutalaat-e Tarih-i Cehan-e Eslam* 5, Şomare, 10, (Payız ve Zemestan 2018):101-120.

Eşrefi, Ekber ve Silab, Kuddusi Alizade. “Velayet-i Mutleqe’i Fakih der Endişe-yi Siyasi-yi Ayetullah Hamaney.” *Pejuheşname-i İnkılab-e Eslami*, Şomare, 21, (Zemestan 1395): 23-50.

Ferati, Abdul Vahap. “Mefhum-e Hukümet-e İslami ve Cumhuri-yi İslami ez Didgah-e İmam Humeyni.” *Mecelle-i Ulum-e Siyasi*, Şomare, 5 (Tabestan 1378): 221-243.

Fermani, Raziye. “Berresi-yi Revabet-e Siyasiye İran Ba El- Cezayir ez Zeman-e İstklal-e El-Cezayir ta Eknun.” *Şişşomin Hemayeş-e Milli Pejuheşha-ye Nevin der Hoze-ye Ulum-e Ensani ve Mutalaat-e İçtimai-yi İran*, (1399): 1-19.

Ğerevi, Yusufi ve Hadi, Muhammed. “Gozareş Ez Yek Sefer-e Tebliğati Veziyet-e Şiiyan-e Sahel-i Aj.” *Mecelle-i Marefet*, Şomare, 52, (1381): 111-112.

Heibach Jens, “Sub-Saharan Africa: A Theater for Middle East Power Struggles”, *Middle East Policy*, (Eylül 2020): 69-80. <https://doi.org/10.1111/mepo.12495>.

Humeyni, Ruhullah Musevi. “*Velayet-i Fakih*.” Hukümet-i İslami. Tahran, Tenzim ve Neşr-i Asar-i İmam Humeyni, 1356.

İbrahimi, Şehrüz ve Fehimi, Fateme. “Diplomasi-ye Ferheng-i Cumhuri-yi Eslami-yi İran der Garb-e Afrika.” *Mecelle-i Mutalaat-e Afrika*, Şomare, 22, (Payız ve Zemestan 1389): 207-232.

Karaoğlu, Orhan. *Teopower Olarak Şiilik ve İran Dış Politikası*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021.

Lefebvre, Jeffrey A. “Iran’s Scramble for Sub-Saharan Africa.” *Insight Turkey* 21, no.1, (2019): 133-150.

Mousavi, Hamed ve Naeni, Amin. “Iran and Russia Pivot to the East: Was It U.S. Pressure?.” *Middle East Policy*, (Ekim 2019): 107-122. <https://doi.org/10.1111/mepo.12441>.

Onat, Hasan. “Bilgi, Bilim ve Yöntem” İslam Bilimlerinde Yöntem, ed. Halis Albayrak, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2005.

Reşadeti, Muhammed Mehdi. “Hukumeti Mubteni ber Nezeriye-yi Velayet-i Fakih ez Menzer-i İmam Humeyni.” *Feslname-i Din ve Siyaset*, Şomare, 13-14, (Payız 1386): 3-19.

Sayebani, Ali Rıza ve Salari, Eminullah. “Berresi-ye Cayegah-e Rehberi ez Menzer Hukumet-e İslami ve Kanun-e Esasi.” *Mahname-i Pejuheş-e Milel*, Şomare, 15 (1395): 103-115.

Seeberg, Peter. “İran Devrimi, 1977-1979: Etkileşim ve Dönüşüm.” *Doğu Batı Dergisi*, sayı. 79, (2016): 183-201.

Shazly, Ashraf. “Eritria: Another Venue for the Iran-Israil Rivalry.” *Stratfor Worldview Assessments*, (11 Aralık 2012).

Şirvedî, Murtaza vd. “Goftemanha-ye Mukavemet (Şii) ve Tasir-i an ber Nezm-i Emniyeti-yi Hegemonik-e Garb-i Asya der Muvacehe ba Goftemanha-ye Selefî ve Ehvani.” *Pejuheşname-i Siyasi-ye Cihan İslam* 10, Şomare, 1, (Bahar 1399): 219-239.

Sönmez, Kutlu. “İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Problemi”, İslami Bilimlerde Metodoloji/Usul Meselesi 1, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Taheri, Ruhengiz. “Revabet-i İran ve Tunus der Gozar-e Zeman.” *Mahname-yi Ketab-e Ulum-e Ectemai* 15, (Khordad 1388): 86-89.

Verei, Seyid Cevad. “Resmiyyet-i Mezheb-e Şia der Kanun-e Esasi-yi Cumhuri-yi İslami-yi İran.” *Feslname-i İlmi Pejuheş-i Şia Şinasi*, Şomare, 48 (Zemestan 1393): 37-74.

İnternet Kaynakları

DEİK. “Afrika Bilgi Notu.” *Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (Ekim 2021): 4.

Ghannad-Bashi, Jafar. “Why Iran Must Attach Importance to Africa?” *Analysis of Iran Review*, 3 Ağustos 2016. <http://www.iranreview.org/content/Documents/Why-Iran-Must-Attach-Importance-to-Africa-.htm>.

Gürsoy, Cevat Rüştü. “Afrika; Yeryüzünün Asya’dan Sonra İkinci Büyük Kıtası.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt.1, (1988). <https://islamansiklopedisi.org.tr/afrika>.

Haksöz Dergisi. “Raşid bin İsa ile Cezayir Üzerine Söyleşi.” sayı. 17, Ağustos 1992. Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.haksozhaber.net/okul/cezayir-uzerine-253yy.htm>.

Jamaran. “Şiiyan der Beljik ne-mitevanend ez Emam Humeyni Çizi Beguyend.” 4 Behmen 1392, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.jamaran.news/بگويند-چيزي-خميني-امام-از-توانند-نمي-بلژيك-در-شييعان-15/27961-اخبار-بخش>

Kalbasi.ir. “Şiiyan-e el-Cezayir.” 15 Tir 1400, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://kalbasi.ir/%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D8%B1/>.

Mahname-yi Akhbar-e Şiiyan. “Şiiyan-e el-Cezayir der Goftegu ba Şeyh Fazil Ahmed Riyal.” no. 40, (Esfend 1378): 9-13, <https://www.magiran.com/paper/596454>.

McAnenny, Alex. “A Tutorial Overview of Iran’s Strategic Influence in Africa.” *Center for Security Policy*, 2014, <https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2015/01/Iran-in-Africa.pdf>.

Naeni, Amin. "Iran and Africa: Why Tehran will Boost its Ties with the Continent Under the Raisi Administration." 11 Ağustos 2021. <https://www.mei.edu/publications/iran-and-africa-why-tehran-will-boost-its-ties-continent-under-raisi-administration>.

Nasihi, Mustafa. "Velayet-i Fakih der Kanun-e Esasi." *Hukümet-i İslami*, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://124.im/Rc6P>.

Pham, J. Peter. "Iran's ties to Africa." *The Jerusalem Strategic Tribune*. Şubat 2022. <https://jstribune.com/pham-irans-ties-to-africa/>.

Portaleb, Ruhullah. "Teşeyyu der Tunus." *Mecelle-i Maaref* 99. Mehr ve Aban 1392. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/5211/7626/95250/%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%B3>.

Saidi, Sara. "Iran in Africa: Ideology Comes at the Expense of Diplomacy and Business." 7 Ocak 2021. <https://www.theafricareport.com/57225/iran-in-africa-ideology-comes-at-the-expense-of-diplomacy-and-business/>.

Shia Africa. "İslam ve Teşeyyu der Merakeş." 15 Temmuz 2018, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <http://www.shiafrica.com/archive/1817/%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85-%D9%88-%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4>.

Shia Atlas. "Padişahi-yi Merakeş." Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://shiaatlas.com/country/%D9%BE%D8%A7%D8%AF%D8%B4%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4/>.

Shia News. "Negahi be Vez'iyet-i Şiiyan-e Merakeş." 29 Ordebeheşt 1395, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022. <https://www.shia-news.com/fa/news/118524/%D9%86%DA%AF%D8%A7%D9%87%DB%8C-%D8%A8%D9%87-%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA->

[%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D9%85%D8%B1%D8%A7%DA%A9%D8%B4.](#)

Shia News. “Pejuheş-i Khandeni ez Vaz’iyyet ve Ayende-yi Teşeyyü der el-Cezayir.” 19 Aban 1398, Son erişim tarihi: 17 Haziran 2022.

<https://www.shia->

[news.com/fa/news/173045/%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87](news.com/fa/news/173045/%D9%BE%DA%98%D9%88%D9%87%D8%B4-)

[%D8%B4-%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86%D8%AF%D9%86%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-](#)

[%D9%88%D8%B6%D8%B9%DB%8C%D8%AA-%D9%88-%D8%A2%DB%8C%D9%86%D8%AF%D9%87-](#)

[%D8%AA%D8%B4%DB%8C%D8%B9-%D8%AF%D8%B1-](#)

[%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%B2%D8%A7%DB%8C%D8%B1.](#)

Vali, Kazım. “Teşeyyü-i Siyasi Çi est ve İran çe Gune Beraye an Telaş mi Koned?.” *Iran Wire*, 23 Fer verdin 1401, <https://124.im/1BIXV>.

What makes democracy possible? Transitions in Egypt and Tunisia after the Arab Uprisings

Osman Şahin*

Abstract

This article studies Egyptian and Tunisian transitions by investigating the effect of two factors, namely *electoral system choice* and *the presence of competitive opposition parties*. It suggests that, between 2011 and 2015, the electoral system choice and the presence of competitive political parties contributed to the transition to democracy in Tunisia while the same two factors were causes of the failed transition in Egypt. It concludes by arguing that during transitional phases, electoral system choice and presence of competitive political parties help the institutionalization of normal, limited political uncertainty in a polity. Accordingly, these two factors compel cooperation and negotiation between different political actors, which in turn help democracy survive transitions.

Keywords: democratization; Egypt; Tunisia; electoral system; political parties

---

* Dr. Osman Şahin, Glasgow Caledonian University, UK, Department of Law and Economics, orcid.org/0000-0002-0815-9433, osman81sahin@gmail.com

Demokrasiyi mümkün kılmak: Mısır ve Tunus'un dönüşümleri

Osman Şahin*

Öz

Bu makale, *seçim sistem tercihi ve rekabetçi muhalefet partilerinin* etkilerini merkezine alarak 2011 ve 2015 arasında Mısır ve Tunus siyasal dönüşümlerini çalışmaktadır. Makalenin iddiasına göre Tunus'ta demokratik dönüşümün arkasındaki önemli nedenlerden ikisi, seçim sistemi tercihi ve rekabetçi muhalefet partilerin varlığıyken Mısır'da seçim sistemi tercihi ve rekabetçi muhalefet partilerinin olmaması bu ülkedeki dönüşümün yeni bir otoriter rejime doğru evrilmesiyle sonuçlanmıştır. Akabinde bu makale, rejim dönüşümleri esnasında belirli bir ölçüde ve kurumsallaştırılmış belirsizliğin demokratik rejimin yerleşmesinde yardımcı olduğunu iddiasındadır. Bu bağlamda, doğru seçim sistemi tercihi ve rekabetçi muhalefet partilerinin varlığı bir taraftan bu kısıtlı belirsizliği yaratırken diğer taraftan da siyasi aktörlerin müzakere etmesini ve kritik anlarda iş birliği yapmalarını teşvik ederek demokrasinin dönüşüm sürecinde ayakta kalmasını sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: demokratikleşme, Mısır, Tunus, seçim sistemi, siyasi partiler

---

* Dr. Osman Şahin, Glasgow Caledonian University, UK, Department of Law and Economics, orcid.org/0000-0002-0815-9433, osman81sahin@gmail.com

1. Introduction

Arab Uprisings, which shook the Middle East and North Africa (MENA) between the late 2010 and the late 2012, refer to a series of social movements destabilizing authoritarian governments throughout the region. These uprisings brought about the downfall of reigning dictators in important MENA countries (e.g. Egypt, Tunisia, Libya, and Yemen) while also causing eruption of civil wars (e.g. Libya, Syria, and Yemen). This article compares two important MENA countries; namely Egypt, which is the most populous country in the region and Tunisia, which has been the only country preventing another dictatorship at least until 2021. In particular, the article focuses on the factors determining the outcome of transitions by studying these two countries.

Egypt's transition to democracy failed with the 2013 military coup while the Tunisian transition had been successful. This is despite the fact that revolts in Egypt and Tunisia bore great resemblance with each other during the initial phases.¹ Both countries were shaken by the popular revolts in 2010 and 2011 that ousted long-reigning dictators. Furthermore, first elections brought Islamists to power in both cases. The political trajectory these countries followed after the Arab Uprisings however differed. Egypt has returned to its old ways with a new dictator, Al Sisi, who rose from the ranks of the military like his predecessors since 1952. Tunisia, however, has become the first Arab country to be defined as *free* by the Freedom House.² Different

---

¹ James Gelvin, *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know*, (Oxford, Oxford University Press, 2015).

² A comparison of current evaluations of Tunisia with the past reports is helpful to put the Tunisian success in context. Twelve years before the publication of the Freedom House 2016 report, the first report to define Tunisia as *free*, the 2004 Arab Human Development Report defined Tunisia as a country where journalists were regularly prosecuted for expressing their opinions; the freedom to form associations was curbed; the principle of free and fair elections was violated; and the impartiality and fairness of courts were contested. See UNDP, Arab Human Development Report: *Towards Freedom in the Arab World*, accessed March 20,

transition trajectories in these two countries allow us to compare the factors that produced divergent regimes after the Arab Uprisings.

Egyptian and Tunisian experiences demonstrate that democracy is not the only outcome of transitions.³ This article explores two factors determining the nature of the regime in Egypt and Tunisia during transitions. It studies the role of institutional choices (i.e. electoral system choice) and the role of institutionalized opposition in determining the regime trajectory in these countries. In particular, this article focuses on specific electoral arrangements and weak opposition parties as factors preventing transition to democracy.⁴ It suggests that *electoral system choice* and the *presence of competitive opposition parties* made democratization viable in Tunisia while making it improbable in Egypt.

Democracy institutionalizes normal, limited political uncertainty over outcomes.⁵ It involves a degree of uncertainty about who would get elected and which policies would be implemented.⁶ Democratic institutions protect political competition by ensuring the possibility of governmental change through peaceful means. Democracy therefore flourishes where strong political actors are unsure of what to-

---

2021, http://hdr.undp.org/sites/default/files/rbas_ahdr2004_en.pdf; Freedom House. *Nations in Transit: the Anti-democratic Turn*. Accessed May 13, 2021, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

³ Laura Landolt and Paul Kubicek, “Opportunities and Constraints: Comparing Tunisia and Egypt to the Colored Revolutions”, *Democratization* 21, no.6 (2014): 984-1006.

⁴ Vickie Langohr, “Too Much Civil Society, Too Little Politics: Egypt and Liberalizing Arab Regimes”, *Comparative Politics* 36, no.2 (2004): 181-204.

⁵ Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. (New York: Cambridge University Press, 1991).

⁶ Philippe Schmitter and Terry Lynn Karl, “What Democracy is... and is not”, *Journal of Democracy* 2, no.3 (1991): 75-88.

morrow would bring. This is because in the absence of limited uncertainty, incentives to negotiate with opposition actors decreases for stronger political actors. Indeed, research demonstrates the ways in which strong actors, dominating the system and rejecting negotiation with the opposition causes democracy to fail.⁷ Electoral system and competitive political parties are two particular institutions injecting uncertainty into the system and securing competition between different political factions. These institutions create a political stage where even strongest political actors cannot be certain about the outcome. In cases where these institutions fail to create limited uncertainty, democratization is less likely and stronger political actors become more likely to dominate the political system.

Departing from these assumptions, this article suggests that electoral system choice and presence of competitive opposition parties are two factors explaining diverging outcomes in Egypt and Tunisia. Note that extant literature has already studied other factors in order to explain different outcomes in these countries. For instance, research documented the role of the army in different transition trajectories in Egypt and Tunisia⁸ as well as the role that the Tunisian General Labour Union (UGTT) and the National Dialogue Quartet played in keeping the Tunisian transition to democracy on track after 2011.⁹ This article, while acknowledging the roles the army and the labour unions played in Egyptian and Tunisian transitions, explores the effects of electoral systems and competitive opposition parties.

---

⁷ Berk Esen and Sebnem Gumuscu, "Rising Competitive Authoritarianism in Turkey", *Third World Quarterly*, 37, no.9 (2013): 1581-1606; Sebnem Gumuscu, "The Emerging Predominant Party System in Turkey", *Government and Opposition* 48, no.2 (2013): 223-244.

⁸ Zoltan Baranzky, "Comparing Arab revolts: the Role of Military". *Journal of Democracy* 22, no.4 (2011): 24-35

⁹ Joel Beinin, *Workers and Thieves: Labor Movements and Popular Uprisings in Tunisia and Egypt*. (Stanford, Stanford University Press, 2016).

2. Methodology

This article uses the most similar systems design as Egypt and Tunisia bear important similarities in terms of economic, political, and social characteristics. Both countries were lower middle-income countries in 2010.¹⁰ Egypt and Tunisia had moderate levels of unemployment rates in 2010, 8.76% and 13.05% respectively, although youth unemployment was well over 20% in Egypt and close to 30% in Tunisia. In both countries, income inequality was not a major issue as evident in low Gini scores, 30.2 in Egypt and 35.8 in Tunisia.

They were also similar in terms of the nature of their political system and the composition of the society. Both countries had a problematic relationship with democracy in the past. Autocratic leaders had ruled Egypt and Tunisia after acquiring independence from colonial powers. When the Arab Uprisings first erupted in December 2010, Egypt's Hosni Mubarak was in power for almost 30 years while Zine el Abidin bin Ali was in power for about 22 years in Tunisia. Despite the presence of strong Islamist movements in both countries (the Muslim Brotherhood in Egypt and the Ennahda in Tunisia), a considerable part of the society remained secular and liberal in both cases. Notwithstanding these similarities, Egypt ended up with another dictatorship while Tunisia avoided a similar fate despite experiencing important bumps along the way. Studying the effects of the electoral system choice and competitive opposition parties might contribute to our knowledge on the outcome of transitions in these countries.

3. Electoral System Choice

The electoral system choice determines the extent to which actors taking power during transitions will be perceived as legitimate and will elicit people's voluntary compliance with policy decisions.¹¹

---

¹⁰ World Bank, Accessed on May 6, 2021, <https://data.worldbank.org/>

¹¹ Laurel Miller, Jeffrey Martini, Stephen Larrabee, Angel Rabasa, Stephanie Pezard, Julie Taylor, and Tewodaj Mengistu, *Democratization in the Arab World:*

This is because electoral systems are major instruments with implications for party competition, the inclusiveness of legislatures, and the composition of governments, all of which having profound influences on democratic consolidation.¹² They provide rules for competition and determine how well elected bodies represent different social groups and interests.¹³

In terms of electoral formula, there is a distinction between proportional, majoritarian, and plurality formulae.¹⁴ In plurality formula, the candidate who has the most votes (but not necessarily the absolute majority) among all candidates wins the elections. This system is widely used in the UK and its former colonies (e.g. Canada, India). The majoritarian system is associated with run-off elections. If no candidate can garner 50% plus 1 of the votes, a run-off round with the top two finishers from the first round is squaring off is held in a later date. This system is generally used to elect top executives in countries such as Argentina, France, and Russia. The most important advantage of this system over proportional representation system (PR) is government effectiveness as the system produces single-party governments.¹⁵ Once elected with this system, the cabinet can pass the legislation they feel necessary during their term as long as they carry their own backbenchers with them. PR however, maximizes representative power by reflecting the composition of the electorate

---

Prospects and Lessons from Around the Globe. (Santa Monica, RAND Corporation, 2012).

¹² Pippa Norris, *Driving Democracy: Do Power-sharing Institutions Work.* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

¹³ Miller et al., *Democratization.*

¹⁴ John Ishiyama, *Comparative Politics: Principles of Democracy and Democratization.* (West Sussex: Blackwell Publishing, 2012).

¹⁵ Pippa Norris, "Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian, and Mixed Systems", *International Political Science Review* 18, no.3 (1997): 297-312.

in the legislature better than other systems do.¹⁶ PR proponents argue that plurality formula and majoritarian systems put small parties in disadvantaged position by failing to represent them. They suggest that incentive is greater for people to turn out and vote in PR as fewer votes are wasted in this system.¹⁷

The second important factor in electoral systems is the district magnitude, the basic difference being between single-member districts (SMD) and multi-member districts. SMD is associated with plurality or majoritarian systems. In SMD, the country is divided into electoral districts, and each district elects one representative. There is no compensation for coming in the second place. SMD proponents argue that SMD allow voters to identify their representatives clearly and hold them responsible for their actions.¹⁸ Others argue that SMD could produce distortions in the national legislature. Theoretically, a party, which consistently occupies the second place throughout the nation, could end up with no seats in the legislature. The system might also provide advantages to bigger parties at the expense of smaller parties.¹⁹ Multi-member districts are associated with PR systems. Unlike SMD, multi-member districts, which often vary in size, elect more than one representative. The major advantage of multi-member districts over SMD is that it maximizes representative power by providing weaker candidates with the chance to be elected.²⁰ Therefore, this system enables smaller parties to win seats in the legislature.

Electoral systems chosen in transitional periods have profound effects including the number of parties (fragmentation) and ideological

---

¹⁶ Norris, "Choosing"; Ishiyama, *Comparative*.

¹⁷ Norris, "Choosing".

¹⁸ Ishiyama, *Comparative*.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *Ibid.*

distance among parties (polarization) in the legislature.²¹ The scholarly orthodoxy argues that some form of PR is all but essential for democracy to survive in divided societies.²² Lijphart suggests that the representation of all significant groups of a society within the legislature via PR is necessary to protect democracy.²³ Divided societies need PR to give minorities adequate representation, discourage parochialism, and force moderation on political parties.²⁴ Norris argues that PR is more democratic than majoritarian systems because it allows better power-sharing arrangements than majoritarian systems.²⁵ Accordingly, in fragmented societies, which try to emerge from regime instability, PR is more successful in accommodating diverse groups, reducing tensions, and promoting acceptance of peace-settlements.²⁶ Against the scholarly orthodoxy, centripetalists argue that electoral systems aiming to mitigate negative effects of societal fragmentations should not simply replicate those same divisions in the legislature. They suggest that electoral systems should encourage cooperation and accommodation between rival groups. For instance, the Nigerian electoral system used in presidential elections requires the winning candidate to gain support from different regions, thus breaking down the claims of parochialism and regionalism.²⁷ Both schools however agree that electoral systems should stimulate cooperation between different groups if democracy should survive transitions. It

---

²¹ Jae Hyeok Shin, “The Choice of Electoral Systems in New Democracies: A Case Study of South Korea in 1988”, *Democratization* 18, no.6 (2011): 1246-1269.

²² Benjamin Reilly, *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*. (Cambridge, Cambridge University Press, 2001).

²³ Arend Lijphart, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. (New Haven: Yale University Press, 1974).

²⁴ Arthur Lewis, *Politics in West Africa*. (London, George Allen and Unwin, 1965).

²⁵ Norris, *Driving*.

²⁶ Norris, *Driving*; Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in 36 Countries*. (New Haven, Yale University Press, 1999).

²⁷ Reilly, *Democracy*.

is particularly important at constitutional moments for systems of representation to disperse power and foster inclusiveness.²⁸ In this respect, electoral systems should prevent stronger actors to dominate other political actors in the transition. Instead, they should encourage compromise and negotiation between actors at different ends of the ideological/political spectrum.

Two electoral systems adopted in Egypt after 2011 were complex and allowed first Islamists and then Mubarak-era figures to dominate the legislature eventually causing an exclusion of secular/liberal actors from decision-making mechanisms. In contrast, the Tunisian electoral system adopted in 2011 did not allow the Ennahda (Renaissance), the largest party in Tunisia back in 2011, to control the majority in the assembly. Thanks to the use of PR with the largest remainder principle, Tunisian political parties had no choice but to form pacts with other political parties to rule the country after 2011.

3.1. Egypt

Before the Arab Uprisings, Egypt's electoral system had serious flaws causing important problems for free and fair elections.²⁹ The electoral system was designed to grant a competitive edge to Mubarak's National Democratic Party (NDP), which was a non-programmatic party offering voters nothing but executive competence and stability in the political and economic system. In Mubarak's Egypt, elections for the lower legislative body employed a modified

---

²⁸ John Carey, "Electoral Formula and Tunisian Constituent Assembly", Accessed on May 3, 2021, <http://sites.dartmouth.edu/jcarey/files/2013/02/Tunisia-Electoral-Formula-Carey-May-2013-reduced.pdf>

²⁹ Democracy Reporting International, *Assessment of the Electoral Framework: The Arab Republic of Egypt*. Accessed May 3, 2021, http://democracy-reporting.org/files/dri_egypt.pdf

nation-wide SMD, in which two winners were chosen from each district.³⁰ This system had considerable flaws in its application, large and intentional malapportionment being the most significant one.³¹ For instance, rural areas were privileged with small size districts while urban centres such as Cairo, Alexandria, and Aswan were given fewer representatives per person, as larger cities were more likely to accommodate liberal parties.

After Mubarak's fall, major political actors were aware that the electoral system would deeply influence the outcomes and shape of the upcoming political struggles. While the revolutionary actors pushed for a change in the electoral system and replacement of SMD with PR, the Supreme Council of Armed Forces (SCAF)³² suspended the 1971 constitution in February 2011 paving the way for new legislation. The new electoral system that was implemented in September 2011 did not encourage cooperation and competition among the political actors of Egypt. Instead, it enforced divisions between Islamist and secular groups and furthered polarization inside the society. Despite the pressure of revolutionary actors, the SCAF introduced a complicated mixed-system using PR and the majoritarian system simultaneously. The new law stated that 2/3 of the legislature (332 seats) was to be elected with PR in closed and blocked lists. Only registered political parties were allowed to compete for these 332 seats. The remaining 1/3 of the legislature (166 seats) was to be

---

³⁰ David Faris, "Constituting Institutions: Electoral System in Egypt", *Middle East Policy* 19, no.1 (2012): 140-154.

³¹ Ibid.

³² The Egyptian army was the major actor controlling the transition process in Egypt. It was the decision of the Army to force a resignation of Mubarak causing the end of the Mubarak regime. The SCAF controlled the 2011 elections and determined the candidates that could join elections. See Eberhard Kienle, "Egypt without Mubarak, Tunisia after Bin Ali: Theory, History, and the 'Arab Spring'", *Economy and Society* 41, no.4 (2012): 532-557; Thanassis Cambanis, *Once Upon a Revolution: An Egyptian Story*. (New York, Simon & Schuster, 2015).

elected with SMD where each electoral district elected two members.³³ Party candidates and independents were allowed to contest for these seats. Each two-seat majoritarian district had to elect at least one candidate who was either a worker or a peasant. The same rule applied to the candidates who were elected through PR; at least 50% would be either workers or peasants.³⁴ Consequently, in 2011 parliamentary elections, 332 lower house seats were elected through PR. The remaining 166 seats were elected with SMD. In these elections, the SCAF opted for a 0.5% threshold (the lowest of its kind) for proportional list districts, which was deliberately designed to disincentivize the formation of electoral coalitions.³⁵ This strategy worked well as more than 40 parties competed in the 2011 elections.

The electoral system formula designed by the SCAF had provided an electoral cushion to the strongest party in the country.³⁶ Under the system, small and still-forming parties were seriously disadvantaged. The largest remainder system³⁷ made it virtually impossible for smaller parties to compete against larger parties since only those parties that met or exceeded the quota of votes for a given district would

---

³³ Inmaculada Szmolka, "Political Change in North Africa and the Arab Middle East: Constitutional Reforms and Electoral Processes", *Arab Studies Quarterly* 36, no.2 (2014): 128-148.

³⁴ The Carter Center, Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011–2012 Parliamentary Elections in Egypt. Accessed on March 5, 2021, http://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/egypt-2011-2012-final-rpt.pdf

³⁵ Daniel Tavana, *Consensus after Conflict: Electoral System Choice in Revolutionary Egypt*. Accessed on June 13, 2021, <https://www.innovations.harvard.edu/sites/default/files/2296222.pdf>

³⁶ Ibid.

³⁷ In the largest remainder system the first step is calculating a quota of votes that entitles parties to seats in the parliament. A party will get as many seats as it has quotas of votes. Any unallocated seats are given to those parties having the largest number of unused votes.

have been able to win seats in this system.³⁸ Even before the November 2011 elections, scholars warned that the closed party-list structure that was envisaged for the election of 2/3 of the legislature might significantly favor the pro-MB Freedom and Justice Party (FJP), which was the only political force with organizational capabilities after the abolishment of Mubarak's NDP.³⁹ The results of the elections proved their predictions right.

In the November 2011 parliamentary elections, the top five political parties (FJP, Al-Nour, Egyptian Bloc, Al-Wafd, and Al-Wasat) received 84.6% of the popular vote. Other than the Egyptian Bloc, which received 8.9% of the vote, these parties were either affiliated with actors such as the Muslim Brotherhood (FJP) and Salafis (Al-Nour Party) which had a strong presence in Egypt before the Uprising, or were political parties with roots going back to the pre-uprising Egypt (e.g. Al-Wafd). The Egyptian Bloc, the only party with revolutionary credentials, failed to show a strong presence in the first free elections of Egypt. The FJP, despite getting 36.4% of the vote, now controlled 45.2% (235 seats out of the 498 contested) of the legislature. The two biggest parties, the FJP and the Salafist Al-Nour Party, controlled 70% of the legislature thereby eliminating any chance of a meaningful party competition in the legislature. Consequently, smaller but liberal parties, which were unwilling to cooperate with Al-Nour Party, failed to challenge the hegemony of the FJP. Hence, after the first free elections of Egypt, there would be no legislation by consensus or even minority consultation.⁴⁰ The FJP and Al-Nour

---

³⁸ Eric Trager, *Egypt's New Elections Laws: Another Democratic Setback*. Accessed on March 7, 2021, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/egypts-new-elections-laws-another-democratic-setback>.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Esen Kirdis, "Wolves in Sheep Clothing or Victims of Times? Discussing the Immoderation of Incumbent Islamic Parties in Turkey, Egypt, Morocco, and Tunisia", *Democratization* 25, no.5 (2018): 901-918.

installed supermajorities on every committee, excluding liberal/secular actors from policy-making right from the beginning.⁴¹ The situation became more untenable after Morsi's election to the presidency in June 2012 with slightly over 51% of the votes in the second round of the presidential elections. After this victory, the FJP became even more uncompromising,⁴² and excluded liberal/secular actors from the political process thereby effectively blocking any chance for a negotiated transition to democracy.

To sum up, several features of the 2011 electoral system prevented a smooth transition to democracy. First, it was extremely complex. The system accommodated both the PR and majoritarian system. 2/3 of the legislature was elected through PR, while the rest was elected by a majority run-off formula where each district elected two candidates. Second, the largest remainder system in the districts, where PR was used, provided large parties such as the FJP and Al-Nour Party with important advantages vis-à-vis small parties. Accordingly, the FJP did not need to negotiate the terms of the transition with liberal/secular actors. This contributed to a political atmosphere where Islamists dominated the legislature and the constituent assembly that drafted the 2012 Egyptian constitution.⁴³ This situation alienated other actors causing a considerable part of the frustrated opposition to support the Tamarod (rebellion), a movement enjoying support of the army and the police as well as funding by Mubarak-era business tycoons.⁴⁴ Ta-

---

⁴¹ Cambanis, *Once*.

⁴² The Supreme Court's decision to dissolve the parliament in June 2012 just before the election of Morsi contributed to the uncompromising attitude of the FJP between June 2012 and June 2013. The FJP wanting to protect its government against the encroachments from the judiciary and the army increased its pressure on the opposition.

⁴³ Cambanis, *Once*; Gelvin, *The Arab*

⁴⁴ Joshua Stacher, "Fragmenting States, New Regimes: Militarized State Violence and Transition in the Middle East", *Democratization* 22, no.2 (2015): 259-275.

marod that allegedly collected more than 22 million signatures demanding Morsi's resignation took it to the streets in 30 June 2013, on the first year anniversary of the inauguration of Morsi. The clashes between the supporters of the MB and the Tamarod continued for several days. The military used these clashes and Morsi's increasingly authoritarian tendencies including his 23 November 2012 presidential decree granting him powers *to issue any decision or law without any alternative authority in the country having the power to oppose or revoke it*⁴⁵ [emphasis added] as excuses to stage a coup in July 2013.

The second electoral system was implemented in 2014, one year after the June 2013 military coup. The new law was perceived as a serious setback from democratic hopes.⁴⁶ The 2014 election law again established a mixed electoral system, and it increased the number of representatives in the legislature from 508 to 567.⁴⁷ Of 567 members 420 would be elected as individuals while the rest (120 members) would be elected from closed lists out of which the winning list in a district takes all seats in that district. The 2014 electoral system empowered patronage networks of the Mubarak era, which were based on family and business ties. It also contributed to the weakening of political

---

⁴⁵ Bassem Sabry, "Absolute Power: Morsi Decree Stuns Egyptians, *Al-Monitor*. Accessed January 10, 2021, <http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2012/al-monitor/morsi-decree-constitution-power.html>

⁴⁶ Ahmed Morsy. "The Egyptian Parliamentary Elections 101". *Middle East Institute*, Accessed December 9, 2020, <http://www.mei.edu/content/article/egyptian-parliamentary-elections-101>; ⁴⁶ Ahmed Morsy, "Individuals before Parties in Egypt's Elections", *Carnegie Endowment for International Peace* Accessed April 22, 2021, <http://carnegieendowment.org/sada/?fa=56157>; Jan Volkel, "Why Almost Nobody Participated in the Egyptian Parliamentary Elections", *Open Democracy*, Accessed December 9, 2020, <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/jan-v-lkel/why-almost-nobody-participated-in-egyptian-parliamentary-elections>; Khaled Dawoud, "Egypt's Elections Law: A Setback for Democracy", *Atlantic Council*, Accessed December 10, 2020, <http://www.atlantic-council.org/blogs/menasource/egypt-s-parliamentary-elections-law-a-setback-for-democracy>.

⁴⁷ Morsy, "Individuals".

parties since the law stipulated that the majority of the legislature would be elected through the individual candidacy system.⁴⁸ The individual candidacy system has always been a major disadvantage for opposition parties in Egypt as it prevented the establishment of party programs offering credible alternatives to the ruling parties.⁴⁹ Unsurprisingly, independent candidates in the 2015 elections tried to appeal to the voters through their personality or promise of economic benefit rather than advertising a political program that could foster hopes for democratization.

The coup-makers designed the 2014 election system in a way that its emphasis on the individual candidacy system gave them leverage over who stands a chance to enter the legislature amidst a crackdown against the MB.⁵⁰ The new electoral system and district divisions tainted by suspicions of gerrymandering provided actors who were associated with Mubarak's National Democratic Party with the upper hand in the elections. After the suppression of the MB, these actors were recognized as the most organized and experienced group not only due their good relations with state institutions and but also thanks to their links to prominent tribes and families of Upper Egypt.⁵¹ Furthermore, for 120 seats allocated to political parties, the 2014 electoral system preferred closed lists to proportional lists. In this formula, a winning party or coalition could win all seats in the designated district if it takes 50% plus one vote. If no party or coalition can garner enough votes, two lists with the highest number of votes would compete in a run-off round. Hence the new electoral system was a major departure from the principle of popular representation and the people's vote.⁵²

---

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Langohr, "Too Much".

⁵⁰ Dawoud, "Egypt's".

⁵¹ Morsy, "Individuals"; Morsy, "The Egyptian".

⁵² Morsy, "Individuals"

The extremely low turn-out rates in the 2015 parliamentary elections⁵³ was an indicator that Egyptians lost hope in political change through elections only four years after the uprisings. The turnout rate after the first two days of elections was a ridiculous 2.27%. A significant number of voters decided to vote only after the authorities paid them.⁵⁴ Furthermore, the state decided to give public employees a half-day off in order to encourage them to vote. Despite these measures, after the first round of the elections, the turnout rate was only at 16%, which was then raised to 26.6% by the officials.⁵⁵

3.2. Tunisia

Before 2011, the electoral system in Tunisia was a majoritarian system with a party block vote to win all seats in every constituency, as the regime party. Electoral fraud was common, and falsified results secured more than 90% of the seats for the Constitutional Democratic Rally Party (CDR). A review of voter registration conducted in October 2011 found that of the 4.5 million names on the voter rolls, only 2.5 million was accurate. Two million registered voters were either deceased or double-counted but used by the Ben Ali regime to pad election results in CDR's favor. Furthermore, three million voters who met the eligibility requirements were missing from the rolls.⁵⁶

In 2011, the interim government led by Beji Caid Essebsi (later the leader of the Call of Tunisia and the president of Tunisia until July 2019) set up a new legal and institutional framework. The new law on elections was adopted in May 2011 with the *Decree Law 2011-*

---

⁵³ The 2015 parliamentary elections were held under the pressure of the army, and MB candidates were not allowed to compete in the elections. These factors also contributed to extremely low turnout rates in these elections.

⁵⁴ Volkel, "Why".

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Miller et al., *Democratization*.

35.⁵⁷ An important difference between the Egyptian and Tunisian electoral systems was that the latter was the result of negotiations between Tunisian political parties and civil society organizations, whereas the 2011 and 2014 Egyptian electoral systems were imposed by the army.⁵⁸ For example, the individual candidacy system that was associated with patronage and personalities rather than policies and programs was kept intact both in the 2011 and 2014 electoral systems. In contrast, the Tunisian political actors overhauled the old electoral system, and opted for PR that has empowered political parties in post-2011 Tunisia. This decision contributed to a balance of power between Islamists and seculars in the Tunisian National Constituent Assembly (NCA); fostering a political atmosphere in the country that encouraged dialogue, inclusiveness, and cooperation between the actors.

Unlike Egypt, the new electoral system in Tunisia avoided employing PR and majoritarian formulas simultaneously. Tunisian political actors opted for PR that would reflect the choices of the electorate without confusing them while preventing stronger parties to dominate the legislature. Decree Law 2011-35 replaced the majoritarian system with a closed-list PR system. Seats were allocated in regional districts using the largest remainder method. Consequently, the Islamist Ennahda won 41% of the Tunisian National Constituent Assembly (NCA) with around 37% of the votes in the 2011 elections. These results caused Ennahda to negotiate the terms of coalition with two social democrat parties; namely the Congress for the Republic (8.7%

---

⁵⁷ Amor Boubakri, "Inclusiveness Policies in the Transitional Elections in Tunisia", In Raul Cordenillo (eds.) *Improving Electoral Practices: Case Studies and Practical Approaches* (pp. 141-161). (Stockholm, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2015).

⁵⁸ John Carey, Tarek Masoud, and Andrew Reynolds, "Institutions as Causes and Effects: North African Electoral Systems During the Arab Spring", *HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-042* (2015).

of the votes) and the Democratic Forum for Labour & Liberties (7% of the votes). The district-level data demonstrates that had Tunisia employed other most commonly used electoral formulas, Ennahda would have been awarded a super-majority in the NCA and would be able to impose a constitution without any assistance from other political parties.⁵⁹ For example, if the 2011 NCA elections were to be conducted with using one of the so-called ‘divisor’ or ‘highest averages’ methods, Ennahda would have earned seats ranging from 47% (under the divisor system) to 69% (under the D’Hondt divisor)⁶⁰. The choice of largest remainder system allowed Ennahda to win 41% of the seats forcing it to forge coalition with seculars.⁶¹

Another major difference between the Egyptian and Tunisian electoral systems was that the Tunisian electoral law excluded remnants of the old system while the 2014 Egyptian election law revived Mubarak-era patronage networks through the individual candidacy system. Decree Law 2011-35 provided safeguards in order to exclude actors affiliated with Ben Ali. First, more than 100 people who were relatives of Ben Ali or who had unduly gained assets due to their connection with the Ben Ali family were denied voting rights. Second, a larger number of people who were involved with the Ben Ali regime were announced ineligible to compete in the 2011 elections.⁶² Lastly, Decree Law 2011-35 included clauses to boost political inclusion by enhancing the representation of the economically marginalized regions of the country. Traditionally, the interior regions of

---

⁵⁹ Carey, “Electoral”

⁶⁰ The D’Hondt system gives larger parties a bigger share of seats than their share of the votes. The goal of this system is to guarantee that a party with the majority of votes gets at least half of the seats in the legislature. See Michael Gallagher, “Proportionality, Disproportionality, and Electoral Systems”, *Electoral Studies* 10, no.1 (1991): 33-51.

⁶¹ Carey et al., “Institutions”.

⁶² Boubakri, “Inclusiveness”.

Tunisia were economically, socially, and politically marginalized.⁶³ These impoverished regions were also subject to direct central government interference in nominating and selecting local officials. The integration of these regions into the decision-making processes was a priority for the lawmakers in the post-Ben Ali era. Article 33 of Decree Law 2011-35 took into the demands of the interior regions, and granted additional seats in order to enhance their representation in the NCA. As a result, in comparison to the composition of the 2009 legislature, marginalized regions (e.g. Tataouine and Tozeur) doubled their representation in the assembly.⁶⁴

The cooperation between major political actors has continued after the October 2014 elections. In the 2014 elections, the secular Nida Tounes (Call of Tunisia) garnered 37.6% of the votes followed by Ennahda with 27.8% of the votes. The third party was another secular party, the Free Patriotic Union with 4.1% of the votes. Contrary to the expectations of Wolf,⁶⁵ Nida Tounes formed a unity government that included members from the rivaling Ennahda and other opposition parties.⁶⁶ This coalition was also necessitated by the electoral system that denied both Nida Tounes and Ennahda majority in the legislature. Consequently, unlike the Egyptian constitution of 2012, which was the work of a committee dominated by Islamists, the 2014 Tunisian constitution was the work of the pragmatic coalition of Islamists and seculars, who negotiated each and every term on the new constitution.

---

⁶³ Mohammed Bouazizi, who self-immolated himself, was from Sidi Bouzid, which was a city in a marginalized region.

⁶⁴ Boubakri, "Inclusiveness".

⁶⁵ Anne Wolf, "Power Shift in Tunisia: Electoral Success of Secular Parties Might Deepen Polarization", *SWP Comments* 54, Accessed April 17, 2021, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2014C54_wolf.pdf

⁶⁶ Al Jazeera, "Tunisia Parliament Approves Unity Government", Accessed on April 13, 2021, <http://www.aljazeera.com/news/2015/02/tunisia-approves-coalition-government-150205123748042.html>

The electoral system forms a necessary but insufficient condition for a transition to democracy. In the absence of competitive opposition parties, the electoral system choice may prove insufficient to lead to democracy. When opposition is weak and fragmented, stronger actors are unlikely to compromise and more likely to exploit their dominant position. The presence of competitive opposition parties are therefore the second condition for successful transitions to democracy.

4. Competitive Opposition Parties

In contemporary political systems, only a few countries (e.g. Saudi Arabia) do not have political parties.⁶⁷ Political parties perform several important functions including the articulation and aggregation of interests, elite recruitment, and governance.⁶⁸ ‘Democracy is a system in which parties lose elections’ against each other,⁶⁹ making organized opposition probably the most distinctive characteristic of the regime.⁷⁰ Therefore, the institutionalized dichotomy of government and opposition separates democratic regimes from non-democratic regimes.⁷¹ Unsurprisingly, studies found that political parties, which are the means of political organization and channels of representation

---

⁶⁷ Robin Pettitt, *Contemporary Party Politics*, (Hampshire, Palgrave Macmillan, 2014)

⁶⁸ Peter Burnell and André Gerrits, “Promoting Party Politics in Emerging Democracies”, *Democratization*, 17, no.6 (2010): 1065-1084

⁶⁹ Przeworski, *Democracy*, 10.

⁷⁰ Eric Schattschneider, *Party Government*. (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1942); Robert Dahl, *Political Oppositions in Western Democracies*. (New Haven, Yale University Press, 1966); Julian Garritzman, “How Much Power do Oppositions Have? Comparing the Opportunity Structures of Parliamentary Oppositions in 21 Democracies”, *The Journal of Legislative Studies* 23, no.1 (2017): 1-30.

⁷¹ Garritzman, “How”.

in democracies,⁷² are critical to the achievement, performance, and stability of democracy.⁷³

Despite the importance of competitive opposition for democracy, the literature does not pay due attention to this factor. In the absence of competitive political parties, the executive power remains unchecked. Political parties provide a bulwark against the despotism of an over-weening executive through the right of inquiry, censure and oversight.⁷⁴ More importantly, they allow democratic opposition to present a united front against undemocratic forces. Political parties organize large numbers of people behind a leader with a governing program and voice the concerns of ordinary people in governance.⁷⁵ By facilitating coordination and imposing discipline on members and individual leaders, political parties solve problems such as lack of coherence, limited mobilizational capacity, and being vulnerable to co-optation and the ‘divide and rule’ strategies of autocratic incumbents.⁷⁶ When opposition parties are weak, pro-democratic elites lack national-level infrastructures and are unable to establish strong ties within the society.⁷⁷ Hence, competitive political parties increase democratic forces’ power to resist and overturn authoritarian encroachments during transitions. They do so by allowing the opposition to present a united front against the authoritarian rulers. They

---

⁷² Scott Mainwaring, “Political Parties and Democratization in Brazil and the Southern Cone”, *Comparative Politics* 21, no.1 (1988): 91-120.

⁷³ Steven Levitsky and Maxwell Cameron, “Democracy Without Parties? Political Parties and Regime Change in Fujimori’s Peru”, *Latin American Politics and Society* 45, no.3 (2003): 1-33.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Raymond Hinnebusch, “Political Parties in MENA: Their Functions and Development”, *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, no.2 (2017): 159-175.

⁷⁶ Javier Corrales, “Strong Societies, Weak Parties: Regime Change in Cuba and Venezuela in the 1950s and Today”, *Latin American Politics and Society*, 43 no.2 (2001): 81-114.

⁷⁷ Levitsky and Cameron, “Democracy”.

also do so by presenting a credible alternative to the government in times of crisis, and thereby limiting the excesses of the government and encouraging negotiation and compromise.

Previous research underlined the weakness of political parties in the Middle East.⁷⁸ Hinnebusch argued that the Middle East suffers from a ‘deficit of party competition associated with democracy’.⁷⁹ Seven years before the Uprisings, Langohr noted that this weakness was most prevalent in Egypt and Tunisia.⁸⁰ Electoral fraud, repression of opposition candidates, lack of media coverage, financial fragility, and the prevalence of independent candidacy were cited as causes of party weakness and lack of competition in the Middle East.⁸¹ Some research, for instance, suggested that weakness of political parties was a significant factor accounting for the failure of democracy in Egypt.⁸² Kirdis argued that incumbent parties in Egypt and Tunisia faced different external constraints shaping their actions during transitions.⁸³ While in Egypt, the FJP was unchallenged; Tunisian Ennahda faced formidable political opposition forcing it to be more open toward the demands of the political opposition.⁸⁴

---

⁷⁸ Hinnebusch, “Political”; Langohr, “Too Much”.

⁷⁹ Hinnebusch, “Political”, 159.

⁸⁰ Langohr, “Too Much”.

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Hinnebusch, “Political”.

⁸³ Kirdis, “Wolves”.

⁸⁴ *Ibid.*

4.1. Egypt

“In Egypt, there are two political parties: Ahly and Zamalek” (two popular soccer teams in Egypt).⁸⁵ This joke in Egyptian politics provides good insight into the state of party politics in Egypt. Egyptian autocrats destroyed organized political parties in Egypt since 1952. Al-Wafd (Delegation) Party, the most popular political party of the 1930s was dissolved in 1952 after the coup of the Free Officers, as Gamal Abdel Nasser argued that a regime with multiple political parties bore the risk of harming the revolution. Thereafter, the Nasser regime strictly controlled candidate lists for the legislature censoring people who could threaten the rule of the Free Officers. In 1962, Nasser encouraged the foundation of the Arab Socialist Union (ASU) that included different interest groups under its umbrella, which claimed to encourage the participation of the people in politics, an aim that has never materialized.⁸⁶ Anwar Sadat, the new leader of Egypt after Nasser’s death in 1970, did not change the policy regarding political parties. Sadat split Nasser’s ASU into three different platforms in 1976, and created the National Democratic Party (NDP) in 1978.⁸⁷ This move however did not empower political parties in Egypt. The newly founded parties were allowed to compete not for governing power but for the access to power.⁸⁸ The policy had hardly changed under Mubarak. Right before the Arab Uprisings, around 20 parties were registered in Egypt. These parties were handicapped both by the tight control imposed upon them by the state and by their own organizational deficiencies. Their relations with the regime heavily tainted

---

⁸⁵ Virginie Collombier, “Politics Without Parties: Political Change and Democracy Building in Egypt Before and After the Revolution”, *EUI Working Papers MWP* 2013/ 35 (2013).

⁸⁶ Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot, *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007).

⁸⁷ Collombier, “Politics”; Tarek Osman, *Egypt on the Brink: From Nasser to the Muslim Brotherhood*. (New Haven, Yale University Press, 2013).

⁸⁸ Hinnebusch, “Political”.

their image, making them illegitimate in the eyes of the citizenry to the extent that they were seen as actors playing roles in regime maintenance and durability.⁸⁹ Thus, when the protests erupted in January 2011, protesters on the Tahrir (Liberation) Square could not find any competitive political party to voice, defend, and advance their agenda against the ruling elite.

Some celebrated the Arab Uprisings as a leaderless social movement that was joined by the idealist youth.⁹⁰ However, this fact formed the soft belly of the protesters at Tahrir. When institutional politics started to gain pre-eminence over street politics, the loosely organized liberal/secular actors failed to form competitive political parties. Their agenda was not homogeneous, and many at Tahrir argued against the foundation of political parties. Only a few of the protesters understood that people needed leaders and institutions in order to exercise leverage over the political process.⁹¹ This weakness of the liberal/secular actors in Egypt gave remnants of the old regime (foremost the army) the time to take counter-action. One major reason why the army pushed for parliamentary elections before the drafting of the constitution was its desire to leave little time for protesters to organize themselves into an organized political party. It was extensively documented how candidates from the Tahrir Square were not going to the polling stations to vote or how they forgot their identity cards that were required to vote.⁹² Accordingly, it was no surprise that candidates representing youth coalitions born in the protests obtained no more than a single digit fraction of the vote and the seats in the 2011 elections.⁹³ The number of revolutionary youth who made

---

⁸⁹ Collombier, "Politics"; Holger Albrecht, "How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt", *Democratization* 12, no.3 (2005), 378-397.

⁹⁰ Cambanis, *Once*.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ Kienle, "Egypt".

it to the parliament was only three in the 508-member parliament.⁹⁴ The MB organization however offered a striking contrast to the protesters of the Tahrir.

While political parties in Mubarak's Egypt were weak and considered illegitimate by the people, the MB was the only organization outside the NDP that had a real experience in institutional politics. Before the Uprisings, MB members ran for and were elected to the parliament. For instance, in 2005, MB-affiliated candidates won 20% of the parliamentary seats.⁹⁵ The MB also commanded the resources allowing their organizations to make their presence felt in different parts of the country. MB-affiliated hospitals, doctors, and charity organizations turned the MB into a recognizable and organized political actor for Egyptians.⁹⁶ Accordingly, in the 2011 parliamentary elections, it was no surprise that the MB erected tents at every polling station while the liberal/secular youth was fighting the police at Mohamed Mahmoud Street.

Rather than allying with liberal/secular actors that could threaten the institutional interests of the military in the long run, the SCAF decided to forge an alliance with the MB, and used it to demobilize the population.⁹⁷ The army and the MB, which were the only institutionalized actors in the absence of competitive opposition parties, condemned the 'anarchists' fighting on the streets, stopping the flow of the traffic at Tahrir Square, and disrupting the lives of Egyptians by refusing to go back to their homes.⁹⁸ The MB, the SCAF, and the members of the old NDP forced constitutional reforms in March 2011 despite the protesters' demand to completely overhaul the previous

---

⁹⁴ Cambanis, *Once*.

⁹⁵ Gelvin, *The Arab*.

⁹⁶ Carrie Rosefsky Wickham, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. (Princeton, Princeton University Press, 2013).

⁹⁷ Stacher, "Fragmenting".

⁹⁸ Cambanis, *Once*.

constitution prior to parliamentary and presidential elections. The MB and other Islamists also opted for quick elections counting on their organization to win substantial shares of the votes.⁹⁹ The MB-affiliated FJP reneged on its promise not to contest for more than 35% of the parliamentary seats in the November 2011 elections, to dominate the constitutional assembly, or to run for the presidential seat.¹⁰⁰ As soon as the members of the legislature had taken their oaths, the MB sidelined everyone who opposed them. Islamists dominated every committee and excluded liberal/secular actors from active policy-making.¹⁰¹ For instance, the newly elected MB president Mohamed Morsi called for a referendum on the constitution that was sanctioned by the Constituent Assembly dominated by Islamists.

Morsi's ruling style had estranged non-MB voters from him before he celebrated his first year in office.¹⁰² The Tamarod movement, claiming that they had 22 million signatures demanding the resignation of Morsi, took it to the streets on June 30, 2013. Clashes between the supporters of the MB and the Tamarod continued for several days. Retrospectively speaking, it was Morsi's and the MB's continuing unwillingness to include other actors into political processes that would strengthen Tamarod, an organization with shady democratic credentials. The army used the clashes between the two camps and

---

⁹⁹ Stephan Roll, "Managing Change: How Egypt's Military Leadership Shaped the Transformation", *Mediterranean Politics* 21, no.1 (2016): 23-43.

¹⁰⁰ Landolt and Kubicek, "Opportunities".

¹⁰¹ Cambanis, *Once*.

¹⁰² The 2012 Egyptian constitution exemplifies the failure of political actors to build a pro-democracy coalition after 2011. The constitution came into force after a referendum with only a 32.9% turnout rate. It included aspects that contradicted with the demands of secular/liberal actors. Article 2 was citing Sharia as the main source of law. Article 195 was stating that the Minister of Defense would be from the army. Seven of the fifteen members of the Higher Defense Council, which has the authority to control the army budget and to review the laws affecting the army, would be from the army, too. Article 198 stated that military courts could judge civilians accused of crimes against army members. See Szmolka, "Political".

exploited the fears of liberal/secular actors to stage a coup against Morsi in July 2013, thus ending Egypt's short experiment with democracy. Egypt, by the late 2014, was under a more repressive regime than in the pre-2011 period.¹⁰³ The Egyptian case therefore testifies that democracy is not the only possible outcome of transitions. It shows how established actors with a stake in authoritarianism might reverse a democratization process in the absence a competitive opposition party.

4.2. Tunisia

Unlike in Egypt, in Tunisia competitive political parties presented viable alternatives against each other. In pre-2011 Tunisia, competitive party politics did not exist. Political opposition was reduced to a facade first by Bourguiba (1959-1987) and then by Ben Ali (1987-2011).¹⁰⁴ Bourguiba banned all political opposition between 1959 and 1981, while during his reign, Ben Ali only encouraged political parties that would serve as loyal opposition to the CDR. Between 1990 and 2010, nominal opposition parties were granted a fixed quota of seats, however they were unable and unwilling to compete with the CDR.¹⁰⁵ In the first elections under Ben Ali, Gannouchi's Islamist Renaissance Party (MTI) was not allowed to enter the elections. When the MTI members ran as independents, they won 14.5% of the votes after which the MTI was forbidden to participate in elections, and its members were subjected to severe pressure.¹⁰⁶ The MTI was then closed down in 1992.

The Ben Ali regime envisaged the CDR as the main institution that would reconcile different views in Tunisian society, and his regime

---

¹⁰³ Roll, "Managing".

¹⁰⁴ Boubakri, "Inclusiveness".

¹⁰⁵ Miller et al., *Democratization*.

¹⁰⁶ Langohr, "Too Much".

did not allow other parties to challenge its hegemony. Hence, Tunisians, who were alienated from the regime and the CDR, were not able to identify with a political party when the Uprisings started. The first major poll after January 2011 showed that only half of the Tunisians could name any political party. Five months after the protests, another poll demonstrated that only a quarter of Tunisians said that they had sufficient knowledge about Tunisian political parties.¹⁰⁷ This situation changed after the establishment of several important political parties. The interim government passed a decree on political parties (Decree 87-2011) and on associations (Decree 88-2011). This new legal framework and scheduled elections resulted with a party system characterized by pluralism and competition.¹⁰⁸

Two main ideologies vied for power in Tunisia after 2011. One was Islamism represented by Ghannouchi's Ennahda. The other was secularism represented by Beji Caid Essebsi and his party after 2012. Essebsi served the regime in the past, but had a reputation as someone who tried to limit the Ben Ali regime in its excesses.¹⁰⁹ Essebsi's reputation as a moderate figure was the main reason behind his appointment as the prime minister of the interim government between February and December, 2011. During his term as the head of the interim government, he dissolved the CDR, dismissed officials that were affiliated with the old regime, seized the assets of more than one hundred members of the Ben Ali-Trabelsi (Ben Ali's wife's clan) clan, which monopolized the economy in the past.¹¹⁰ Essebsi also established a 170-members strong High Commission for the Realization of Revolutionary Goals, a committee that was envisaged as an inclusive forum to ensure that the country moved forward in implementing

---

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Szmolka, "Political".

¹⁰⁹ Gelvin, *The Arab*.

¹¹⁰ Ibid.

the demands of the protesters.¹¹¹ Therefore, when he resigned from his post and founded the secular Nida Tounes in 2012, his party provided the people with a credible option where seculars and liberals could find a representation of their interests.

Political parties' willingness¹¹² to form alliances with each other was present throughout the Tunisian transition to democracy.¹¹³ In the first elections for assembly in October 2011, Ennahda garnered around 37% of the votes and so gained 89 of the 217 seats. A coalition government was formed by Ennahda, the secular CPR, and the secular-leftist Democratic Forum for Labour & Liberties. As the largest party in Tunisia, Ennahda could try to push for Islamization of the constitution. Instead, Ennahda showed pragmatism and willingness to work with other political actors that was contrary to the expectations of secular intellectuals.¹¹⁴ In August 2012, Ghannouchi removed one item of conflict by explicitly rejecting the adoption of Sharia law.¹¹⁵ He stated that Ennahda would uphold Tunisian laws on women's rights (most progressive rights in the Arab world), and accepted the requirement that electoral lists feature male and female candidates in alternating slots. Another example demonstrating Ennahda's pragmatism was the September 2013 agreement between Ennahda and opposition parties after jihadists assassinated left-wing

---

¹¹¹ Landolt and Kubicek, "Opportunities".

¹¹² A major factor making this possible in the Tunisian case is the presence of a strong and independent trade union that remained influential despite restrictions imposed by Ben Ali. The UGTT continued providing channels of communication between Ennahda and Essebsi's Nida Tounes when it became clear that negotiations over a new constitution had reached an impasse. See Gelvin, *The Arab*; Kienle, "Egypt".

¹¹³ Gelvin, *The Arab*; Landolt and Kubicek, "Opportunities"; Szmolka, "Political"; Kienle, "Egypt".

¹¹⁴ Lutfi Maktuf, *Tunus'u Kurtarmak: Çalınan Arap Baharı*, (İstanbul, Modus Kitap, 2013).

¹¹⁵ Landolt and Kubicek, "Opportunities".

secular leaders Belaid and Brahmi, and thousands protested the Ennahda-led government in response. With this agreement, Ennahda accepted a roadmap including resignation from the government, the formation of the non-partisan transitional government, adoption of the constitution, a new electoral law, and the prompt holding of presidential and legislative elections. A couple of months later in January 2014, Tunisia's parliament approved a technocratic caretaker government, which remained in power until November 2014.¹¹⁶

The presence of a competitive opposition was a major reason behind the compromising attitude of Ennahda, as Essebsi's Nida Tounes, which was established in April 2012, was a credible alternative to their rule. After its foundation, Nida Tounes became the major stronghold of liberal/secular actors in Tunisia. When one considers that in the previous October 2011 elections, the largest secular party garnered only 8.7% of the votes, the importance of Nida Tounes becomes more obvious. Nida Tounes was a party, which aimed at forming an all-secular coalition.¹¹⁷ The presence of this party as another power hub and a competitive alternative for the government forced Ennahda to be more open to compromise and negotiation.

In the October 2014 parliamentary elections, Nida Tounes proved its credentials. It garnered 37.6% of the votes to be followed by Ennahda with 27.8% of the votes. The third party was the secular Free Patriotic Union with 4.1% of the votes. Contrary to the expectations,¹¹⁸ Nida Tounes chose to form a unity government including members from the rivaling Ennahda and other opposition parties.¹¹⁹ Therefore, in Tunisia, competitive opposition parties were much more powerful than opposition parties in Egypt forcing first the Islamist Ennahda

---

¹¹⁶ Szmolka, "Political".

¹¹⁷ Wolf, "Power".

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Al Jazeera, "Tunisia".

and then the secular Nida Tounes to re-evaluate their positions, and negotiate with their rivals rather than excluding them from the process.

5. Conclusion

Overthrowing dictators does not guarantee democratization. Although dictatorships collapsed in Egypt, Libya, and Yemen during the revolts, it was only in Tunisia where democracy has survived. This article focused on two specific factors influencing the outcomes in Egypt and Tunisia after their dictators were overthrown. Egyptian and Tunisian experiences suggest that the electoral system choice and the presence of competitive opposition parties are important factors in determining the difference between failed and successful transitions, as the nature of these factors compel otherwise uncompromising actors to cooperate and compromise with other actors. These cases therefore bear important lessons for students of democracy.

Democracy survives when institutions protect a certain degree of uncertainty about who would get elected and which policies would be implemented.¹²⁰ Electoral systems in democracies should guarantee that no actor singlehandedly dominates politics, and opposition parties should be in a position to successfully challenge and threaten the power of strong political actors. The examination of Egypt and Tunisia between 2011 and 2015 revealed that Egyptian electoral system enabled stronger actors to sideline opposition actors and disregard the demands of them. In the absence of competitive political parties in Egypt, the combination was deadly for democracy. The SCAF, which exploited the fears of liberal/secular actors who could not voice their demands through institutional channels, staged a coup against Morsi thus putting an end to the democratic experiment in Egypt. In Tunisia, however, the electoral system based on PR guaranteed that stronger political actors would not dominate Tunisian

---

¹²⁰ Schmitter and Karl, "What".

politics. This factor combined with the presence of competitive political parties both on the Islamist and the secular camps fostered political uncertainty for both camps, and forced them to negotiate and compromise after the elections.

The Tunisian ‘miracle’ continues to surprise pundits, as Tunisia held its third general elections successfully in 2019. These elections witnessed the rise of another alternative to Ennahda after Nida Tounes lost its once-strong position following the death of Essebsi in July 2019. Despite Ennahda’s electoral victory in the 2019 elections with 19.6% of the votes, the newly founded Qalb Tounes (Heart of Tunisia) came second with 14.6% of the votes. What is more, another coalition government that included political parties from different ends of the political spectrum was formed. This is not to say that democracy is perfectly consolidated in Tunisia as corruption, issues related to gender inequality, and persisting economic problems still occupy the country’s agenda.¹²¹ More importantly, in July 2021, Tunisian President Kais Saied suspended the parliament and assumed executive authority making the future of democracy more uncertain in the country. Nevertheless, Tunisia remains the most important candidate country for the consolidation of democracy in a region that is besieged by civil war (e.g. in Libya, Yemen, and Syria), military coups (e.g. Egypt, Turkey), incumbent takeover of democracy and apartheid-like regimes (i.e. Israel).

---

¹²¹ Freedom House. *Freedom in the World 2021: Tunisia*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2021>

Bibliography

Albrecht, Holger, “How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt”, *Democratization* 12, no.3 (2005), 378-397.

Baranzy Zoltan, “Comparing Arab revolts: the Role of Military”. *Journal of Democracy* 22, no.4 (2011): 24-35

Beinin, Joel, *Workers and Thieves: Labor Movements and Popular Uprisings in Tunisia and Egypt*. (Stanford, Stanford University Press, 2016).

Boubakri, Amor, “Inclusiveness Policies in the Transitional Elections in Tunisia”, In Raul Cordenillo (eds.) *Improving Electoral Practices: Case Studies and Practical Approaches* (pp. 141-161). (Stockholm, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2015).

Burnell, Peter and André Gerrits, “Promoting Party Politics in Emerging Democracies”, *Democratization*, 17, no.6 (2010): 1065-1084

Cambanis, Thanassis, *Once Upon a Revolution: An Egyptian Story*. New York, Simon & Schuster, 2015.

Carey, John, “Electoral Formula and Tunisian Constituent Assembly”, Accessed on May 3, 2021, <http://sites.dartmouth.edu/jcarey/files/2013/02/Tunisia-Electoral-Formula-Carey-May-2013-reduced.pdf>

Carey, John M., Tarek Masoud, and Andrew Reynolds, “Institutions as Causes and Effects: North African Electoral Systems During the Arab Spring”, HKS Faculty Research Working Paper Series RWP16-042 (2015).

Collombier, Virginie, “Politics Without Parties: Political Change and Democracy Building in Egypt Before and After the Revolution”, EUI Working Papers MWP 2013/ 35 (2013).

Corrales, Javier, “Strong Societies, Weak Parties: Regime Change in Cuba and Venezuela in the 1950s and Today”, *Latin American Politics and Society*, 43 no.2 (2001): 81-114.

Dahl, Robert, *Political Oppositions in Western Democracies*. (New Haven, Yale University Press, 1966)

Dawoud, Khaled, “Egypt’s Elections Law: A Setback for Democracy”, Atlantic Council, Accessed December 10, 2020, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/egypt-s-parliamentary-elections-law-a-setback-for-democracy>.

Democracy Reporting International, *Assessment of the Electoral Framework: The Arab Republic of Egypt*. Accessed May 3, 2021, http://democracy-reporting.org/files/dri_egypt.pdf

Esen, Berk and Sebnem Gumuscu, “Rising Competitive Authoritarianism in Turkey”, *Third World Quarterly*, 37, no.9 (2013): 1581-1606.

Faris, David, “Constituting Institutions: Electoral System in Egypt”, *Middle East Policy* 19, no.1 (2012): 140-154.

Freedom House. *Nations in Transit: the Anti-democratic Turn*. Accessed May13, 2021, https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-04/NIT_2021_final_042321.pdf

Freedom House. *Freedom in the World 2021: Tunisia*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/country/tunisia/freedom-world/2021>

Gallagher, Michael, “Proportionality, Disproportionality, and Electoral Systems”, *Electoral Studies* 10, no.1 (1991): 33-51.

Garrizman, Julian, “How Much Power do Oppositions Have? Comparing the Opportunity Structures of Parliamentary Oppositions in 21 Democracies”, *The Journal of Legislative Studies* 23, no.1 (2017): 1-30.

Gelvin, James, *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know*, (Oxford, Oxford University Press, 2015).

Gumuscu, Sebnem, "The Emerging Predominant Party System in Turkey", *Government and Opposition* 48, no.2 (2013): 223-244.

Hinnebusch, Raymond, "Political Parties in MENA: Their Functions and Development", *British Journal of Middle Eastern Studies* 44, no.2 (2017): 159-175.

Ishiyama, John, *Comparative Politics: Principles of Democracy and Democratization*. (West Sussex: Blackwell Publishing, 2012).

Kienle, Eberhard. "Egypt without Mubarak, Tunisia after Bin Ali: Theory, History, and the 'Arab Spring'". *Economy and Society* 41, no.4 (2012): 532-557.

Kirdis, Esen, "Wolves in Sheep Clothing or Victims of Times? Discussing the Immoderation of Incumbent Islamic Parties in Turkey, Egypt, Morocco, and Tunisia", *Democratization* 25, no.5 (2018): 901-918.

Landolt, Laura, and Paul Kubicek, "Opportunities and Constraints: Comparing Tunisia and Egypt to the Colored Revolutions", *Democratization* 21, no.6 (2014): 984-1006.

Langohr, Vickie, "Too Much Civil Society, Too Little Politics: Egypt and Liberalizing Arab Regimes", *Comparative Politics* 36, no.2 (2004): 181-204.

Levitsky, Steven and Maxwell Cameron, "Democracy Without Parties? Political Parties and Regime Change in Fujimori's Peru", *Latin American Politics and Society* 45, no.3 (2003): 1-33.

Lewis, Arthur, *Politics in West Africa*. (London, George Allen and Unwin, 1965)

Lijphart, Arend, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. (New Haven: Yale University Press, 1974)

Lijphart, Arend, *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in 36 Countries*. (New Haven, Yale University Press, 1999)

Mainwaring, Scott, "Political Parties and Democratization in Brazil and the Southern Cone", *Comparative Politics* 21, no.1 (1988): 91-120.

Marsot, Afaf Lutfi Al-Sayyid *Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne*, (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007).

Maktuf, Lutfi, *Tunus'u Kurtarmak: Çalınan Arap Baharı*, (İstanbul, Modus Kitap, 2013)

Miller, Laurel, Jeffrey Martini, Stephen Larrabee, Angel Rabasa, Stephanie Pezard, Julie Taylor, and Tewodaj Mengistu, *Democratization in the Arab World: Prospects and Lessons from Around the Globe*. (Santa Monica, RAND Corporation, 2012).

Morsy, Ahmed, "Individuals before Parties in Egypt's Elections", Carnegie Endowment for International Peace Accessed April 22, 2021, <http://carnegieendowment.org/sada/?fa=56157>.

Morsy. Ahmed, "The Egyptian Parliamentary Elections 101". Middle East Institute, Accessed December 9, 2020, <http://www.mei.edu/content/article/egyptian-parliamentary-elections-101>

Norris, Pippa, "Choosing Electoral Systems: Proportional, Majoritarian, and Mixed Systems", *International Political Science Review* 18, no.3 (1997): 297-312

Norris, Pippa, *Driving Democracy: Do Power-Sharing Institutions Work*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)

Osman, Tarek, *Egypt on the Brink: From Nasser to the Muslim Brotherhood*. (New Haven, Yale University Press, 2013).

Pettitt, Robin, *Contemporary Party Politics*, (Hampshire, Palgrave Macmillan, 2014)

Przeworski, Adam, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. (New York: Cambridge University Press, 1991)..

Reilly, Benjamin, *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*. (Cambridge, Cambridge University Press, 2001).

Roll, Stephan “Managing Change: How Egypt’s Military Leadership Shaped the Transformation”, *Mediterranean Politics* 21, no.1 (2016): 23-43.

Schattschneider, Eric, *Party Government*. (New York, Holt, Rinehart and Winston, 1942)

Schmitter, Philippe, and Terry Lynn Karl, “What Democracy is... And is not”, *Journal of Democracy* 2, no. 3 (1991): 75-88.

Shin, Jae Hyeok, “The Choice of Electoral Systems in New Democracies: A Case Study of South Korea in 1988”, *Democratization* 18, no.6 (2011): 1246-1269.

Stacher, Joshua, “Fragmenting States, New Regimes: Militarized State Violence and Transition in the Middle East”, *Democratization* 22, no.2 (2015): 259-275.

Szmołka, Inmaculada. The Fifth Wave of Democratization? Processes of Political Change in the Arab World from a Comparative Perspective. Accessed February 19, 2021, http://paper-room.ipso.org/papers/paper_8229.pdf

Szmolka, Inmaculada, “Political Change in North Africa and the Arab Middle East: Constitutional Reforms and Electoral Processes”, *Arab Studies Quarterly* 36, no.2 (2014): 128-148.

Tavana, Daniel, Consensus after Conflict: Electoral System Choice in Revolutionary Egypt. Accessed on June 13, 2021, <https://www.innovations.harvard.edu/sites/default/files/2296222.pdf>

The Carter Center, Final Report of the Carter Center Mission to Witness the 2011–2012 Parliamentary Elections in Egypt. Accessed on March 5, 2021, http://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/egypt-2011-2012-final-rpt.pdf

Trager, Eric, Egypt's New Elections Laws: Another Democratic Setback. Accessed on March 7, 2021, <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/egypts-new-elections-laws-another-democratic-setback>.

UNDP, *Arab Human Development Report: Towards Freedom in the Arab World*, Accessed March 20, 2021, http://hdr.undp.org/sites/default/files/rbas_ahdr2004_en.pdf

Wickham, Carrie Rosefsky, *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamist Movement*. (Princeton, Princeton University Press, 2013).

Wolf, Anne, “Power Shift in Tunisia: Electoral Success of Secular Parties Might Deepen Polarization”, SWP Comments 54, Accessed April 17, 2021, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2014C54_wolf.pdf.

Suriye Krizine Neorealist Perspektifle Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun Yaklaşımı: 1957 & 2011 Krizleri*

Ahmet Yavuz Gürler*
Serap Yolcu Yavuz*

Öz

Suriye krizi, günümüz Ortadoğu'sunda güç ilişkilerini etkileyen, bölgesel ve küresel etki oluşturan uzun yıllara dayanan bir sorundur. Suriye, coğrafi açıdan bulunduğu konum ve uluslararası yeraltı zenginlikleri yanında çeşitli kaynaklara ulaşım yolunda bulunması sebebiyle birçok devletin ilgisini çekmiştir. Başka bir ifadeyle, yaşanan krizler aslında devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda aldığı kararlar ölçüsünde ortaya çıkmaktadır. Bu durumu şekillendiren en önemli husus, bölgedeki kaynaklara ulaşma çabası yanında uluslararası sistem özelinde 21. yüzyıl içinde süregelen sorunların birbiriyle içselleştiği bir olgu olmaktadır. Uluslararası sistem üzerinde var olan geçişken halin anlaşılmasında olayları irdelerken sadece var olan kon-

---

* Bu çalışma 11-13 Kasım 2022'de Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü tarafından düzenlenen VI. Ortadoğu'da Siyaset ve Toplum Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuştur.

* Doktora adayı, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, <https://orcid.org/0000-0003-3146-3174>, ahmetyavuzgurler@hotmail.com

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, <https://orcid.org/0000-0001-9957-2022>, serapyolcu1@yahoo.com

jonktürel düzenden bir çıkarımda bulunmak yeterli değildir. Bu bağlamda, çalışma içerisinde neorealist çerçeveye özellikle benzer iki dönem aralığı olarak, Soğuk Savaş içerisinde 1957 Suriye Krizi ve Soğuk Savaş sonrasında 2011 Suriye Krizi seçilerek uluslararası sistemde var olan iki rekabet içindeki gücün yaklaşımlarını ele almak hedeflenmektedir. Çünkü bu iki kriz döneminde hem Türkiye Cumhuriyeti hem de Rusya Federasyonu (Soğuk Savaş döneminde SSCB) kendi çıkarlarını korumak isterken sorunların ortaya çıkma ve kalkma süreçlerini de etkilemektedirler. Çalışma ile Suriye meselesinin Türkiye-Rusya ilişkilerini hem uluslararası sistem açısından hem de Neorealist perspektifle bölgeye yönelik farklılıkları bakımından nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde sadece salt bu kriz bağlamında değil diğer dünyadaki kriz noktalarında da esasında Neorealist bakış açısıyla bakıldığında çözülemeyen sorunlara dair nasıl çözüm önerileri getirilebileceği tartışılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Suriye, 1957 Krizi, 2011 Krizi.

The Approach of The Republic of Turkey and The Russian Federation to The Syrian Crisis Through A Neorealist Perspective: 1957 & 2011 Crises

Ahmet Yavuz Gürler*
Serap Yolcu Yavuz*

Abstract

The Syrian crisis is a long-standing problem that affects power relations and creates a regional/global impact in today's Middle East. It has attracted the attention of many states due to its geographical location, natural resources, as well as being located on the route to various assets. In other words, the experienced crises occur in relation to the decisions taken by the states according to their own interests. The most important issue that shapes this situation is - apart from the effort to reach the resources in the region - the embroilment of ongoing problems of the 21st century in the international system. To understand the transitory state that exists in the international system, it is not sufficient to make an inference only from the existing cyclical order when examining the events. In this context, it is aimed to discuss the approaches of two competing powers in the international

---

* PhD Candidate, Trakya University, Faculty of Economics & Administrative Sciences, Department of International Relations, <https://orcid.org/0000-0003-3146-3174>, ahmetyavuzgurler@hotmail.com

* Assist. Prof., Trakya University, Faculty of Economics & Administrative Sciences, Department of International Relations, <https://orcid.org/0000-0001-9957-2022>, serapyolcu1@yahoo.com

system by choosing the 1957 Syrian Crisis in the Cold War and the 2011 Syrian Crisis after the Cold War. In this way, two similar period intervals will be studied through the neorealist framework. Because while both the Republic of Turkey and the Russian Federation (USSR during the Cold War) want to protect their own interests during these two crisis periods, they also affect the emergence and recovery processes of problems. With this study, it will be tried to reveal how the Syrian issue affects Turkey-Russia relations both in terms of the international system and in terms of differences in the region by help of the neorealist perspective.

Keywords: Turkey, Russia, Syria, 1957 Crisis, 2011 Crisis.

1. Giriş

Ortadoğu coğrafyası geçmişten günümüze hem insanları hem de yaşadıkları ülkeleri etkileyen bir alandır. Bu yüzden var olan haliyle tıpkı dünyanın diğer bölgeleri gibi Ortadoğu'ya dair de bölgesel ve küresel güçlerin mücadelesi söz konusudur. Bu manada devletler karşılaştıkları durumlara karşı politik kararlar almaktadırlar. Böylelikle bölgede 20. ve 21. yüzyılın içinde yaşanan ve süregelen gelişmeler yeni ulus devletler ortaya çıkartmıştır.

Yeni ulus devletler kurumsallaşmasını tamamlarken, sahip oldukları kaynaklar paralelinde güç mücadelesine sahne olmakta bu da beraberinde söz konusu devletlerin farklılaşmalarına yol açmaktadır. Devletlerin var olan krizlere karşı ittifak kurdukları ve kendilerinin uluslararası sistem dahilindeki özgü özellikleri, karşılaştıkları seviyeyi ortaya çıkarır. Bu çerçevede paralelinde bir nevi Ortadoğu'nun bir yansıması olan Suriye'nin de komşusu Türkiye ve ittifak ilişkisinde bulunduğu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği/Rusya Federasyonu arasındaki ilişkilerde de etkisi bulunur.

Suriye devletinin kuruluş aşamasından sonra ortaya çıkan ve uluslararası sistemin etkisiyle şekillenen olaylar hem bölgeyi hem de dünyayı etkiler. Bu anlamda Suriye, Fransa mandasından ayrılış süreci yanında Soğuk Savaş sürecinin içindeki kutuplaşmada Sovyetler Birliği (SSCB) ile kurmuş olduğu ittifak girişiminin, Batı kampında yer alan komşusu Türkiye ile de ister istemez sorunlar yaşar.

Soğuk Savaş döneminin sert seyrettiği 1950'lerde özellikle 1957'de hem Türkiye hem de komşusu SSCB'nin Suriye ile kriz üzerinden neredeyse savaşa yakınlaşan restleşmeleri söz konusudur. Ortaya çıkan durum hem bölge güvenliğini hem de küresel güvenliği tehdit eder. Çünkü uluslararası sistem olgusunda var olan dengelere dayalı konumlara bakıldığında Yumuşama dönemine değin yaşanan tüm krizler, acaba yeni bir dünya savaşını getirebilir mi, sorusunu beraberinde getirir.

İlerleyen yıllarda savaş ortamı ortadan kalkar ancak 2011'den itibaren başlayan Arap Baharı bölgesinde önemli bir kırılma yaratır. Arap Baharı'nda özgürlük ve demokrasi temelli protestolar ise bu kırılmanın nüvesini oluşturur. 21. yüzyıl başında domino etkisiyle Ortadoğu'da değişim ihtiyacının cevabı olarak sorgulanan dikta yönetimlerine karşı mücadelede, konu yine Suriye'ye gelir ve burada çözümsüz olarak halen durmaktadır.

Bu kriz tıpkı 1957'deki Türkiye – SSCB restleşmesi gibi 2011'de de Türkiye ile Rusya'yı karşı karşıya getirir. Her iki devletin var olan tercihleri de neorealist perspektif harici aktarabilmek ya da anlatabilmek mümkün değildir. Çünkü devletlerin var olan dengelere ilişkin hem uluslararası sistem üzerinden çıkarları hem de karar alma süreçlerindeki tercihleri farklılaşmaktadır.

Çalışma içinde Türkiye – SSCB ve Türkiye – Rusya arası ilişkileri etkileyen Ortadoğu bölgesinde yaşanan kriz, Suriye üzerinden çözümlenirken neorealist perspektife neden ihtiyaç duyulduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Çünkü var olan krizlerin ortaya çıkma ve ortadan kalkış biçimleri birbirini andırdığı gibi bazı yaklaşımların birbirleriyle etkileşimleri de söz konusudur. Bu çalışmayla beraber hem ilişkilerin boyutlarına ilişkin çıkarımlar ortaya konulabilecek hem de daha sonra dünya üzerinde var olan ve çözümlenememiş sorunlara karşın neorealist perspektifle ne gibi çözüm önerileri getirebileceğine dair aktarım yapılabilecektir.

2. Kuramsal Çerçeve: Neorealizm

Uluslararası ilişkiler disiplinde neorealizmi anlayabilmek için öncelikle ana teori olan realizme bakmak gerekir. Çünkü hâlihazırda disipline dair ilk tartışmalar realizm üzerinden ortaya çıkar. Bu çerçevede teorik altyapıyı sağlama aşamasında öne çıkan Edward Hallett

Carr, Hans Joachim Morgenthau ve Reinhold Niebuhr gibi teorisyenler, realizme dair çeşitli bakış açıları ortaya koyarlar.¹

Etki alanı olarak 1940'lardan 1970'lere kadar Uluslararası İlişkiler disiplininde realizme dair klasik realizm tanımlaması kullanılır. Süreç içinde teorik altyapıyı uygulamaya çeviren ve bakış açısında yaklaşımları şekillendiren ünlü diplomat George Kennan, siyasetçi Henry Kissinger, Winston Churchill ve jeopolitika uzmanı Nicholas Spykman gibi çeşitli pratik realistler de bulunmaktadır.²

Realizm ve idealizm arasındaki yaşanan Uluslararası İlişkiler disiplinine dair tanımlamalar sonrasında teorinin eksik kalan yönlerine dayalı farklı kollara ayrılması söz konusu olur. Bu aşamada realizm, klasik realizm, yapısal realizm/neorealizm ve neoklasik realizm olarak farklı kollarla tartışılmaya devam eder. Analiz seviyelerinin tercihlerine göre özellikleri değişkenlik gösterse de geneli itibariyle çerçeve bağlamında bu teoriler altı soruya cevap aranmaktadır. Bunlar sırasıyla: "Uluslararası İlişkilerin bulunduğu çevre nedir? Disiplinin var olduğu çevre özelliği nedir? Var olan çevrenin belirgin özellikleri nelerdir? Aktör boyutu açısından Uluslararası İlişkiler disiplinine dair ana aktör kimdir? Ana aktörün öncelikli amacı nedir? Ana aktörün amaçlarına ait ana aracı nedir?" şeklindedir. Bu sorulara verilen cevaplara göre üç kola ayrılan realizm türleri farklılaşmaktadır. Söz konusu farklılaşmada klasik realizm, insanın doğa ve davranışını ön plana alırken yapısal realizm/neorealizm uluslararası sisteme öncelik verir. neoklasik realizm de öncelikli olan ise devlet içi etmenlerle çıkarım yapmaktır. Bu kollar ayrıca sırasıyla insan yapısı, devlet sistem yapısı ve devlet yapısını incelemeyi önceliklemişlerdir.³

---

¹ Yeldar Barış Kalkan, *Uluslararası İlişkiler Disiplininde Realist Paradigma* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 1.

² Tayyar Arı, "Realizm ve Neorealizm (Gerçekçilik ve Yeni Gerçekçilik)" içinde *Uluslararası İlişkiler Kuramları I*, ed. Tayyar Arı-Elif Toprak (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012).

³ Eyüp Ersoy, "Realizm", içinde *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, ed. Ramazan Gözen, 4. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 167.

Çerçeve olgu olarak realizmin dört ana yaklaşımı söz konusudur. Bunlar sırasıyla aşağıdaki gibi tanımlanır:

- Anarşist dünya görüşü yaygındır. Bu bağlamda temel yapı birimi devletlerdir. Devlet yapıları arası ilişkiler realizmin ana çekirdeğini oluşturur. Realist görüşü savunan teorisyenler ayrıca, uluslararası örgütlerin de bağımsız üye devletlerinin eylemleriyle şekillendiğini iddia ederler.
- Devlet var olan temel birim olarak kabul edilirken devlet otoritesi, siyasal farklılıklara göre kendini değiştirmektedir.
- Devlet birim olarak ana ve akılcı bir aktör olarak kabul edilir. Akılcı karar verme hali ile mevcut koşullarda var olan alternatifler üzerinden fikir tartışması yapılması, var olan alternatiflere dair fikirlerin fayda ve zarar farklarının görülüp bunların arasından ideal olanın seçilmesi olarak olguyu anlatabilmeyi kolaylaştıracaktır.
- Realist teorisyenler ayrıca var olan sorunlara ait ulusal-uluslararası güvenlik olgusunun en önde geldiğini söylerler. Bu durum var olan güvenlik gibi konular yüksek politika, sosyo-ekonomik konuları alçak politika çerçevesinde değerlendirilir. Bu çerçeveden yola çıkarak oluşturulan konular paralelinde ayrıca güç ve güç dengesi tanımlarına da ihtiyaç duyulur. Buna dair yorum çeşitliliği sağlayan görüş de neorealizm ile gelişir.⁴

Ancak realizmin var olan tanımlamalarda etkisinin zamanla azaldığı görülür. Bu gerileyişte realizmin, dönemin trendlerini yakalayamamasıyla birlikte sınırlı çıkarımlarda bulunması, devletlerin iç faktörlerini önemsememesi, güç kavramını sadece gelişmişlik özellikleriyle açıklama çabası temel gerekçeler olacaktır.⁵ Realizmin açıklama gücünün zayıflamasıyla beraber neorealizm olgusu şekillenir.

---

⁴ Paul R. Viotti-Mark V. Kauppi, “Realizm: Devlet ve Güç Dengesi”, çev. Zeynep Gözde Güven, içinde *Uluslararası İlişkiler Teorisi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016), 39-41.

⁵ Joseph M. Grieco, “Realist Uluslararası Teorisi ve Dünya Siyaset Çalışması”, *Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce*, ed. Michael Doyle ve G. John

Kenneth Waltz öncülüğünde oluşturulan görüş değişimine dair yapısal farklılık oluşturulur. Waltz, realizmi güncellerken var olan analiz çerçevesinden realizme dair daha yapısal bir yaklaşım oluşturmayı hedefler.⁶

Neorealizm en temelde uluslararası sistem ve sistemsel yapının devlet eylemlerine etkisi üzerine kurulu bir teoridir. Neorealist teori, uluslararası sistemde egemen devletlerin benzerliği üzerinden yola çıkarak, devletlerin güç dağılımıyla birbirinden ayrıldıklarını ortaya koyar. Bunların yanında sistem analizinin de devletler arası ilişkileri anlamada önemini vurgular.⁷

Waltz'ın *Man, The State and War: A Theoretical Analysis* isimli eseriyle, analiz seviyesi kavramını Uluslararası İlişkiler disiplinine ekler. Savaş durumlarına ilişkin Waltz'ın üç imge olarak oluşturduğu kavramsallaştırması teorik zenginliği oluşturur. Bu manada ortaya koyduğu, *Theory of International Politics* çalışmasında da üçüncü imge oluşturma fikri mevcuttur. Çalışmasında yapısalcı yaklaşımı öne alarak uluslararası sistem yapısını ön plana alır. Waltz'ın şekillendirdiği üç imge anlayışında, savaşın ana nedeni ilk imge olarak insan doğası ve davranışları, ikinci imge olarak devletlerin iç yapıları, üçüncü imge olarak da anarşi ortamında devletlerin birbirlerine üstünlük kurma çabalarının yol açtığı kaotik ortam açıklanır.⁸

Waltz, sürekli savaş halini ortadan kaldırmak ve kalıcı dünya barışı için Uluslararası İlişkiler disiplinde savaşın nedenleri ile savaş olgusuna dair fikirlerini, üç imge düşüncesiyle şekillendirir. Bu çerçeveden hareketle sistematik yaklaşımı belirleyen ve sistem paralelinde

---

Ikenberry, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, (İstanbul: Beta Yayınları, 2015), 178-181.

⁶ Yeldar Barış Kalkan, Uluslararası İlişkiler Disiplininde, 101.

⁷ Ali Balcı, Tuncay Kardaş, "Realizm", *Uluslararası İlişkilere Giriş*, ed. Şaban Kardaş-Ali Balcı, 1. Baskı, (İstanbul: Küre Yayınları), 2014, 133.

⁸ Kenneth Waltz, *Man the State and War-A Theoretical Analysis* (New York: Columbia University Press, 2001), 116-117; 220.

var olan değişkenlerle süreci algılaması Waltz'ın ana düşüncesini oluşturur.⁹ Waltz ayrıca uluslararası sisteme de bakar. Ona göre, uluslararası sistem yapısının oluşturduğu ilkeler birimlerin birbirinden farklılaşmasını ve işlevlerinin oluşmasını, kabiliyetlerin dağılımıyla oluşmaktadır. Özetle uluslararası sistemi düzenleyen unsur anarşidir.¹⁰

Neorealizme dair genel çerçeveyi şekillendiren özellikler şunlardır:

- Uluslararası anarşik yapı, neorealizmde anarşi uluslararası sistemin düzenleyici ilkesi olarak kabul edilir. Uluslararası İlişkiler teorisyenleri, anarşik yapıyı kabul etmektedirler.¹¹
- Uluslararası sistem, sistemdeki birimlerin güç dağılımı doğrultusunda ilişkilerini ifade etmektedir. Birimlerin sahip olduğu güç dağılımlarına göre tek kutuplu, çift kutuplu veya çok kutuplu sistemler ortaya çıkmaktadır. Neorealist teoride en güvenilir kutuplu sistem tanımlamasına dair genel bir mutabakat mevcut değildir.
- Güç kavramı ve güç dengesi teorisine göre, uluslararası ortam devletlerin davranışlarından değil, sistem ögeleri arasındaki ilişkilerden oluşmaktadır ve bu durum uluslararası sistemdeki anarşik yapıdan kaynaklanmaktadır. Söz konusu anarşik yapı dünya siyasetinde bir özellik olarak değerlendirilmektedir.
- Uluslararası siyasal değişim ve savaş kavramları için Robert Gilpin'in *War and Change in World Politics* isimli eseri büyük güçlerin savaşına dair bir yaklaşım oluşturmayı amaçlamıştır. Gilpin buna dair devletin beklenen faydaları beklenen zararları aşması halinde

---

⁹ Kenneth Waltz, *Theory of International Politics* (Reading, Addison-Wesley, MA, 1979), 88.

¹⁰ Waltz, *Theory of International*, 88-90.

¹¹ Bilal Karabulut, *Uluslararası İlişkiler (Kavramlar-Teoriler-Kurumlar)* (Barış Kitabevi, Ankara 2016), 8.

uluslararası sistemin değiştirilmeye çalışmasına yönelik girişimlerde bulunulacağını aktarmaktadır.¹²

Neorealizme dair genel çerçeve ortaya konulurken bu makalenin iddiasını da destekler nitelikteki saldırgan realizm savını da anmak gerekir. Saldırgan realizm özünde, uluslararası sistemin anarşik yapısının ortaya çıkardığı hegemonya boşluğundan devletlerin saldırgan tutumla yararlanmaya çalışacaklarını varsayar. Süreç içinde de güçlü devletlerin beka sorununu çözme amacıyla farklı tutumlara girişecekleri iddia edilir. Oysa bunun karşısında yer alan savunmacı realizm ise bu iddiayı reddeder. Barry R. Posen'a göre devletler anarşi karşısında bekalarını sürdürmek için saldırgan tutum takınmazlar. Posen, devletlerin genellikle geçmişlerinden ders alacaklarına dair bir önermede de bulunur.¹³ Bundan yola çıkarak oluşturulacak dengeğin ise bir istikrar ve güven ortamı oluşturacağını iddia eder.¹⁴ Saldırgan realizm olarak tanımlanabilecek karşıt görüşün de uluslararası sistemdeki anarşik sisteme karşı sistem içi devletlerin saldırgan bir tutum takip ederek hegemonya boşluğundan yararlanacaklarını aktarır. Süreç içinde de güçlü devletlerin beka sorununu çözme amacıyla farklı tutumlara girişecekleri tanımlanmaktadır.¹⁵

Jeffrey W. Taliaferro ise neorealizme dair hegemonik savaş ve değişime dair oluşturulan teorilerin hem güç değişimlerini hem de uzun dönemdeki teorileri kapsadığını söyler. Ama Taliaferro devlet düzeyi değişkenleri yeterince önemsemez. Taliaferro Waltz'dan yola çıkarak, sistemdeki egemen teorinin, baskıların uygulanması ve farklı yapılarla ait sistemler tarafınca hangi olasılıkların oluşabileceğini kayda

---

¹² Viotti-Kauppi, *Realizm: Devlet ve Güç Dengesi*, 68-69.

¹³ Barry R. Posen, *The Sources of Military Doctrine, France, Britain, And Germany Between The World Wars* (Ithaca-London, Cornell University Press, 1984), 69.

¹⁴ Robert Powell, "Anarchy in International Relations Theory: The Neorealist-Neoliberal Debate", *International Organization* 48, no: 2, (1994), 313-344.

¹⁵ Jack Snyder, *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition* (Cornell University Press: New York, 1991), 11-12.

geçirmektedir fakat bu baskılar ve imkanlar sistem içerisinde vereceği tepkinin türü ve etkisinin ne kadar olacağı tahmin edilemeyeceğini iddia etmektedir.¹⁶ Neorealizm tartışmasında John Mearsheimer ise kendine özgü çıkarımlarında karamsar yaklaşım sergilemektedir. Uluslararası çatışmaların engellenmesi noktasında kurumların yetersiz kalabileceğini öngörür. Bu bağlamda da uluslararası düzen ve istikrara dair savunmacı realizm ile ortak bir yapı oluşturabilmektedir. Ayrıca devletlerin niyetlerini kestirebilmek güçtür. Bu haliyle rasyonel devletlerin karamsar bakış açısını kabul etmek gerekir.¹⁷

3. 1957 Suriye Krizi'nde Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin Yaklaşımları

1957 Suriye Krizi'ni tam olarak anlayabilmek için neorealist perspektifle değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü söz konusu olayda krize taraf devletler uluslararası sistemdeki rolleri üzerinden kendilerine dair politik bir arayış içindedir. Ayrıca aynı devletler varlıklarını devam ettirebilme (beka sorunu) bağlamında çoğu zaman ittifaklara ihtiyaç duymaktadır.

Soğuk Savaş'ta iki kutuplu sistem içinde farklı bloklarda yer alan Türkiye ve SSCB arası ilişkiler, zaman zaman yakın savaş tehdidi doğran gerilimlere yol açar. Bu gerilimler iki ülkenin komşu olması yani coğrafi yakınlık dolayısıyla oldukça endişe vericidir. Diğer yandan her iki ülke de ittifak ağlarını genişletmek isterken Ortadoğu coğrafyasında rakip hale gelmektedir. Uluslararası sistemin anarşik yapıda olması nedeniyle de iki ülke bölgedeki etkinlik alanlarını genişletmeye çalışırken saldırgan tutum takınabilmektedir. 1957 Suriye Krizi tam da bu açıklanan durumu örneklendirmektedir.

---

¹⁶ Jeffrey W. Taliaferro, "Security Seeking under Anarchy Defensive Realism Revisited", *International Security* 25, no. 3 (2001), 128-161.

¹⁷ John Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics* (New York-London: W. W. Norton&Company, 2001), 166.

1957 Suriye krizine uluslararası sistem üzerinden bakılırsa, karşıt kutuplarda yer alan iki farklı devletin kapasiteleri üzerinden değerlendirilmesi gerekir. Bu bağlamda Soğuk Savaş süreci içinde Türkiye'nin durumu, Varşova Paktı öncülüğünde bir kutup oluşturan SSCB'nin karşısında, NATO içinde yer alan az gelişmiş devletler arasında değerlendirilir. Bunlara ek olarak Türkiye'nin Batı Bloğundan bağımsız dış politika izlemesi söz konusu değildir.

Söz konusu krize doğru geline süreçte tetikleyici olay, Süveyş Krizidir. Ortaya çıkan krizin paralelinde Suriye ile yakın ilişki oluşturan Sovyet uzman ve subaylarının varlığı, bölgedeki dengeleri değiştirir. Suriye Krizi'nin çıkmasının etkisiyle Ürdün-Suriye arasında da gerginlik başlar. Ürdün'deki karışıklıklarla birlikte komşu ülkeler arası ilişkiler gerilir. En nihayetinde bölgedeki güç mücadelesi, Ürdün ile Mısır arası ilişkileri de koparır ve Mısır hükümeti Suriye ve Sovyetlerin tarafında yer alır.

Süreç içinde Suriye ile SSCB'nin 6 Ağustos'ta ekonomik ve teknik yardım sağlayan anlaşma imzalamış olması¹⁸ buna karşın olarak ABD tarafının Suriyeli mültecileri ülkesinde istenmeyen kişi ilan etmesiyle ilişkiler radikal biçimde gerilir.¹⁹ Süreç içinde Suriye içindeki tasfiye hareketleri bölgedeki Batılı güçleri daha da tedirgin eder. Bunun yanında Irak, Ürdün, Lübnan ve Türkiye de tepki gösterir. Ayrıca Suriye'de yaşanan gelişmeler Sovyetlerin bölgedeki varlığını daha da görünür hale getirir.²⁰

---

¹⁸ Keesing's Contemporary Archives, 10-17.08.1957, 15705, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>; Patrick Seale, *The Struggle For Syria, A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958* (London: Oxford University Press, 1965), 291.

¹⁹ Keesing's Contemporary Archives, 24-31.08.1957, 15721, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>; Poyraz Gürson, *Büyük Güçlerin Suriye Planı*, (Ankara, Kripto Yayınları, 2016), Kasım, 53.

²⁰ Mustafa Bostancı, "Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi Bakımından 1957 Türkiye-Suriye Krizi", *Yeni Türkiye Dergisi, YTSAM*, 84 (2016), 606.

Gelişmelerin etkisiyle komşu ülke liderleri, Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin, Türkiye'ye gelip temaslarda bulunurlar. Bu temaslara dönemin Türkiye politika yapıcıları olarak, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes de katılır. ABD tarafının temsilcisi olarak da Dışişleri Bakanlığı Ortadoğu İşleri Yardımcısı Loy Henderson temaslarda bulunur. Ancak bu görüşme trafiğine hem Arap devletleri hem de Moskova yönetimi tepki gösterir. Kahire yönetimi özellikle ABD'nin Suriye rejimine karşı komşu ülkeleri kışkırttığına dair eleştirel iddialar ortaya atarlar.²¹

1957 Eylül'üne kadar yaşanan karşılıklı temas ve suçlamaları takiben de Türkiye-Suriye arası kriz ortaya çıkar. Süreç içerisinde Türkiye'nin endişeleri günden güne artmaktadır.²² Türkiye'nin Suriye ile var olan krizde bir tutum sergilemesi ister istemez etkin güç SSCB'nin de Türkiye'ye tepki göstermesine sebebiyet verir. Ancak müttefiklik ilişkisi çerçevesinde Türkiye'ye de ABD'nin desteği söz konusudur. SSCB tarafından Başbakan Bulganin'in Türkiye'yi uyurarak, Suriye sınırındaki Türk askeri yığınağı ve Suriye'ye saldırmak amacıyla Türkiye'ye gönderilen Amerikan silahları hakkında raporlara atıfta bulunarak artan endişesini ifade etmektedir.²³ Bulganin bu

---

²¹ Kaan Kutlu Ataç, "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Boyutu 1957 Suriye Krizi", içinde *Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Dinamikler Kuşku ile Komşuluk*, der. Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül, (Ankara: İletişim Yayınları, 2017), 92; Zafer Yıldırım, "1957 Türkiye-Suriye Krizi", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996), İstanbul, 191.

²² Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 21, 1 (1966).

²³ Erel Tellal, *SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020), 74; Keesing's Contemporary Archives, 19-26.10.1957, 15705, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>; Murat Kasapsaraçoğlu, "Siyasi Gerginlikten Ekonomik İş Birliğine: Soğuk Savaş Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1945-1991)", içinde *Türkiye-Rusya İlişkileri, Dünü, Bugünü ve Yarını*, ed. İlyas Topsakal-Alperen Kürşad Zengin, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 201.

tepkisine ek olarak, Türkiye'nin dış güçlerin eğilimiyle hareket etmesi halinde kendine yeni belalar açacağını da söylemektedir.

Bulganin'in ifadeleriyle vücut bulan bu sert Sovyet tepkisine karşı Başbakan Menderes hem iddiaları reddeder hem de Türkiye'nin herhangi bir saldırgan niyetinin olmadığını altını çizer.²⁴ Bunlara ek olarak Suriye'nin var olan yığınaklar hakkında şikâyeti olmamasına rağmen SSCB'nin Suriye adına şikâyetçi olmasının garip bir durum olduğu ifade eder.²⁵ Menderes, SSCB'nin Suriye'den Türkiye'ye baskı yapması olayını tıpkı 1945'te Türkiye'ye yapılan baskıyla eşdeğer gördüğünü aktarır.²⁶

Bu tepkiye ek olarak Türkiye Savunma Bakanlığı tarafından, var olan askeri yığının sadece NATO manevralarından ibaret olduğu açıklaması yapılır.²⁷ Taraflar belirginleşince iki komşu ülkenin yer aldığı kutup ülkelerinden birbirlerine karşı tepkiler de gelmeye başlar. ABD, Sovyet gücü ile Suriye'nin tavrını eleştirirken, SSCB de Türkiye'de yapılan yığınakla ilgili suçlamalarda bulunur. Ayrıca SSCB, herhangi bir çatışma durumunda karşı hamlenin söz konusu olacağını kayda geçirmektedir. Hatta SSCB iki savaş gemisini Suriye'nin Lazkiye limanına gönderir.

Türkiye ise krize dair bir strateji oluşturmaya çabalamaktadır. Bu bağlamda ittifak ilişkisi dahilinde ABD ve Batı dünyası ile etkileşim oluşturarak krize karşı bir çözüm önerisi ortaya koyar. Fakat, SSCB de Suriye içindeki çıkarlarını koruma amacıyla bölgedeki anarşiden

---

²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970)*, (Ankara: Barış Kitap Yayınları), 109.

²⁵ Keesing's Contemporary Archives, 19-26.10.1957, 15813, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

²⁶ Keesing's Contemporary Archives, 19-26.10.1957, 15812, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

²⁷ Nuri Salık, *İki Darbe Arasında Türkiye'nin Suriye Politikası (1960-1980)*, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020); Keesing's Contemporary Archives, 19-26.10.1957, 15812, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

yararlanmaya çalışıp inisiyatif oluşturan Türkiye'yi dengeleyici adımlar atar. Aynı dönemde ABD'nin SSCB'yi çevreleme çabaları nedeniyle Soğuk Savaş içinde safları sıklaştırmının öneminin artması da uluslararası sistemin anarşik yapısını besler. Bu haliyle bölgede Bağdat Paktı ile gerilen bölge ülke ilişkilerinde yine farklı bir kriz ortaya çıkar. Bu şekilde Waltz'ın ortaya attığı ittifaklara eklenme süreci yaşanmış olur.²⁸ Durum Posen'in bakış açısıyla değerlendirilirse bu hale dair var olan statükonun bozulma ihtimalinden hareketle beka sorununun saldırgan eğilim olarak nitelendirilmemesi gerektiğini görür. Bu da süreç içindeki devletlerin tutumlarını etkiler.²⁹

Yaşanan olayın bölgesel bir krizden küresel bir kriz haline evrilmesiyle beraber bölgede tarafsız konumda yer alan Suudi Arabistan Kralı Suud önderliğinde, gergin ortamı sakinleştirme girişimleri başlar.³⁰ Suud her iki tarafla temasları sıkılaştırarak, Suriye'nin herhangi bir şekilde ne komşuları ne de Türkiye için sorun yaratmadığını ifade eder. Ek olarak Suriye'ye ya da başka bir Arap devletine olası saldırıda Suudi Arabistan'ın yardımcı olacağını aktarır.

Fakat Suudi Arabistan'ın arabuluculuk faaliyetleri yeterli ve etkin bir sonuç yaratmayınca Suriye konuyu 16 Ekim'de Birleşmiş Milletler'e (BM) taşır. Yapılan başvuruda, Suriye'ye dair güvenlik ve uluslararası barışa yönelik tehdidin öncelikli görüşülmesi talep edilir.³¹ SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko da BM Genel Kurulu Başkanı'na hem ABD hem de Türkiye'ye tepkinin ifade edildiği ve Türkiye'nin

---

²⁸ İskender Serdar, "Neorealizm, Neoliberalizm, Konstruktivizm ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişiklere Bakış", *The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies 1* (2015), 18.

²⁹ Posen, *The Sources of Military Doctrine*.

³⁰ Seale, *The Struggle for Syria...*, 301.

³¹ "Complaint About Threats to Security of Syria and to International Peace", *Yearbook of the United Nations*, 1957, Other Middle East Matters, 53, son erişim: 26.09.2022, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-204026/>.

bir olası saldırı hamlesine karşı BM üyelerinin Suriye'ye yardım etmeleri talebini içeren bir mektup gönderir. Gromiko ayrıca Suriye iddialarını yenileyerek Türk tarafının ABD'yle danışarak 27 Ekim'de Türkiye içi genel seçimlerini takiben Suriye'ye yönelik saldırı planları yaptığını iddia eder.

BM Genel Kurulu'nda Türkiye'nin de karşıt görüş olarak Türk temsilci Seyfullah Esin öncülüğünde Suudi Arabistan Kralı Suud öncülüğündeki arabuluculuk girişimlerinin sona erene kadar görüşmelerin ertelenme talebi söz konusudur.³² Karşı tarafta Suriye delegesi Zeineddine, arabuluculuğun mantıksız olduğunu, bu halin soruşturmadan bahaneyle sıyrılmak isteyenlerin tutumu olduğunu izah eder. Sovyet dışişlerinin iddiası ise Türkiye'nin ABD ile ortaklaşa hareket ederek Suriye'den kaçan unsurlardan sürgünde bir hükümet kuracağı üzerinedir. Ancak Türk tarafı bu iddiaları kesin dille reddederken girişimlerin sadece savunma amaçlı olduğu tekrarlar.

Daha sonrasında sürece dair görüşmeler üç günle sınırlandırılmaktadır. BM Genel Kurulu'nda İngiltere delegesi Allan Noble, SSCB'nin ortaya çıkardığı savaş söylemlerinin kasten oluşturulduğunu ve NATO ile Bağdat Paktı arasında bağlantı sağlayan Türkiye'nin saldırgan bir tutumla niteleneceğini ayrıca Arapların da Türkiye'ye karşı düşmanlaştırılacağını ve Arap dünyasında SSCB varlığının artırılması amacı taşıdığını aktarır.³³ Türkiye ise Selim Sarper öncülüğünde SSCB ve Suriye'nin iddialarını reddeder. Ayrıca Türkiye'yi suçlayanların sicilinin gerçekten temiz olup olmadığına dair BM Genel Kurul'una soru yöneltir.³⁴

---

³² "Complaint About Threats".

³³ Keesing's Contemporary Archives, 21-28.12.1957, 15919, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

³⁴ A&E Television Networks, "Soviets put a brutal end to Hungarian Revolution", History, 4.09.1956, son erişim: 23.11.2021, <https://www.history.com/this-day-in-history/soviets-put-brutal-end-to-hungarian-revolution>.

Görüşmeleri takiben BM Genel Kurul'una iki karar tasarısı sunulur. İlki Suriye öncülüğünde hazırlanıp, Türkiye-Suriye sınırında araştırmalar yapma amacıyla komisyon oluşturulması üzerineyken ikincisi, BM Genel Sekreterliği girişimiyle Türkiye ve Suriye arasındaki sorunun görüşmelere dayalı çözümlenmesi üzerinedir. İki tasarıya dair oylamaya geçilmeden önce Endonezya temsilcisi, tasarıların oylanmasında ısrar edilmeden dostluk içinde yaşama ve uzlaşmaları gerektiğini ifade eder.³⁵ Karşıt iki tarafın da birbirlerine karşı olumlu yaklaşımlarıyla da delegeler geriye alınır.

BM Genel Kurulu'nu takiben krizde sükûnetle çözüm söz konusu olur. Hâlihazırda SSCB'nin de Türkiye ile Suriye arası savaşa ihtimal vermediği anlaşılmaktadır. Örneğin 29 Ekim 1957'de Moskova'daki Türk Büyükelçiliği resepsiyonda Kruşçev, Bulganin ve Mikoyan'ın katılımı ile olumlu yaklaşımlar ortaya çıkar.³⁶ Hatta SSCB'nin zamanında Türkiye'ye Kurtuluş Savaşı'ndaki yardımları ile o yıllarda yapılan Suriye'ye yardımların eş değerinde olduğu söz belirtilir.³⁷

Suriye yetkilileri var olan durumları teyit edip Mısır ile oluşturulan yakınlaşma ilişkisiyle beraber Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) yapılanması ile gerilimin normalleşeceğini kayda geçirir. En nihayetinde Türkiye'nin 11 Mart 1958'de BAC'ı resmen tanımasıyla da Ortadoğu'da var olan savaş ihtimali ortadan kalkar.³⁸

Suriye Krizi'nin savaşa varmadan sonuçlandırılması, uluslararası sistem düzeyinde devletlerin varlıklarını sürdürme amaçlarıyla da

---

³⁵ Yearbook of the UN, 56.

³⁶ Ayşegül Sever, "The compliant ally? Turkey and the West in the middle east 1954-58", *Middle Eastern Studies* (1998), 83; Keesing's Contemporary Archives, 21-28.12.1957, 15920, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

³⁷ Keesing's Contemporary Archives, 21-28.12.1957, 15920, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

³⁸ Kenan Şahin, Çağla Mavruk Cavlak, "Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5, no 16 (2018), 168-169.

uyumludur. Bu durumda güç, varlıklarını korumaya giden yolda araçsallaştırılmaktadır. Diğer SSCB iki kutuplu sistemde nükleer güce sahip blok lideri bir ülke olarak sadece Türkiye'nin değil dünyanın bekası için de önemlidir. Bu yüzden uluslararası sistem düzeyinde Soğuk Savaş dinamiklerinin de krizin çatışmaya varmadan çözümlenmesinde etkili olduğunu kabul etmek gerekir.

4. 2011 Suriye Krizinde Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun Yaklaşımları

Tarihsel süreç içerisinde Türkiye-Rusya-Suriye ekseninde yaşanan olaylar incelenirken Soğuk Savaş sonrası yaşanan değişimlerin ve var olan iki kutuplu dünya düzeninin yıkılmasıyla tek kutuplu dünya sisteminin ortaya çıktığını baştan belirtmek gerekir. Bu haliyle 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başında ABD lehine bozulan dünyada, ABD etkisiyle oluşan yeni devletleşme süreci paralel incelendiğinde bilinmezleri daha çok olan anarşik yapının arttığı bir durum ortaya çıkmaktadır. Özetle, uluslararası siyasal değişimin radikal biçimde değiştiği ve tek kutuplu hale gelmesi ile hiç umulmadık bir şekilde anarşi durumu artarak ortaya çıkmıştır.

2011'den itibaren var olan Suriye Krizi'ni anlayabilmek için öncelikli olarak "Arap Baharı" sürecindeki değişime bakmak gerekir. Yerel bir protesto eylemi ile başlayan Tunus'ta seyyar satıcı genç Muhammed Bouzazi'nin, Sidi Bouzid kentinde 17 Aralık 2010 günü kendisini yakması sonucu 4 Ocak 2011'de ülke geneline yayılan protesto gösterileriyle beraber yeni bir süreç baş gösterir.³⁹ Var olan eylemler paralelinde Tunus'un lideri Zeynel Bin Abidin, 14 Ocak 2011'de ülkesini terk etmek zorunda kalır. Bu süreç sonunda Tunus'ta oluşan devrim ile ülkede çok partili siyasi hayata geçilir.⁴⁰

---

³⁹ James Gelvin, "Arap İsyanlarını Anlamak", içinde *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*, der. Doğan Çetinkaya, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 63.

⁴⁰ Türel Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada Orta Doğu* (Ankara: Barış Kitap Yayınları, 2019), 352.

Tunus'taki eylemlerin ardından Ortadoğu coğrafyasında yaygınlaşan *bahar etkisinin* tersine dönmesi noktasında Suriye Krizi patlak verir. Bu durum Ortadoğu'ya dair büyük devletlerin yaklaşımlarıyla da ilişkilidir. ABD öncülüğündeki Batı blok ülkeleri özellikle Arap Baharı'nı kontrol etmeye çalışmışlardır. Çalışma çerçevesinde bu durum değerlendirirken göz önünde tutulması gereken temel nokta, 1957 Suriye Krizi'ndekine benzer biçimde Türkiye ve Rusya'nın karşı karşıya gelmeleridir.⁴¹

Suriye'de bu protesto eylemlerinin etkisinin başladığı yer Dera kentidir. 2011 Mart'ında rejim karşıtı yazılar yazan gençlerin tutuklanmasıyla oluşan protestolar hızla birçok kente yayılır.⁴² Protestoların Esad muhaliflerince benimsenmesiyle büyük çaplı eylemler yapılır. 18 Mart 2011'de protestolara karşı müdahalenin başlamasıyla birçok protestocu öldürülür.⁴³ Esad yönetiminin olayları başta emperyal güçlerin desteklediği teröristler söylemi, daha sonra reform kararları ile değişir. Dera valisinin görevden azledilmesi, bazı suçlar için kısmi af ilanı ile yönetim kadroları için yenilik yapılacağı kayda geçirilir.⁴⁴

Bütün bu çözüm beklentileri, Esad'ın protestoculara şiddetle karşılık vermesi sonrası Suriye yönetiminin gelen tepkileri umursamaması, muhaliflerin bazılarının savaşması bazılarının ise ülke dışına göç etmeleri gibi durumlar nedeniyle boşa çıkar.⁴⁵ İç savaş süreciyle büyük

---

⁴¹ Ömer Göksel İşyar, *Suriye Krizi ve Türk Dış Politikası, Uluslararası Politikanın Çözülenemeyen Düğümü* (Bursa: Sayda Yayınları: 2018), 25-38.

⁴² Ömer Önhon, *Büyükelçinin Gözünden Suriye* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021), 103.

⁴³ Fehim Taştekin, *Suriye Yıkıl Git, Diren Kal!* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 61-68.

⁴⁴“Suriye Krizinin Kronolojisi”, 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, son erişim: 17.11.2021, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/suriye-krizinin-kronolojisi>

⁴⁵ Doğan Safak Polat, “Arap Baharı ve Suriye Savaşı”, içinde *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, ed. Hasret Çakmak, Caner Sancaktar, Zafer Yıldırım (İstanbul: Beta Yayınları, 2016), 141-142.

güçlerden ABD'nin Esad yönetimini kınaması ve muhaliflerle diyalog başlatma tavsiyesi söz konusudur. Olaylar tıpkı 1957 Krizi'nde olduğu gibi BM'ye taşınır ve Türkiye ile Arap Birliği ülkeleri karşıt eylemde bulunurlar. Bu durum uygulamada, Obama Doktrini ile Suriye sorununun çözümüne dair yaklaşım olarak karşımıza çıkar.⁴⁶

Takip eden süreç içinde 16 Temmuz 2011 günü İstanbul'da muhalif Suriyeliler Ulusal Kurtuluş Konferansı toplayarak diğer muhaliflerle birlikte Esad'a karşı tek güç oluşturmayı hedefler. Hatta 25 üye ile bir Konsey bile oluşturulur.⁴⁷ Suriye yönetiminin 30 Temmuz 2011 sonrası Hama kentini kuşatması ve sivil kayıpların oluşması ile Arap Birliği, Suriye'yi kınar. Sonrasında yaşanan bu olaylarla beraber Batılı ülkeler, başta ABD, İngiltere olmak üzere Fransa, Almanya ve Kanada yönetimleri Esad'a görevi bırakma çağrısında bulunurlar. Suriye muhalefet liderleri de 20 Ağustos'ta Ulusal Konsey kurarlar. Takibinde Esad, askeri operasyonları sonlandırma yanında Şubat 2012'de çok partili seçimlerin gerçekleşeceği kararını açıklar.⁴⁸

Eylül ayında New York'taki BM Genel Kurulu'nda Esad rejimine karşı müdahale kararı alabilme düşüncesi doğar ancak BM Güvenlik Konseyi'ndeki daimî veto hakkı olan Rusya ve Çin vetosuyla Suriye için yaptırım kararı alınması olanaksız hale gelir.⁴⁹ Ancak Avrupa

---

⁴⁶ David Unger, "The Foreign Policy Legacy of Barack Obama", *IAI, The International Spectator*, 2016, 51, 4, son erişim: 21.11.2021, <https://www.iai.it/sites/default/files/unger.pdf>; Jeffrey Goldberg, "The Obama Doctrine", *The Atlantic*, son erişim: 21.11.2021, <http://www.eastlaw.net/wp-content/uploads/2016/09/President-Obama%E2%80%99s-Interview-With-Jeffrey-Goldberg-on-Syria-and-Foreign-Policy-The-Atlantic.pdf>.

⁴⁷"İstanbul'da Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı düzenlendi", *Hürriyet Gazetesi*, son erişim: 19.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-suriye-ulusal-kurtulus-konferansi-duzenlendi-18273730>

⁴⁸ "Esad'dan Suriye tarihinde bir ilk", *Hürriyet Gazetesi*, son erişim 21.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/esaddan-suriye-tarihinde-bir-ilk-18545028>

⁴⁹ Mehmet Turan Çağlar, *Yerelden Uluslararası Düzlemlere Suriye Krizinin Dönüşümü* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 242.

Birliği (AB) öncülüğünde Suriye'ye yaptırım kararı alınabilir. Buna ek olarak çeşitli kuruluşların ve kişilerin malvarlıkları kısıtlanır.⁵⁰

Esad rejimi ise Rusya, Çin, İran ve Hizbullah tarafından desteklenmektedir. Ancak bu destekle beraber Esad'ın aday olmaması ve olayların çözülmesi öngörülmüştür. Diğer yandan Muhaliflerin değişkenliği ile Kürt hareketinin önem kazanması söz konusudur. Süreçte değişken faktör olarak Demokratik Birlik Partisi (PYD) özerk yönetim ilanında bulunur.⁵¹ Ancak bunu takiben 2013 itibarıyla Esad yönetimine Hizbullah desteği artar. Muhalif tarafta da Katar ve Suudi Arabistan desteği ortaya çıkar.⁵²

Tüm bu mücadeleler sürerken 2014'te Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) kurulur ve kısa sürede Lübnan'ı tehdit edecek kadar etkin güç kazanır.⁵³ Muhalifler içindeki farklılaşmayla beraber tek bir muhalif ses oluşturulamaması onların başarısızlığını ortaya çıkarır. İŞİD'in, büyük etkinlik alanı kazanması ve hala hangi grubun kullandığı belli

---

⁵⁰ Esad'a hem Avrupa'dan hem Avrupa Birliği'nden darbe", *Hürriyet Gazetesi*, son erişim: 19.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/esada-hem-avrupadan-hem-arap-birliginden-darbe-18792954>

⁵¹ "Suriyeli Kürtler özerklik ilan etti", *Al Jazeera Türk*, son erişim: 19.11.2021 <http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeli-kurtler-ozerklik-ilan-etti>; Yalibnan, "Hezbollah's elite leading the battle in Qusayrregion of Syria", son erişim: 19.11.2021, <http://yalibnan.com/2013/04/22/hezbollahs-elite-leading-the-battle-in-qusayr-region-of-syria/>.

⁵² Ben Hubbard, "Momentum Shifts in Syria, Bolstering Assad's Position", *The New York Times*, son erişim: 19.11.2021, <https://www.nytimes.com/2013/07/18/world/middleeast/momentum-shifts-in-syria-bolstering-assads-position.html>; C. J. Chivers-Eric Schmitt-Mark Mazzetti, "In turnabout Syrian rebels get Libyan weapons", *The Indian Express*, son erişim: 20.11.2021, <https://indianexpress.com/article/news-archive/print/in-turnabout-syrian-rebels-get-libyan-weapons/>.

⁵³ Fawaz Gerges, *İŞİD Tarihi* (İstanbul: Doruk Yayınları, 2019), 19.

olmayan kimyasal silah saldırıların oluşmasıyla beraber mevcut sorunlar çığ gibi büyümektedir.⁵⁴ Diğer yandan Halkçı Koruma Birlikleri (YPG) yapılanması ile daha doğrusu Kürt muhaliflerle IŞİD arasındaki mücadele sonrasında sivillerin Türkiye'ye sığınması söz konusu olur. Muhafif güçlerin arasındaki problemler dolayısıyla süregelen başarısızlık durumuyla beraber bölgede Esad destekli güçlerin üstünlüğü daha yüksek sesle konuşulmaya başlanır.⁵⁵

İlerleyen süreçte Türkiye ile Rusya arasında yaşanan tüm bu gelişmeler neredeyse aynı 1957 Suriye krizinde olduğu gibi iki devleti karşı karşıya getirir. BM Güvenlik Konseyi'nin müdahale etme halinin ortadan kalkması, 23 Haziran 2012'de Doğu Akdeniz'de Türk savaş uçağının düşürülmesi gibi durumlar ise Türkiye-Rusya arası savaş çıkma ihtimalini hiç olmadığı kadar arttırır.⁵⁶ Tam da bu noktada ittifakların belirginleşmesi söz konusudur. Suriye'de Esad beka için Rusya'yla ittifaktayken, Türkiye de bekası dolayısıyla ABD öncülüğünde BM, NATO, AB öncülüğünde Almanya, Fransa gibi ülkeleri süreç içine dahil ederek gücü araçsallaştırarak bekasını muhafaza etmeye çalışmaktadır.

Sürecin dâhilinde Cenevre Görüşmelerinin barışa yönelik durumu ortaya çıkarma ihtimali, bunun yanında muhalif güçlerin birbirlerinden

---

⁵⁴ Von Christoph Reuter, "Syrian Regime Hasn't Abandoned Chemical Weapons", *Der Spiegel International*, son erişim: 21.11.2021, <https://www.spiegel.de/international/world/evidence-mounts-of-chlorine-gas-attacks-in-syria-a-968108.html>; "Suriye'de kimyasal silah tartışması", *BBC Türkçe*, son erişim: 21.10.2021, https://www.bbc.com/turkce/spor/2012/12/121222_syria_chemical.

⁵⁵ Adam Baczko, Gilles Dorronsoro ve Arthur Quesnay, *Suriye Bir İç Savaşın Anatomisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 195-210; Seth G. Jones and Maxwell B. Makusen, "The Escalating Conflict Hezbollah in Syria", *CSIS Papers* (2018); NCRI, "Some 30 members of Iranian IRGC and Hezbollah killed in Syria", son erişim: 21.11.2011, <https://www.ncr-iran.org/en/ncr-statements/terrorism-fundamentalism/some-30-members-of-iranian-irgc-and-lebanese-hezbollah-killed-in-syria/>.

⁵⁶"Suriye ile ilgili tehdit algımız değişti", *BBC News Türkçe*, son erişim: 21.10.2021, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/06/120626_erdogan_syria.

farklılaşması gibi olgular yanında kimyasal silah kullanıldı mı kullanılmadı mı sorusunu gündeme gelir.⁵⁷ Diğer yandan Suriye muhaliflerinin üst yapı organizasyonu değişmektedir. Bu durum Rusya'nın görece SSCB'deki dönemindeki kadar güçlü olmamasına rağmen 2015'ten itibaren Suriye'de daha etkili müdahale etme kararını düşünmesine yol açmaktadır. Rusya'nın bu ihtimali göz önünde bulundurmasında sadece Suriye değil Rusya'nın taraf olduğu mevcut diğer krizlerin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Anca süper güç olmamasına rağmen süper güç olma potansiyeli ile dâhil olma şekli Suriye krizinde farklı bir durumu ortaya çıkarmaktadır.

Rusya'nın varlığını hissettirmesi belli nedenlerle ilintilidir. Bunu anlayabilmek için şu noktalara bakmak gerekir:

- Arap Baharı olaylarının şekillenmesinde özellikle yakın ilişkilerin olduğu Libya'da bekle gör politikasının oluşturulması problemdir. BM Güvenlik Konseyi'nde de müdahale ölçüsünde ABD ile eşdeğer eğilim göstermesi,
- Dönem içindeki Ukrayna krizi paralelinde Kırım'ın Rusya ile birleşmesi paralelinde Ortadoğu'ya daha fazla önem vermesi,
- Var olan protestoların domino etkisi ile statüko halinin ortadan kalkması durumu söz konusudur.

Bütün bunlar beka meselesinde Suriye krizinin sadece onları etkilemediğini Rusya'nın uluslararası kabiliyetini belirlediğini göstermektedir. Bu yüzden Rusya için Suriye meselesini kendi isteği doğrultusunda çözümlenmek bir "varlık mücadelesi" olarak değerlendirilir. Amaçları doğrultusunda çözümlenmesi durumunda ise arzu edilen uluslararası kabiliyete kavuşmasına kesin gözler bakılır.

Rusya'nın süreçteki politik eğilimi kademe kademe kendini belli eder. Öncelikle Kasım 2011 içinde Tartus limanına 3 gemi yollanır.

---

⁵⁷ Seymour Hersh, "Kimin Sarini?", içinde *AKP'nin Suriye Savaşı*, der. Hamide Yiğit, (İstanbul: Tekin Yayınları, 2014), 185-202; Graham Fuller, *Türkiye ve Arap Baharı* (Ankara: Eksi Kitaplar, 2016), 254.

Rusya bunun yanında Ocak 2012 içinde Suriye rejimi ile muhalefeti Moskovada birleştirir.⁵⁸

2013 tarihindeki Guta şehrine dair kimyasal silah kullanıldığı iddiasına rağmen Rusya, deniz yoluyla çeşitli mühimmat ve teknik parçaları Suriye rejimine destek olarak gönderir.⁵⁹ Dolayısıyla Rusya'nın gerginlikle ilerleyen savaş haline yönelik durumlara karşın temaslar kurmaya devam etmesi onu, mevcut durumu kontrol altına alan devlet rolüne taşır.

Rusya'nın bu hamlelerine karşın Suudi Arabistan, Katar ve Türkiye'nin muhalif güçleri birleştirme çabasıyla beraber 2015'te İdlib'in muhalif kontrolüne girmesi sağlanır. IŞİD'in tarihi kent Palmira işgali sonrası Suriye rejiminin neredeyse tüm kontrolü kaybetme haline karşın Rusya'nın etkin hamle yapma kararıyla 26 Ağustos 2015'te Hmeymim'de hava üssü kurulur ve dengeler Suriye rejimi lehine döner.⁶⁰

Rusya, bölgedeki Suriye rejimi yanında İran ve Irak yönetimlerinin de katkısıyla ortak enformasyon merkezi oluşturarak IŞİD'e karşı hava operasyonları başlatır.⁶¹ Rusya'nın bu kadar etkin rol oynama isteği, Lazkiye ve Tartus üs sahipliği ile de ilintilidir. Diğer yandan İran'ın da Suriye üzerinde etkin hale gelmesi söz konusudur. İran, Şii

---

⁵⁸ Thomas Grove, "Russia sending aircraft carrier to its base in Syria", *Reuters*, accessed November 22, 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/russia-sending-aircraft-carrier-to-its-base-in-syria/>.

⁵⁹ Yaroslav Samoylov, *Rusya'nın Suriye Politikası* (Ankara: Hitabevi Yayınları, 2018), 160.

⁶⁰ Michael Kofman ve Matthew Rojansky, JD, "What Kind of Victory for Russia in Syria?", *Military Review Online Exclusive* (2018), 5; "Syria agrees to let Russia expand Hmeymim air base", *Reuters*, son erişim: 22.11.2021, <https://www.reuters.com/article/us-russia-syria-airbase-idUSKCN25F2BP>.

⁶¹ Anton Lavrov, "The Russian Air Campaign in Syria: A Preliminary Analysis", *CNA Analysis & Solutions* (2018).

Hilali olgusu üzerinden mezhepsel etki alanı oluşturmayı planlamaktadır.⁶²

İŞİD'in etkinliğinin artırmasıyla ise Suriye'de rejim değişikliğinden ziyade radikal teröre karşı mücadele hali ortaya çıkar. Türkiye'nin askeri operasyonlarının temelini de bu durum oluşturmaktadır. Dönemsel gerçekleşen bu tercih paralelinde Türkiye'nin 2015 yılında Şubat ayı içinde Süleyman Şah türbesinin taşınması hedefiyle Şah Fırat Operasyonu'nu yapması söz konusu olur. Türkiye'nin tedirgin hali Rus jetinin düşürülmesi ile gerginliğe dönüşür.⁶³

2016 yılı içinde Suriye'de, devletlerin statükocu politikalarını değiştirmemelerine rağmen Kürt yapılanmalarının etkinlik kazanmasıyla İŞİD'in boşalttığı alana yerleşmeleri söz konusu olur. Esad rejiminin etki alanı dar olmasıyla beraber bölgedeki birçok sivil Suriye dışına çıkarılır. Türkiye içinde yine iç siyasi gerilimlerden kaynaklanan 15 Temmuz 2016 darbe girişimi ile güçsüz hale gelmesine rağmen hemen peşi sıra Fırat Kalkanı Operasyonu ile terör unsurlarına karşılık verilir.⁶⁴ Sonrasında El-Bab operasyonu ve 2018'deki Zeytin Dalı Operasyonu'yla sahada kısa süreli de olsa bir başarı mevcuttur. Türkiye'nin bu hamlesi de tıpkı Rusya'nın girişimiyle eş değerdir.

Tüm bu askeri hamleler yanında 2017 ve sonrasında Türkiye ve Rusya arasına İran'ın da katılımıyla Astana Görüşmeleri ile inisiyatif alınmaya çalışılır. Çünkü var olan toplanmalarına rağmen sonuç alamayan Cenevre Görüşmelerine karşı daha ideal ve makul taleplerin olduğu görüşmelerdir. İlk Astana Zirvesi'nin 23 Ocak 2017'de Ka-

---

⁶² Müjde Aysun Özbay, "İran'ın Şii Hilal Projesi İddiası", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

⁶³ Uğur Matıç, "Suriye'de Arap Baharı'nın Etkileri", içinde *Arap Baharı Sonrası Ortadoğu Bölgesel Dönüşümü ve Reaksiyonlar*, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battır, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019), 253-254.

⁶⁴ Sam Dagher, *Assad or We Burn The Country* (New York: Hachette Book Group, 2019), 445; Christopher J. Hill, *Syria On The Brink-US National Security and A Country In Turmoil* (USA, Cade Publishing, 2019), 157-177.

zakistan'da gerçekleşmesini takiben 16 Şubat 2017'de ikincisi düzenlenip barış tesisini önceleyen, ortak görev gücü kurulması amaçlanır. Üçüncü görüşmeye ise BM, AB ve ABD temsilcileri de davet edilir. Sonraki görüşmelerde üç devletin çatışmasızlık bölgeleri oluşturmaları öngörülür. İdlip Türkiye'ye, Lazkiye, Hama ve Halep'in de sorumluluğu İran'a verilir. 5 Temmuz 2017'deki görüşmelerde de çatışmasızlık bölgeleri geliştirilir.⁶⁵

Takibinde Astana Görüşmeleri'nin paralelinde yine Rusya, İran ve Türkiye'nin katılımıyla Soçi zirvelerinde özellikle İdlip bölgesinde görev yapacak Türk ordusu ve gözlemcilerinin sorumluluk alanı çizilerek, Suriye toprak bütünlüğüne vurgu yapılır. Ayrıca insani yardım faaliyetleriyle birlikte Suriye Diyalog Kongresi düzenleme kararı alınarak yeni anayasa paylaşılır. Türkiye'nin kararlı tutumu ile Suriye Demokratik Güçleri (SDG), Kürt terör yapıları ile eş güdümlü olduklarından dolayı taraf olarak kabul edilmez. Esad ile devam kararı da kayda geçerken Türkiye diplomatik pazarlık konusunda karar almak durumunda kalır.⁶⁶

Rusya'nın Suriye başta olmak üzere Ortadoğu'da etkisini ortaya koyduğu, Cenevre Görüşmeleri paralelinde ABD öncülüğündeki Batı güçlerini sınırlandırması söz konusu olur.⁶⁷ Rusya olmadan Suriye konusunda çözümün asla söz konusu olamayacağı anlaşılır. Tıpkı Türkiye'nin olmadığı bir Suriye çözümünün söz konusu olmadığı gibi. Bu bağlam ve çerçeve Suriye sorununa dair yeni olguları da değiştirecektir.

5. Sonuç

---

⁶⁵ Adel Ratrouf, "Rusya'nın Suriye'ye Yönelik Dış Politikası (2011-2018)". (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, 103.

⁶⁶ Hill, Syria On The Brink...,153-154.

⁶⁷ Erjada Progonati, *Dört Vektörlü Rus Dış Politikası (2000-2020)* (Ankara: Barış Kitap Yayınları, 2021), 278-289.

Ortadoğu’da mevcut devletleşme süreci Birinci Dünya Savaşı’nı takiben manda ve himaye faaliyetleri paralelinde konjonktürel değişimlerle bir trend haline gelmektedir. Ayrıca bölgede değişim geçiren iki devletten Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği’nin de yaşadıkları durumlar paralelinde kendi ilişkilerine dair etkileşimleri söz konusudur. Bu etkileşim bölge ülkelerini ittifak kurmaya mecbur bırakmaktadır. Bu çerçevede bağımsızlığını kazanan Suriye’nin kurulmasıyla önemli bir husus olarak ortaya çıkmaktadır.

Suriye’nin Fransa’dan ayrılması sonrası uluslararası sistemde yeni kurulan devletlerden birisi olması sebebiyle dünyaya dair bakış açısında arayışlara tanık olunmaktadır. Bu süreçte Suriye’nin geleceği çeşitli darbelerle kesintiye uğramaktadır. Suriye de bu tarz darbelerle sorun yaşarken dış dünyada sempati kazanmasıyla beraber SSCB’yle yakınlaşmaya başlar. Bağımsızlığı sonrası anarşi ortamında ittifak oluşturma arayışında olan Suriye bu yakınlaşma paralelinde tarafını seçerek yeni bir sürecin başlangıcını getirmektedir.

Yaşanan değişimlerden yakınan Batı dünyasının, özellikle o dönemin etkin güçleri Fransa ve İngiltere’nin etkisi Süveyş Krizi sonrası kırılınca bölgede bir nevi görev devir teslimi yaşanmış ve Soğuk Savaş’ın sert bir halde yaşandığı iki kutuplu dünya düzeninin etkisinin görülmesiyle beraber karşılıklı bir denge oluşur. Oluşan yeni dengeyle yaşanan 1957 Suriye Krizi, Türkiye – Suriye ve Suriye konusunda Türkiye – SSCB arasında gerilimlere ve neredeyse statükoyu bozacak bir savaş ihtimalini doğurur. Ama mevcut etkilere bakılınca kaçınılmaz olarak neorealizm ile sorunlara bakıldığında savaş ihtimalinin azaltılabilmesi de söz konusudur.

Soğuk Savaş sürecinde sıcak çatışma yaşanan Kore ve Vietnam savaşında bile bir şekilde denge oluştuğundan, statükoyu bozacak bir yeni dünya savaşı ortaya çıkmamıştır. Çünkü uluslararası sistemin tek bir gücün etkisi altında kalmaması ile dünyada bir statüko ortaya yaratmıştır. Ve mevcut statükoda devletlerin birbirleriyle etkileşimden kaçınmadığı görülür.

Soğuk Savaş sonrasında “*yeni dünya anlayışı*” paralelinde gelişmeyle farklı algılamalar ortaya çıkar. Türkiye'nin 1957 Suriye Krizi'nde az gelişmiş ve sınırlı kapasiteyle hareket eden ülkeyken daha etkin bir hale gelmesi söz konusudur. SSCB ise yine Birinci Dünya Savaşı başlangıcındaki gibi kabuk değiştirmektedir. Bu yaşanan olgu gerçekten ilginçtir. Çünkü tek kutuplu dünya düzeni oluşturma sürecindeki ABD, kendini bir nevi dünyanın jandarması gibi konumlandırırken haliyle her krize yetişememektedir.

Yaşanan bu gelişmeler paralelinde Arap Bahası sonrası 2011 Suriye Krizi'nin ortaya çıkmasıyla Ortadoğu devletlerine dair var olan dikta rejimlerinin yaklaşımları değişmektedir. Var olan kalıpların değişmesi ise bölgede domino etkisine yol açmaktadır. Diğer yandan sürece öyle ya da böyle dahil olan çoğu devlet Ortadoğu'daki eylemlerin sebep ve sonuçlarını anlamada kısıtlı kapasiteleriyle müdahale etmeye çalışırken çıkarlarını maksimize etmeyi amaçlamaktadır.

Ortadoğu'daki konjonktürel değişimleri okuyarak hareket alanı yanında çeşitli operasyonlar ve bölgedeki toplumsal azınlıklarla etkileşimi mevcut olan Türkiye'nin de Arap Baharı olaylarına biraz bekle ve gör politikasıyla yaklaşması söz konusudur. Ama olayların gelişim süreciyle beraber en uzun sınıra sahip olduğu komşusu Suriye'ye kadar gelen olaylarda da itidalli davranır. Kriz sonrası artan insani dram ve çözümsüz terör üreten bölgenin oluşmasıyla bir şekilde muhalifleri organize ederek tıpkı 1957'deki Suriye Krizi'ndeki tarzda bir politik argüman sunma tercihinde bulunmaktadır.

Rusya'nın yeni uluslararası sistemde rolünü benimseme stratejisi oluşturduğu çok kutuplu dünya düzeni söylemini savunduğu Putin'in konuşmasını içeren 2007'deki Münih Güvenlik Konferansı toplantısında, ABD'nin eskisi gibi başarılı olamadığı iddiasıyla beraber dünyadaki var olan kriz bölgelerinde de etkin tutum alma çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Rusya bu politik tercihlerini yaparken çoğu zaman ekonomik ve askeri yardımda bulunmakta bazı durumlarda ise örneğin Libya konusunda Wagner isimli paramiliter grubu aktif hale

getirmekte ya da Kırım'da olduğu gibi müdahale ederek başarı sağlamaya çalışmaktadır. Tabii ki SSCB'nin halefi olarak Rusya'nın 1957 Suriye Krizi'ndeki gibi aktif biçimde savaş engelleyici rolü olduğunu söylemek güçtür. Ama buna rağmen bölgede temas kurmaktan ve var olan çıkarlarını korumaktan vazgeçmeden hareket ettiği ortadadır.

Bu haliyle Suriye krizinin başlangıçta neredeyse Esad'ın düşeceği şeklinde bir algı oluşturulsa da Esad gitmeli diye savunulan her türlü muhalif gücü destekleyen liderlerin, karar alıcıların ve diplomatların teker teker görevden ayrılmak durumunda kaldığını görmek gerekir. Rusya'nın ve Türkiye'nin 1957 Suriye Krizi'nden farklı olarak birbiriyle farklı kutup tarafında yer alsa da birbirleriyle etkileşimden vazgeçmemeleri kendi çıkar maksimizasyonunu oluşturmalarında oldukça önemli bir olgudur. Çünkü kısa süreli de olsa Rus jetinin düşürülmesi olayı sonrası yaşanan kriz süreçleri hem bölge hem dünya geneli içinde büyük kutuplaşmayı ve büyük savaşı tetikleyecek durumları beraberinde getirebilecektir.

Çözüm önerisi veya temenni bağlamında geleceğe dair karşılaşılan bu durum ve gibilerine karşı neorealist perspektife ihtiyaç duyulmaktadır. Güç dengesinin oluşturulması günümüz dünyasındaki uluslararası siyasal sistemin oluşmasına olanak verecektir. Güç dengesi beraberinde birbirleriyle ayrışan devletlerin kimi sorunlarda ortak hareket edebileceğini göstermektedir. Denge ve işbirliği süreçleri hem bu krizde olduğu gibi hem de dünya üzerinde var olan veya yeni baş gösteren krizlerde de çözüm önerisi olarak sunulabilecektir. 21. yüzyıl dünyasına dair kırılğan devam eden barış haline karşı herhangi bir nükleer silaha sahip devletin saldırıya geçip, siyasal sistemi değiştireceğine dair söylemler yersiz bir değerlendirme olarak görülmektedir. Bu aşamada oluşturulacak uluslararası sistemin yeni tanımlamalarının ve sac ayaklarının da belirlenmesi gerekmektedir. Ayrıca geçmiş bağları bulunan devletlerin radikal savaş söylemleri ve irredantizm politikalarıyla tarihsel bağlam üzerinden saldırgan eğilimlerde bulunmamaları gerekmektedir.

Neorealizm devletlerin beka sorunuyla birlikte değerlendirildiğinde ayakta kalabilmek için ittifak kurmayı zorunlu hale getirmektedir. Bu durumda “güç” uluslararası sistem çerçevesinde araçsallaştırılmaktadır. Suriye krizlerinde de net olarak görüldüğü üzere ittifak stratejileri krizlerin seyrini doğrudan etkilemektedir. Ancak, sistemin anarşik yapısı Ortadoğu coğrafyasının kendine has kaotik yapısıyla birleştiğinde yapılacak ittifakların zeminini kayganlaştırmaktadır. Bu durum belki ayrı bir yorumda bulunmak gerekirse zamanla ittifak halinde devletlerin rakip hale gelmeleri bile söz konusu olabilir.

Kaynakça

Arı, Tayyar. "Realizm ve Neorealizm (Gerçekçilik ve Yeni Gerçekçilik)" içinde Uluslararası İlişkiler Kuramları I, ed. Tayyar Arı-Elif Toprak, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012.

Ataç, Kaan Kutlu. "Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Boyutu 1957 Suriye Krizi", içinde Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Dinamikler Kuşku ile Komşuluk, der. Gencer Özcan, Evren Balta ve Burç Beşgül, Ankara: İletişim Yayınları, 2017.

Baczko, Adam, Dorronsoro, Gilles ve Quesnay, Arthur. Suriye Bir İç Savaşın Anatomisi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Balcı, Ali ve Kardaş, Şaban. "Realizm", içinde Uluslararası İlişkilere Giriş, ed. Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.

Bostancı, Mustafa. "Türkiye'nin Ortadoğu Siyasetine Etkisi Bakımından 1957 Türkiye-Suriye Krizi", Yeni Türkiye Dergisi, YTSAM, 84, 2016.

Çağlar, Mehmet Turan. Yerelden Uluslararası Düzlemlere Suriye Krizinin Dönüşümü, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Dagher, Sam. Assad or We Burn The Country, New York: Hachette Book Group, 2019.

Ersoy, Eyüp. "Realizm", içinde Uluslararası İlişkiler Teorileri, der. Ramazan Gözen, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Fuller, Graham. Türkiye ve Arap Baharı, Ankara: Eksi Kitaplar, 2016.

Gelvin, James. "Arap İsyanlarını Anlamak", içinde Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm, der. Doğan Çetinkaya, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Gerges, Fawaz. *İŞİD Tarihi, İstanbul: Doruk Yayınları, 2019.*

Gönlübol, Mehmet ve Ülman. "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 21, 1, 1966.

Grieco, Joseph M. Grieco, "Realist Uluslararası Teorisi ve Dünya Siyaset Çalışması", içinde Uluslararası İlişkiler Teorisinde Yeni Düşünce, ed. Michael Doyle ve G. John Ikenberry, Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi, İstanbul: Beta Yayınları, 2015.

Gürsoy, Poyraz, Büyük Güçlerin Suriye Planı, Ankara, Kripto Yayınları, 2016.

Hersh, Seymour. "Kimin Sarini?", içinde AKP'nin Suriye Savaşı, der. Hamide Yiğit, İstanbul: Tekin Yayınları, 2014.

Hill, Christopher J., Syria On The Brink-US National Security and A Country In Turmoil, USA, Cade Publishing, 2019.

İşyar, Ömer Göksel. Suriye Krizi ve Türk Dış Politikası, Uluslararası Politikanın Çözümlemeyen Düğümü, Bursa: Sayda Yayınları, 2018.

Kalkan, Yeldar Barış. Uluslararası İlişkiler Disiplininde Realist Paradigma, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

Karabulut, Bilal, Uluslararası İlişkiler (Kavramlar-Teoriler-Kurumlar), 1. Baskı, Barış Kitabevi, Ankara 2016,8.

Kasapsaraçoğlu, Murat. "Siyasi Gerginlikten Ekonomik İş Birliğine: Soğuk Savaş Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1945-1991)", içinde Türkiye-Rusya İlişkileri, Dünü, Bugünü ve Yarını, ed. İlyas Top-sakal-Alperen Kürşad Zengin, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.

Kürkçüoğlu, Ömer. Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970), Ankara: Barış Kitap Yayınları.

Matiç, Uğur. “Suriye’de Arap Baharı’nın Etkileri”, içinde Arap Baharı Sonrası Ortadoğu Bölgesel Dönüşümü ve Reaksiyonlar, ed. M. Cüneyt Özşahin ve Orhan Battur, İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019.

Mearsheimer, John. The Tragedy of Great Power Politics, New York-London: W. W. Norton&Company, 2001.

Önhon, Ömer, Büyükelçinin Gözünden Suriye, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021.

Özbay, Müjde Aysun. “İran’ın Şii Hilal Projesi İddiası”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Polat, Doğan Safak. “Arap Baharı ve Suriye Savaşı”, içinde Uluslararası Politikada Suriye Krizi, ed. Hasret Çakmak-Caner Sancaktar-Zafer Yıldırım, İstanbul: Beta Yayınları, 2016.

Posen, Barry, R. The Source of Military Doctrine, France, Britain, And Germany Between The World Wars, Ithaca-London, Cornell University Press, 1984.

Powell, Robert. “Anarchy in International Relations Theory: The Neorealist-Neoliberal Debate”, International Organization, Vol. 28, No.2.

Progonati, Erjada. Dört Vektörlü Rus Dış Politikası (2000-2020), Ankara: Barış Kitap Yayınları, 2021.

Ratrout, Adel. “Rusya’nın Suriye’ye Yönelik Dış Politikası (2011-2018)”. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.

Salık, Nuri. İki Darbe Arasında Türkiye’nin Suriye Politikası (1960-1980), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020.

Samoylov, Yaroslav. Rusya’nın Suriye Politikası, Ankara: Hitabevi Yayınları, 2018.

Seale, Patrick. The Struggle For Syria, A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958, London: Oxford University Press, 1965.

Serdar, İskender. "Neorealizm, Neoliberalizm, Konstruktivizm ve İngiliz Okulu Modellerinde Uluslararası Sistemsel Değişikliklere Bakış", The Journal of Europe-Middle East Social Science Studies, Vol 1, Issue 1, 2015.

Sever, Ayşegül. "The compliant ally? Turkey and the West in the middle east 1954-58", Middle Eastern Studies, 1998.

Snyder, Jack. Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition, Cornell Univesity Press, New York, 1991.

Şahin, Kenan ve Cavlak, Çağla Mavruk. "Başarısız Bir Pan-Milliyetçilik Girişimi: Birleşik Arap Cumhuriyeti", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 5 (16), 2018.

Şahin, Türel Yılmaz. Uluslararası Politikada Orta Doğu, Ankara: Barış Kitap Yayınları, 2019.

Taliaferro, Jeffrey W. "Security under Anarchy Defensive Revisited", International Security, Volume 25, No. 3, Winter, 2001.

Taştekin, Fehim, Suriye Yıkıl Git, Diren Kal!, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Tellal, Erel. SSCB-Türkiye İlişkileri 1953-1964, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.

Viotti, Paul R. ve Kauppi, Mark V. "Realizm: Devlet ve Güç Dengesi", çev. Zeynep Gözde Güven, içinde Uluslararası İlişkiler Teorisi, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2016.

Waltz, Kenneth. Man the State and War-A Theoretical Analysis, New York: Columbia University Press, 2001.

Waltz, Kenneth. Theory of International Politics, Reading, Addison-Wesley, MA, 1979.

Yıldırım, Zafer. “1957 Türkiye-Suriye Krizi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

İnternet Kaynakları

21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, “Suriye Krizinin Kronolojisi”, son erişim: 17.11.2021, <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/suriye-krizinin-kronolojisi>

A&E Television Networks, “Soviets put a brutal end to Hungarian Revolution”, *History*, 4.09.1956, son erişim: 23.11.2021, <https://www.history.com/this-day-in-history/soviets-put-brutal-end-to-hungarian-revolution>.

Al Jazeera Türk. “Suriyeli Kürtler özerklik ilan etti”, son erişim: 19.11.2021, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/suriyeli-kurtler-ozerklik-ilan-etti>.

BBC News Türkçe. “Suriye ile ilgili tehdit algımız değişti”, son erişim: 22.11.2021, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/06/120626_erdogan_syria.

BBC Türkçe. “Suriye’de kimyasal silah tartışması”, son erişim: 21.11.2021, https://www.bbc.com/turkce/spor/2012/12/121222_syria_chemical.

Chivers, C. J., Schmitt, Eric Schmitt&Mazzetti, Mark. “In turnabout Syrian rebels get Libyan weapons”, *The Indian Express*, son erişim: 20.11.2021, <https://indianexpress.com/article/news-archive/print/in-turnabout-syrian-rebels-get-libyan-weapons/>.

Goldberg, Jeffrey. “The Obama Doctrine”, *The Atlantic*, son erişim: 21.11.2021, <http://www.eastlaw.net/wp-content/uploads/2016/09/President-Obama%E2%80%99s-Interview-With-Jeffrey-Goldberg-on-Syria-and-Foreign-Policy-The-Atlantic.pdf>.

Grove, Thomas. “Russia sending aircraft carrier to its base in Syria”, *Reuters*, son erişim: 22.11.2021, <https://www.atlantic-council.org/blogs/natosource/russia-sending-aircraft-carrier-to-its-base-in-syria/>.

Hubbard, Ben. “Momentum Shifts in Syria, Bolstering Assad’s Position”, *The New York Times*, son erişim: 19.11.2021,

<https://www.nytimes.com/2013/07/18/world/middleeast/momentum-shifts-in-syria-bolstering-assads-position.html>.

Hürriyet Gazetesi. “İstanbul’da Suriye Ulusal Kurtuluş Konferansı düzenlendi”, son erişim: 19.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/istanbulda-suriye-ulusal-kurtulus-konferansi-duzenlendi-18273730>.

Hürriyet Gazetesi. “Esad’dan Suriye tarihinde bir ilk”, son erişim: 19.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/esaddan-suriye-tarihinde-bir-ilk-18545028>.

Hürriyet Gazetesi. “Esad’a hem Avrupa’dan hem Avrupa Birliği’nden darbe”, son erişim: 19.11.2021, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/esada-hem-avrupadan-hem-arap-birliginden-darbe-18792954>.

Jones, Seth G.&Makusen, Maxwell B. “The Escalating Conflict Hezbollah in Syria”, *CSIS Papers*, 2018, <https://www.csis.org/analysis/escalating-conflict-hezbollah-syria>.

Keesing’s Contemporary Archives, “10-17.08.1957”, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

Keesing’s Contemporary Archives, “24-31.08.1957”, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

Keesing’s Contemporary Archives, “19-26.10.1957”, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

Keesing’s Contemporary Archives, “21-28.12.1957”, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151813/page/n5/mode/2up>.

Kofman, Michael&Matthew Rojansky, JD, “What Kind of Victory for Russia in Syria?”, *Military Review Online Exclusive*, January, 2018,

Army University Press, 5, <https://www.armyupress.army.mil/Journals/Military-Review/Online-Exclusive/2018-OLE/Russia-in-Syria/>.

Lavrov, Anton. "The Russian Air Campaign in Syria: A Preliminary Analysis", CNA Analysis&Solutions, 2018.

NCRI, "Some 30 members of Iranian IRGC and Hezbollah killed in Syria", son erişim: 21.11.2021,

<https://www.ncr-iran.org/en/ncri-statements/terrorism-fundamentalism/some-30-members-of-iranian-irgc-and-lebanese-hezbollah-killed-in-syria/>.

*Reuter, Von Christoph. "Syrian Regime Hasn't Abandoned Chemical Weapons", *Der Spiegel International*, son erişim: 21.11.2021, <https://www.spiegel.de/international/world/evidence-mounts-of-chlorine-gas-attacks-in-syria-a-968108.html>.*

Reuters, "Syria agrees to let Russia expand Hmeimim air base", son erişim: 22.11.2021, <https://www.reuters.com/article/us-russia-syria-airbase-idUSKCN25F2BP>.

*Unger, David. "The Foreign Policy Legacy of Barack Obama", *IAI, The International Spectator*, 2016, 51, 4, son erişim: 21.11.2021, <https://www.iai.it/sites/default/files/unger.pdf>*

Yalibnan, "Hezbollah's elite leading the battle in Qusayrregion of Syria", son erişim: 19.11.2021, <http://yalibnan.com/2013/04/22/hezbollahs-elite-leading-the-battle-in-qusayr-region-of-syria/>.

*Yearbook of the United Nations, 1957, "Complaint About Threats to Security of Syria and to International Peace", *Other Middle East Matters*, 53,*

Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası

Cyrus Schayegh, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021, 400 Sayfa

Değerlendiren: Ergün Dirmenci¹

Bu kitap Ortadoğu'nun sosyo-mekansal oluşumuna dair bir yorum geliştiriyor. Köklü kentlerin ve bölgelerin dinamik modern dünya ekonomisine ve güçlü modern devletlere niçin, nasıl ve hangi aşamalarda biçim verdiğini soruyor. Buna karşılık kentler ve bölgeler yenden nasıl biçimlendi? Ve Ortadoğu örneği bize dünyanın bütünü hakkında neler anlatıyor? Bu kitap bu sorulara yanıt vermek için dönüştürücü bir zaman dilimine odaklanıyor. Bu zaman dilimi, ekonomik küreselleşmenin açıkça Batı merkezli olan şeklinin ve Osmanlı İmparatorluğu ile başka bir coğrafyadaki modern devlet oluşumunun göze çarptığı 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde başlıyor. Söz konusu zaman dilimi, 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve Ortadoğu'da Avrupa hakimiyetinin yayılmasıyla birlikte biteceğine, belli sayıda Ortadoğulu devletin bağımsızlığını kazandığı 1940'lara kadar devam ediyor.

Kitabın eksenini, Ortadoğu'nun merkezindeki Bilad'üş-Şam'dır (15). Onun Avrupalılar için adı 1918'de Suriye'ydi. Bu kitap Bilad'üş-

¹ Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, TR, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-3076-9377>, ergun.dirmenci54@gmail.com

Şam'dan ötesini, komşu Mısır, Irak ve Türkiye'yi, diaspora topluluklarını ve emperyal ya da ulus-ötesi çeşitli bağlantıları da ele alıyor. Ayrıca, bölgeye, kentlere ve onların bağlarına, küresel ekonomik güçlere, Osmanlı ve Avrupalı emperyal devletlere ve Bilad'üş-Şam'da geçerli olan Osmanlı sonrası ulus devletlere derinlemesine bakıyor (17).

Yazarın, en temel gayesi, “mekan-ötesileşme” teriminden yola çıkarak, Ortadoğu özelinde ve kitabın ekseni olan Ortadoğu'nun merkezindeki bölge Bilad'üş-Şam (Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail/Filistin) etrafında modern dünyanın inşa süreçlerini ele almaktır. Bunun yanında, birbirini etkileyen; kentler, bölgeler, devletler ve küresel çevrelerin çok daha ayrıntılı ve tarihte herhangi başka bir durumdan çok daha hızlı bir ritimle birbirlerini yapılandırdığı ve dönüştürdüğü gerçeğini okuyucuya sunmaktır. Schayegh, bu amacını gerçekleştirmek için Bilad'üş-Şam ile işe başlamıştır. Sonra mekan-ötesileşmenin Ortadoğu'da 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın ortasına kadar nasıl bir seyir izlediğinin ana hatlarını çizmiştir. Yazar kendi seçeneklerini okura sunmuştur. Bu seçenekleri sunarken; küresel ve emperyal tarihçilerden, saha çalışmalarından, kütüphane arşivlerinden, gazete makalelerinden ve röportajlardan yararlanmışır.

Schayegh, kitaba giriş kısmıyla başlamış ve bu kısım da dahil olmak üzere kitap yedi bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde “Parçalı Kentsel Bölgenin Yükselişi” başlığıyla 1830-1914 arası dönemi ele almıştır. İkinci bölümde ise “Savaş Kazanı (1914-1918)” başlığıyla Birinci Dünya Savaşı'nın bölgeye olan etkilerine ve Bilad'üş-Şam'ın savaş sırasında bölgesel bütünleşmesini sağlayan faktörlere değinilmiştir. Üçüncü bölümde, “Osmanlı'nın Alacakaranlığı (1918-1929)” başlığıyla farklı ideolojilerin dünya ticareti anlayışları ve bölgeye yaptığı tesirler anlatılmış, değişen kültürel kimliklerin kentler üzerindeki devamlılığı vurgulanmıştır. Dördüncü bölümde “Ulus-Devletler Bölgesine Doğru (1929-1939)” başlığıyla Yazar, ulus devlet hareketlerinin bu dönemdeki topladığı siyasi gücün birçok değişime kapı

araladığı aktarmıştır. Beşinci bölüm “İmparatorluğun Dirilmesi” başlığıyla, İkinci Dünya Savaşı’nın, bölgeye etkileri ve doğurduğu sonuçlar Fransız-İngiliz rekabeti özelinde etkinlik mücadelesinin korunmasına yol açtığı aktarılmıştır. Azalan kültürel önemin sonucu olarak Arap bağlantılarını ortaya çıkarmıştır. Ve son olarak ek bölümde bölgede daha çok şeyin değişip değişmeyeceği sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır.

Yazar, kitabın girişinde Bilad’üş-Şam’ın 19. yüzyıldan önceki kentlerine üstünkörü değinmiş ve mekan-ötesileşmenin ilk ve ikinci aşamalarını diğer bölümlerde okura temel olması bakımından giriş yapmıştır. “Eğer birisi bu kitabın iskeletiyle oynasaydı nasıl bir seyir izleyecekti?” (30) sorusuyla, kitabı biçimlendiren bilinçli seçimleri daha açık hale getirmek için aktardığını söylemiştir. Sunduğu kavramsal önerilerse temel savlarını oluşturmuştur. Mekan-ötesileşmenin iki özelliğine dikkat çekmiştir. Kent, bölge, devlet, küresel olan arasındaki ilişkilerin sıfır toplamlı bir oyun olmaması birinci özelliğidir. Birinci özellikte, üçlü ya da dörtlü bağlantıların zenginliği, dünya ekonomisinin karşılıklı biricik değil ağa dönmüş olduğu somutlaştırmış ikinci özelliğidir.

“Parçalı Kentsel Bölgenin Yükselişi” başlığıyla birinci bölümde, Osmanlı Devleti’nin modern toprak bütünlüğünü, Bilad’üş-Şam’da dahil olmak üzere bölgeyi biçimlendiren iki modern makro-tarihsel değişiklikleri temel almıştır. Yazar, “Bilad’üş-Şam’ın kentlerindeki değişim ve süreklilik” başlığıyla bu değişim ve sürekliliğin üç önemli nedeninin olduğunu iddia etmiştir: Yerden dolayı duyulan gurur, sosyalliğine teşkil eden malzeme ve siyaset. Yazar, siyasi kararların ve tavırların bölgeler arası eksenini etkilediğini göstermiştir.

“Savaş Kazanı” başlığıyla ikinci bölümde Birinci Dünya Savaşı ele alınmış ve bu savaşın Ortadoğu’ya ve ana eksen Bilad’üş-Şam’a etkilerine ve dönüşümüne değinilmiştir. Kentlerde ise iki konunun öne çıktığı iddia edilmiştir. Birincisi iç bölgeler ve kıyı kentleri arasındaki hiyerarşinin tersine dönmesidir. Bu tersine dönmenin sonu-

cunda, Bilad'üş-Şam'ın İtilaf Devletleri tarafından abluka altına alınan kısımları da dahil, bölgenin dünya ekonomisine doğru vira etmesini sağlayan ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren buraya biçim veren diğer makro-tarihsel süreçler ortaya çıkmıştır. İkinci konu ise mekan-ötesileşmenin ortadan kalkmadığıdır. Sonuç olarak, savaş travmatik olsa ve Bilad'üş-Şam'ın dünya ekonomisine çıkışını azaltsa da, kentler, bölge ve devlet arasındaki örüntülerin temelde değişmediğini göstermiştir.

“Osmanlı'nın Alacakaranlığı (1918-1929)” başlığıyla Birinci Dünya Savaş'ının bitiminden ekonomik buhrana kadar ele alınmış üçüncü bölüm, önemli olaylara sahne olmuştur. Emperyal işgaller en önemli unsurların başında gelmiştir. Bu zaman aralığında gerçekleşen gelişmeler üzerinden yazar, mekan-ötesileşmenin ikinci aşamasında temel nedenlerine inmiştir. Yazar sonuç olarak, bölgenin 1920'lerde kentler ve kentler arası bağlardan oluşan parçalı bir yapı olmaya devam etse de ancak 1930'larda ulus-devletler şemsiyesine dönmeye başladığını söylüyor. Bilad'üş-Şam'daki ülkeler, savaş sonrası ulus-devletlerin ayrışması içinde değil bölgesel çerçevede gelişme göstermişler ve son olarak “kavmiye” kavramı, Arapların ulus-devlet oluşturma süreçlerinde etkili olmuştur.

Yazar, “Ulus-Devletler Bölgesine Doğru (1929-1939)” başlığıyla dördüncü bölüme giriş yapmıştır. İki katlı yapıya sahip olan bu bölümde; kültür, ekonomi ve yönetim konuları ele alınmıştır. Bilad'üş-Şam'ın 1930'larda Arap dünyasıyla daha fazla bütünleştiğini iddia etmiştir. “Büyük bunalım ve ekonomik gelişim” ile yazar, Bilad'üş-Şam'ın belki de kültürel konulardan çok ekonomik meselelerde şemsiye haline geldiğini düşünmüştür. Sonuç olarak baktığımızda kentler ve onların iç bölgeleri ile diğer kentler arası bağları bölgede önemli olmaya devam ederken, bu yapılar devletin (ulus-emperyal) toprak bütünlüğü anlayışı ve dünya ekonomisi tarafından yeniden biçimlendiler.

“İmparatorluğun Dirilmesi (1939-1945)” başlığıyla yazar, beşinci bölümde İkinci Dünya Savaşı'nda Ortadoğu'yu ele almıştır. İkinci

Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'da felaket olmadığını iddia eden yazar çeşitli savlar ileri sürmüştür. İngiliz-Amerikan müttefiklerin bölgeyi ellerinde tutmak istemesi, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan açlığın tekrarlanmaması, Britanya'nın 1941 yılında ABD'li yetkililerle Ortadoğu İkmal Merkezi'ni kurmalarının etkili olduğu söylenmiştir. Son olarak Britanya bölgeyi sakin tutarak bazı ılımlı Pan-Arap (kavmi) ve bazı ulus-devlet (vatani) istekleri desteklemesini örnek vermiştir. Sonuçta İkinci Dünya Savaşı, Bilad'üş-Şam'ın ulus devletlerinin her birinde, refahın ve gücün daha fazla toplanmasına yardım etmiştir.

“Daha Çok Şey Değişecek Mi? (1945-2017)” başlığıyla son bölümde yazar, üç önemli gelişmeye dikkat çekmiştir. 1974 yılıyla birlikte Suriye komşu olarak İsrail'e tek ciddi tehdit olarak kalmıştır. Yazar, bu gelişmelerin ortaya güç, fırsatlar ve tehditler karışımı çıkardığını aktarmıştır. Bu karışımın İsrail'in politikalarına yansması ve bölgeye etkisi irdelenmiştir. Mısır ile yaptığı barış anlaşması, Irak'a verilen bildiri, 2016'da Rusya ile temasa geçerek İran'ın varlığını en aza indirmeye çalışması bu politikalar altında yapılmıştır. İkincisi 1960'lardan itibaren bölgeye daha sık müdahale edilmiştir. Üçüncüsü, askeri üstünlük korunurken bir yandan da Suriye ile istikrarsız bir güç dengesi kurmanın yolları aranmıştır. İsrail ve Suriye'ye yönelik jeo-stratejik tehditler bölgenin ötesine geçmiş ve Mısır, Etiyopya, Suudi Arabistan, İran, Irak ve Türkiye dahil diğer Ortadoğu ülkelerini etkilemiştir.

Cyrus Schayegh'in yazmış olduğu “Ortadoğu ve Modern Dünyanın İnşası” başlıklı kitabın, saha çalışmalarından, kütüphane arşivlerinden, gazete makalelerinden ve röportajlardan yararlanılarak okura geniş bir yelpazeyle konuyu aktardığı söylenmelidir. Fakat 1945 yılına kadar ayrıntılı anlatımla sunulan kitapta, ilk beş bölümde girilen ayrıntıya son kısımlarda yer verilmemesi Ortadoğu gibi sürekli sıcak gelişmeleri tecrübe eden bir bölge için eksiklik olmuştur. Sonuç olarak Cyrus, en temel iddiasını kitabın geneline yayarak ve bölümler ilerledikçe gelişen bir şekilde aktarmasının önüne geçmemiştir. Hiç

kuşkusuz ki mekan-ötesileşme kavramının Cyrus Schayegh tarafından ilk defa kullanılması, kitabın daha 2021 yılında basılması güncel yorumlara kapı aralaması açısından da katkıda bulunacaktır.

Cyrus Schayegh'in kitabın ek kısmında Üçüncü Dünya olarak bilinen kolektif dünyaya dair yorum geliştirmesi yeni tartışmalar açısından önemlidir. 2008'deki resesyonun ulus devletlere yeni çağrılar üretmesine dikkat çekilmiş, IŞİD gibi şiddetle ya da Avrupa'da olduğu gibi barışla bölgelerin yeniden şekillendirildiği iddia edilmiş ve Çin'in yükselişi, Rusya'nın yenilenen arzuları, ABD'nin yerel sancılılarıyla durumun daha da karmaşıklaştığı ve tartışmaların açık hale geldiği söylenmiştir.

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi (ISSN:2147-7523, E-ISSN:2630-5631)

Yayın İlkeleri

Dergiye gönderilen makaleler, dipnotlar dahil en az **6000** en fazla **9000** kelime olmalıdır. Kitap değerlendirmeleri en az **750** en fazla **1500**, vaka analizleri ise **3000-5000** kelime olmalıdır. Makalelerde en fazla **200** kelimelik Türkçe özet ile İngilizce özet ve her iki dilde makale başlığı bulunmalıdır. Özetlere, her iki dilde de en az 5 adet anahtar kelime eklenmelidir.

Yazılar **Microsoft Word** dosyası formatında, **Times New Roman** yazı karakterinde, **12** punto boyutunda ve **tek satır** aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar ise aynı yazı karakterinde, **10** punto boyutunda ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Makale sonunda, yararlanılan kaynaklar, "**Kaynakça**" başlığı ile verilmelidir (İngilizce makalelerde "**Bibliography**" kullanılmalıdır). İnternet kaynakları da ayrı bir başlık olarak yazılmalıdır. Dergimizde **Chicago** (dipnot) atıf ve kaynakça yöntemi kullanıldığından, makalelerinizde kullandığınız; atıfların yazımı, atıf tekrarlarında uygulanacak yöntem ve kaynakça yazımında aşağıdaki şablon esas alınmalıdır.

Chicago Atıf ve Kaynakça Yazım Kuralları

1. KİTAP

Tek yazarlı,

Dipnot: Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315-16.

Dipnot Tekrarı: Smith, *Swing Time*, 320.

Kaynakça: Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016

İki/üç yazarlı,

Dipnot: Brian Grazerand Charles Fishman, A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life (New York: Simon&Schuster, 2015), 12.

Dipnot Tekrarı: Grazerand Fishman, Curious Mind, 37.

Kaynakça: Grazer, Brian, and Charles Fishman. A Curious Mind: The Secretto a Bigger Life. New York: Simon&Schuster, 2015.

Dört ve fazla yazarlı,

(Not: Kaynakçada tüm yazarları listeleyin. Dipnotta ise sadece ilk yazarı yazıp ardından “ve diğerleri” şeklinde yazın.)

Dipnot: Dana Barnes et al., Plastics: Essays on American Corporate Ascendance in the 1960s ...

Dipnot Tekrarı: Barnes et al., Plastics ...

Tercüme kitaplar,

Dipnot: Jhumpa Lahiri, In Other Words, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

Dipnot Tekrarı: Lahiri, InOtherWords, 184

Kaynakça: Lahiri, Jhumpa. In Other Words. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

Edisyon veya derlemelerde,

Dipnot: John D’Agata, ed., The Making of the American Essay (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: D’Agata, AmericanEssay, 182.

Kaynakça: D’Agata, John, ed. The Making of the American Essay. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Kitap bölümü,

Dipnot: Henry David Thoreau, “Walking,” in The Making of the American Essay, ed. John D’Agata (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177-78.

Dipnot Tekrarı: Thoreau, “Walking,” 182.

Kaynakça: Thoreau, Henry David. “Walking.” In *The Making of the American Essay*, edited by John D’Agata, 167-95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016

Orjinal baskıdan sonraki baskılardaki bölümler,

Dipnot: Quintus Tullius Cicero. “Handbook on Canvassing for the Consulship,” in *Rome: Late Republic and Principate*, ed. Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White, vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, ed. John Boyer and Julius Kirshner (Chicago: University of Chicago Press, 1986), 35.

Dipnot Tekrarı: Cicero, “CanvassingfortheConsulship,” 35.

Kaynakça: Cicero, Quintus Tullius. “Handbook on Canvassing for the Consulship.” In *Rome: Late Republic and Principate*, edited by Walter Emil Kaegi Jr. and Peter White. Vol. 2 of *University of Chicago Readings in Western Civilization*, edited by John Boyer and Julius Kirshner, 33-46. Chicago: University of Chicago Press, 1986. Originally published in Evelyn S. Shuckburgh, trans., *The Letters of Cicero*, vol. 1 (London: George Bell&Sons, 1908).

Önsöz, giriş veya bir kitabın benzer bölümlerinde,

Dipnot: James Rieger, introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley (Chicago: University of Chicago Press, 1982), xx-xxi.

Dipnot Tekrarı: Rieger, introduction, xxxiii.

Kaynakça: Rieger, James. Introduction to *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*, by Mary Wollstonecraft Shelley, xi-xxxvii. Chicago: University of Chicago Press, 1982.

Dijital (e-book) kitaplarda,

Dipnot: Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper&Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Dipnot Tekrarı: Melville, Moby-Dick, 722-23.

Kaynakça: Melville, Herman. Moby-Dick; or, The Whale. New York: Harper&Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

2. MAKALELER

Basılı dergilerdeki makale,

(Not: Dipnotta başvuru kaynağın sayfa numaralarını belirtin. Kaynakçada ise tüm makalenin sayfa aralığını belirtin)

Dipnot: Susan Satterfield, "Livyand the Pax Deum," Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 170.

Dipnot Tekrarı: Satterfield, "Livy," 172-73.

Kaynakça: Satterfield, Susan. "Livyand the Pax Deum." Classical Philology 111, no. 2 (April 2016): 165-76.

Online dergilerdeki makale,

(Not: Dergi bir DOI numarası tahsis etmişse mutlaka ekleyin. DOI yoksa bir URL verin. Erişim tarihini ekleyin)

Dipnot: Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

Dipnot Tekrarı: Bay et al., "Predicting Responses," 466.

Kaynakça: Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," American Naturalist 189, no. 5 (May 2017): 463-73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

Gazete ve dergilerdeki makale,

Dipnot: RebeccaMead, "The Prophet of Dystopia," New Yorker, April 17, 2017, 43.

Dipnot Tekrarı: Mead, “Dystopia,” 47.

Kaynakça: Mead, Rebecca. “The Prophet of Dystopia.” *New Yorker*, April 17, 2017.

(Not: Çevrimiçi makaleler için mutlaka bir URL ekleyin. Erişim tarihini ekleyin. Herhangi bir yazar belirtilmemişse makalenin başlığı ile alıntıya başlayın)

Dipnot: Farhad Manjoo, “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera” *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

Dipnot Tekrarı: Manjoo, “Snap.”

Kaynakça: Manjoo, Farhad. “Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera.” *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

3. KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

Dipnot: Michiko Kakutani, “Friendship Takes a Path That Diverges,” review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

Dipnot Tekrarı: Kakutani, “Friendship.”

Kaynakça: Kakutani, Michiko. “Friendship Takes a Path That Diverges.” Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

4. TEZLER

Dipnot: Cynthia Lillian Rutz, “King Lear and Its Folktale Analogues” (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99-100.

Dipnot Tekrarı: Rutz, “King Lear,” 158

Kaynakça: Rutz, Cynthia Lillian. “King Lear and Its Folktale Analogues.” PhD diss., University of Chicago, 2013.

5. MÜLAKATLAR

Dipnot: Kory Stamper, “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Up with English,” interview by Terry Gross, Fresh Air, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Dipnot Tekrarı: Stamper, interview.

Kaynakça: Stamper, Kory. “From ‘F-Bomb’ to ‘Photobomb,’ How the Dictionary Keeps Upwith English.” Interview by Terry Gross. FreshAir, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

6. TOPLANTI VE KONFERANS SUNUMLARI

Dipnot: Rachel Adelman, “ „Such Stuff as Dreams Are Made On“: God’s Footstool in the Aramaic Targumimand Midrashic Tradition” (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009).

Dipnot Tekrarı: Adelman, “Such Stuff as Dreams.”

Kaynakça: Adelman, Rachel. “ „SuchStuff as DreamsAreMade On“: God’s Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition.” Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21-24, 2009.

7. İNTERNET KAYNAKLARI

Dipnot: “Privacy Policy,” Privacy&Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

Dipnot Tekrarı: Google, “Privacy Policy.”

Kaynakça: Google. “Privacy Policy.” Privacy&Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

8. SOSYAL MEDYA KAYNAKLARI

Dipnot: Chicago Manual of Style, “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993,” Facebook, April 17, 2015, <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Dipnot Tekrarı: Michele Truty, April 17, 2015, 1:09 p.m., comment on Chicago Manual of Style, “singular they.”

Kaynakça: Chicago Manual of Style. “Is the world ready for singular they? Wet hought so back in 1993.” Facebook, April 17, 2015. <https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151>.

Not: Atıf veya kaynakça yazımında herhangi bir sorunla karşılaşılması durumunda The Chicago Manuel of Style’in http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html linkindeki web sayfasındaki veriler esas alınmalıdır.

Turkish Journal of Middle Eastern Studies (TJMES)

(ISSN:2147-7523, EISSN:2630-5631)

Authors' Guideline:

Manuscripts submitted for consideration by the Journal must follow the style given below;

- The manuscripts should not be submitted simultaneously to any other publication, nor may they have been previously published elsewhere, in Turkish or English.
- Articles submitted to the journal of Turkish Journal of Middle Eastern Studies, should be original contributions and should not be published previously or should not be under consideration for any other publication at the same time.
- If another version of the paper is under consideration by any other publication, or has been, or will be published elsewhere, authors should inform the journal editors at the time of submission.
- Articles should be between 6,000-10,000 words including footnotes and bibliography. Book reviews should be between 750-1500 words. Case analyses should be between 3000-5000 words including footnotes.
- Articles should include Turkish and English max. 200 words abstract and maximum 5 keywords in both languages.
- All quotation are preferred as "Chicago Style" in our journal.
- Authors bear responsibility for their contributions. Statements of fact or opinion appearing in Turkish Journal of Middle Eastern Studies are solely those of the authors and do not imply endorsement by the journal.

Style:

- Papers should be written in a considerable level of academic Turkish or English.
- Manuscripts should be typed using Microsoft Word document file, in Times New Roman and 1 space. 12 font should be used within text while 10 font should be preferred for footnotes.

- References should be given both in the footnotes and in the bibliography. Reference style must conform to the *Chicago Manual of Style*. Please see the style for examples.
- The section titles and subtitles in the manuscripts should be numbered (i.e. 1. Introduction, 2. Title xxx, 2.1. Subtitle xxx, etc.)
- If there are any tables, graphs and figures, they have to be included in the submitted main text file. Graphs and figures should be in one of the usual formats, at best in GIF or BMP format.
- The tables, graphs and figures should be numbered consecutively for each and should match the same numbering used in the text.

Submission:

Manuscripts must be submitted via: [http://dergipark.gov.tr/journal/868 submission/start](http://dergipark.gov.tr/journal/868submission/start)

Note: If you encounter any problems with writing citation or bibliography, the data on the web page of The Chicago Manual of Style,” <http://www.chicagomanualofstyle.org/book/ed17/frontmatter/toc.html>